

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Izdavač Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama tajništva Društva književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7, I kat, svaki dan od 12—14 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod izdavača, Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; žiro račun broj 301-1-7097.

KAZALO

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 9 studeni prosinac 1969

TEME 9. BROJA

JEZIK I TABU

Pišu:

Taras Karmauner, Tomislav Ladan, Nora Galli de' Paratesi, I. A. Černov

SPORNI PAUL CLAUDEL

Pišu:

Petar Selem, Tomislav Kurelec, Boris Hudoletnjak, Georges Cattaui, Robert Abirached, Dominique Houdart, Alain Cuny, Pierre Claudel, Jacques Petit, E. M. Landau, Marikki Watanabe, Jean-Noel Segrestaa, Marc Netter, André Barsacq

U ZAČARANOM KRUGU ZABRANA I TABUA

Taras Kermauner

Bit će da su zabrane i tabui neodvojivi oblik našeg svijeta. Taj — logocentrični, metafizički — svijet tako je intimno, tako unutrašnje izgrađen na opresiji i represiji da njegovo funkcioniranje bez najrazličitijih sredstava, metoda i oblika koje ova metoda iziskuje uopće ne možemo ni zamisliti. Represivan je naš sustav odgoja, kulture, ekonomije, politike, seksualnosti. Pisati o zabranama i tabuima znači pisati o samom tom temeljnom sustavu u kojem živimo i koji proživljavamo, o našem osnovnom obzoru i o našoj najsvakidašnjijoj konkretnoj osobno-socijalnoj praksi. Takvo pisanje nadilazi moje mogućnosti. Iz beskrajno opširnog repertoara izabrat ću tek usko područje, ali i o tom području raspravljat ću prvenstveno tako da ću ga konfrontirati s vlastitom egzistencijom, to jest sa svojom osobnom socijalnom praksom.

Ograničit ću se na područje kulture, ali ću pri tom imati u vidu i ostala područja, ako su (i koliko su) neodvojivo povezana s kulturom.

Kad mi je bilo deset godina napisah dramu, zvala se *Julije Cezar* i u njoj se pojavljivalo više od pedeset osoba. Polovina drame sastojala se od pozdrava i otpozdrava: »salve«, »ave« (bijah učenik prvog razreda klasične gimnazije, pa je valjalo korisno upotrijebiti stečeno znanje). Iz poriva prirodne ekspanzije, koja predstavlja popratnu pojavu svake proizvodnje, izručih dramu starijem prijatelju, s namjerom da je na bilo koji način proturi u javnosti (moja je želja bila da je — makar i u skraćenom obliku — prikažu glumci-amateri u privatnom stanu). Prijatelj ju je letimično pročitao i vratio mi, uz ljubazan pedagoški smiješak: nije (još) sazrela, to jest: loša je. Upitao sam ga zašto nije sazrela i zbog čega je loša? Njegov je odgovor bio normalan: iz tog i tog i tog razloga. I u sustavu postojećih literarnih vrijednosti njegova je ocjena bila posve opravdana. Ja — tašt poput svakog, osobito mladog autora — pokušah ga uvjeriti da nije u pravu, premda pri tom nisam osporavao njegove kriterije, već njegovu primjenu tih kriterija. Koristeći aplikaciju mogao sam se nadati da ću možda uspjeti i oboriti njegov sud, jer se prigodom aplikacije radi o subjektivnom ukusu, o subjektivnom povezivanju kriterijâ i predmeta. Ja, međutim, nisam ni pomišljao da se uhvatim u koštac s njegovim kriterijima. Činili su mi se o b j e k t i v n i, to jest: istiniti, nimalo lični, činjenica: nešto po sebi razumljivo. Cjelokupni odgoj — hotimični i stihijski, izravni i neizravni —, cjelokupni svijet u kojem sam živio naučio me (a da ja toga nisam bio svjestan) prihvaćati objektivne činjenice — V R I J E D N O S T I — kao

nešto u što nisam mogao ni pomišljati da bih posumnjao. I to je bio trenutak kad sam se pomirio s tim svijetom: pomirio sam se s njegovim osnovama, obzorom, prirodom, osporavao sam samo praktično, iskustveno i slučajno provođenje njegovih osnovnih načela. Ja nisam uočio da je Vrijednost, u čije me ime prijatelj odbacivao, značajka određenog socijalnog, povijesnog itd. sustava, tom sustavu prilagođena i podređena, a da ne predstavlja tako reći zagrobnu, nebesku Činjenicu. Ja nisam znao da se radi o opresivnoj i represivnoj praksi tog sustava koji hoće sebe po svaku cijenu i svom silom sačuvati: reproducirati sebe u beskonačnost takvog kakav jest. Nisam znao da je »objektivni« KRITERIJ tek sredstvo prisile i nasilja. Kako ovo nisam znao, postade taj kriterij za mene T A B U.

Nakon dvije ili tri godine počeo sam pisati pjesme. Bilo je to 1943. godine. Bile su to umilne verzifikacije mojih osjećaja prema majci, baki i njenom imendanu, raspoloženja o Božiću i zimskoj pokrajini. Nametala mi se činjenica da proizvodim. Pri tom ja sam želio i to, da se s mojom proizvodnjom upoznaju ljudi; želio sam da bi se ljudi — bića s kojima sam u zajednici živio, koja su me učila voljeti i o kojima sam bio ovisan (možda je ovo bilo ono najvažnije) — njome koristili. Ali već tog trenutka se — uz isključive proizvodnosti i upotrebne vrijednosti mojih stihova — javio niz procesa, dajući tim stihovima — već s moje strane, u mojim očima (ma koliko bilo to nesvjesno) — posebno ZNAČENJE. Pošto sam ovisio o ljudima, želio sam se (u njih) iskupiti. Iskupiti u drugova koji su bili stariji, zbog škole gdje sam znao manje nego što se tražilo od mene, iskupiti se u roditelja koje sam slušao u manjoj mjeri nego što su oni očekivali od mene, jer ni u jednoj svojoj djelatnosti nisam bio na razini Kriterija, Vrijednosti i Norme, posvuda sam postizavao manje od NORME, znači u svih ljudi i institucijâ s kojima sam dolazio u dodir neprestano mi je naturan osjećaj — duboko u podsvijest potiskivano saznanje — da sam loš, lošiji od ostalih (svatko se prema meni gradio kao čovjek koji se nalazi na visini Kriterija i Norme): da sam krivac. Najveći sam krivac, razumije se, bio u očima Boga koji je neumorno (nikad nije sklopio oka, vidio me uvečer u postelji i na svim tajnim mjestima, znao za sve moje tajne misli i želje) brojao moja nesavršena, prljava djela koja su bila ispod osrednjosti, bilježio ih, stalno umnožavao moj dug prema Sebi, dug za koji sam posve točno i s užasom u srcu znao da ga neću moći nikad izravnati. U meni je bio — izvana, sa strane Sistema — pokrenut mehanizam koji je zahtijevao da se neprestano iskupljujem. Onog časa kad se nisam iskupljivao ili kad sam se iskupljivao s premalo svijesti, s premalo revnosti, ispadao sam ponovo i još veći krivac. Normalni, srednji, mirni put nije postojao. Moj je život bio — i sve se više pretvarao — u jedno jedincato grčevito, neurotično nastojanje da postignem Spas i jedno jedincato skokovito, nezaustavljivo stropoštavanje u Propast, u Pakao, u Ništavilo što je odjekivalo od Kazne, sve isprekidano tek fatalnim padovima. Kriterij, Vrijednost, Norma (Bog i u njemu sintetizirani svi ostali Kriteriji, sve ostale, konkretne Norme, sve ostale svakidašnje Vrijednosti) nisu mogli biti nikad dostignuti, dok se svakodnevno od mene zahtijevalo da ih dostignem; bili su nedostižna voćka, a ja sve više iscrpeni Tantal.

Nije li se pisanje pjesama već onog časa, kad sam ih pisao, — proizvodio —, pretvorilo zaista u nešto posve drugo nego što je produkcija? Nisam li posredstvom pjesama (ne pisanjem — znači proizvodom, nipošto produkcijom) pokušavao dostići Vrijednost na području koje nije bilo pristupačno mojim školskim i kućnim drugovima? Nisam li time

htio i sam participirati na »normalnom« svijetu? Pokušao sam pobuditi divljenje, ljubav, štovanje svojih bliskih prema sebi, akt produkcije — produciranje — već sam od samog početka pretvorio u priželjkivanu potvrdu svoje ravnopravne egzistencije, u čin revanša, u vlastitu afirmaciju, u ono po čemu sam počeo bivati SUBJEKTOM (a to sam postajao zbog toga jer su mi se ostali neprestano i tako reći bez izuzetka — a ponajviše Bog — ukazivali kao SUBJEKTI, kao Vlasnici i Moćnici ovog svijeta i mene ujedno). A da se ne bi mene dokraja dočepali, da ne bih samo ja patio, morao sam pronaći mogućnost i za sebe, da na stanovitoj točki i sâm steknem vlast nad drugima: želio sam steći vlast nad njima VRIJEDNOSNO (razumije se, a da toga nisam bio ni svjestan). Oni imaju u vlasti prvenstveno moje tijelo — a svakako i moju dušu (jer su moralni vlasnici — Zakonodavci — svijeta) —, ali se na terenu duše ukazala sićušna mogućnost da i ja postanem Zakonodavcem.

Što sam zapravo radio? Ponovo sam pristajao na igru koju su mi nametnuli i propisali drugi (a da toga nisam bio svjestan), borio sam se samo za najbolje karte unutar ove igre, ne znajući da sam sjeo za varalački stol i da je moja partija već unaprijed izgubljena. Bit ove igre — ovog logocentrično-metafizičko-represivnog sustava — sastoji se upravo u tome što mogu birati samo u nizu loših karata (onih što se odbacuju), dok je adute i kečeve — SVE ODREDA — zadržao u ruci sam sustav (BANKA). Kriteriji, Norme i Vrijednosti ovog sustava opet su se i dalje nalazili u rukama samog sustava, predstavljali su mamac za kojim sam uzalud pružao ruku. Kako sam već od samog početka predstavljao predmet represije i bio u tom svojstvu ozlijeđen (traumatiziran), sustav mi je organizirao samo one mogućnosti ozdravljenja koje su i njega samog učvršćivale i reproducirale. Pisanje pjesama koje je za mene počelo značili STVARANJE, i uza sve još stvaranje VRIJEDNOSTI, poprimilo je odjednom značenje reprodukcije samog sustava, koji je bio sustav Vrijednosti čije postojanje je bilo iz temelja i sudbinski ovisno o nekakvoj produkciji Vrijednosti. Vjerojatno je sustav sa svima nama, sa svakim od nas pojedinačno radio isto; svi smo jedan u drugom nazirali neprijatelja (svatko je bio svakome od nas antičovjek, načelo i praksa ZLA kao takvog), u tom promatranju i prakticiranju tog promatranja (u međusobnom nadmašivanju, osvajanju, uništavanju) mi smo jedan drugome lupali — i još lupamo, uništavamo, razbijamo — njegovu produkciju, ali smo podržavali i učvršćivali sustav koji je ovu proizvodnju pretvarao u statične, stabilne, kao prisutnost postojeće i kao predstava pojavljujuće se produkte. Uistinu, dovitljiva igra, majstorski izvedena! Sustav se ponaša poput kapitalista za kojeg drugi rade — proizvode —, dok svoju proizvodnju već unaprijed i čak dobrovoljno zapisuju tom sustavu kao njegovo vlasništvo i sami je se asketski, do kraja odriču. Uvrh toga — u varijanti kršćanskog gledanja na svijet koje je, naposljetku, nazor i temelj svima nama — u tome još uživamo i svoju patnju, svoje odricanje, svoje boli posve mazohistički smatramo svojom Zaslugom (iskupljujući se svim tim i učvršćujući sustav).

Time, međutim, moja priča — još uvijek analiziram svoje pisanje pjesama iz 1943. godine — još nije završena. Kad sam se već posve zapleo u mreže tog sustava, kad sebe uopće nisam mogao promatrati drukčije i drukčijeg nego što je mene samog meni osobno prikazivao sustav (kad sam, prema tome, sebe promatrao isključivo još njegovim očima), kad me na taj način dokraja konzumirao, iskoristio (eksploatirao) i kad mi oteo ono zbog čega sam jedino strahovao — produciranje —, kad mi je u zamjenu pružio NEGACIJU produkcije, to jest moje Ja, moje

Norme, moje Produkte, ali i produkte svijeta (svi ljudi i svi predmeti bili su mi odjednom — kao produkti — stavljeni na raspoloženje, moj aktivitet koji je poprimio oblik subjektiviteta mogao ih je konzumirati i — bilo je to neizostatvno — čak morao konzumirati, kako bi mogao sebi sačuvati svoj pretpostavljeni, hipostazirani temelj-izvor: moje Ja, moj SUBJEKT) —, kad se sa mnom zbilo sve što sam spomenuo (naglasak je na pasivnosti tog zbivanja), sustav je, uvrh svega, sebi priuštio još dodatnu šalu. On je i sad, kao i dvije godine ranije, onemogućio tržišni plasman ove moje produkcije vrijednosti. Najprije me iznio na tržište — pred Boga, pred Ostale, pred Vrijednost i Kriterij —, propisao mom radu neizostavnu osobinu tržišne vrijednosti, načinio me tako reći apsolutno ovisnim o tržištu, da bi me zatim obavijestio kako tržišna, prometna vrijednost mog rada nije na odgovarajućoj razini, kako ne odgovara Normi (sad je Norma emanirala u estetsku) i kako je prema tome bez vrijednosti. Moj rad bio je — u osnovama — uzaludan.

Svi stariji i s većim iskustvom (nosioci sustava) kojima sam ponudio pjesme na čitanje ponovo su ih odbacili kao — estetski — loše. Kriterij uz čiju bit i prirodu sam u cijelosti pristao (u tom smislu, naime, da je »objektivan«, »apsolutan«, »od vrijednosti«, itd.), djelovao je u odnosu prema meni represivno. Najprije — i u načelu — javljao se kao apsolutni pozitivitet, dok je u odnosu prema meni poprimio ulogu negativiteta (bila je to posvećena uloga, svoju sakralnost uzajmila je od Nature svijeta koja je Apsolutna vrijednost). Estetski kriterij — i s njime zajedno cjelokupni svijet, što proistječe iz kazanog kao neizostavna konzekvencija — djelovao je na mene poput ZABRANE: poput najbolnije, najintimnije, najefektnije zabrane; poput zabrane Mene (jer je cjelokupno moje Ja ovisilo isključivo o mom uspjehu na tržištu Vrijednosti, pa bez tog uspjeha uopće ne bih mogao više postojati kao Ja, već kao goli pasivni predmet Drugih; logika subjektiviteta sastoji se u tome da se svatko od nas bori za svoje Ja, a da ne primjećuje da se radi o fikciji; ukoliko taj Ja — stvarno fikciju — izgubi, uvjeren je da je izgubio egzistenciju). Sâm Kriterij — Norma, Vrijednost — pojavljivao se, prema tome, kao TABU, čak u gorem obliku, kao tabu koji je ujedno zabrana (zabrana da ga dodirneš, da ga pogledaš drukčije nego što se to smije, da mu se približiš kao nečemu što je pod znakom pitanja i što bi trebalo tek dokazati). Tabu i zabrana bili su — a u većini slučajeva jesu — tako jaki da se uopće ne javljaju kao tabu i zabrana, to jest u svom neposrednom obliku, već su prekriveni nesvjesnom nepovredivošću poput našeg apsolutnog i po sebi razumljivog počela, poput apsolutnog pozitiviteta.

Ali moj slučaj ni time nije završen. Njegova perverznost — pervertiranost našeg sustava — nema granica. Jer da su moje pjesme u očima — estetske — Vrijednosti ispale i kao podobne (vrijedne, uspjele), ne bih ih mogao plasirati na tržištu. U Sloveniji bila je na snazi šutnja kulturnih radnika. Premda sam bio još upola dijete, ja sam ipak već bio — svim srcem i nekim sitnim djelatnostima — pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta koji je ovu šutnju (bojkot svih publikacija koje su izlazile legalno, dopuštenjem okupatora) propisao. Našao se poznanik koji mi je savjetovao neka pošaljem dvije-tri pjesmice u nekakav listić za omladinu odnosno za djecu. Zar da ih pošaljem? Naredba da kulturni radnici šute nije predstavljala neku vanjsku zapovijed; narodnooslobodilački pokret meni nije mogao zabraniti objavljivanje tih pjesama, uko-

liko bi ih uredništvo omladinskog lista htjelo objaviti. Zapovijed je bila unutrašnja. Sâm sam je morao interiorizirati, načiniti je Normom svoje savjesti, Pravilom svog vladanja. Da bi bila ostvarena trebala je moju slobodu, tražila moju slobodnu odluku. Odustajući od svoje konkretne, praktične, osobne slobode, kako bih time dopustio da se ostvari — i na taj način i sâm pomagao ostvarivati — opću, apsolutnu, nacionalnu, socijalnu, povijesnu Slobodu (ali sve to u značenju eshatološke, mesijanske, sakralne, nadsocijalne i natpovijesne Slobode, dakle jednu od karakteristika apsolutne vrijednosti, jednu od Vrijednosti), ja sam zapovijed — spontano, mazohistički, asketski, požrtvovno — preinačio u zabranu: da bi mogla postojati Apsolutna vrijednost (Novi svijet, Komunizam itd.), ja sam hotimično pristao na autokastraciju. Zabranu i tabu sam interiorizirao kao svoju najveću — i najintimniju — Vrijednost, pa sam odjednom mogao i sâm participirati na zajedničkom stvaranju ove Vrijednosti (praksom samoodricanja). Bio sam uvjeren da rušim stari, prošli, buržaoski, kapitalistički, eksploatatorski, ugnjetački, ropski, robno-privredni, tržišni, dehumanizirajući, metafizički svijet i da STVARAM Novi koji će biti upravo suprotan (i u kojem će uistinu carovati apsolutna Sloboda, Ravnopravnost, Ljubav, Bratstvo, Čovječnost itd.). Ipak — jesam li uistinu to i radio? Je li propašću određenog političkog oblika logocentričnog svijeta (horizonta i temelja) otišao u nepovrat i svijet koji se temelji na Vrijednosti, Normi, Bogu, Ocu, Smislu, Kapitalu — na REPRESIJI i na TABUIMA?

Spustimo zavjesu (došao je kraj rata) i ponovo je podignimo nakon dvije-tri godine: nakon izborene Pobjede, nakon ostvarenog društva Ravnopravnosti, Slobode, Bratstva itd.: u jesen 1945. godine. Razgledajmo, je li se uistinu radilo o završetku jedne (amaterske) predstave i o Početku druge (apsolutno Nove, profesionalne, sekularizirano eshatološke)? Ili se radilo samo o slijedećem činu iste predstave, to jest unutar istog svijeta?

U toku ljeta i jeseni 1945. skupina nadobudnih petnaest- i šesnaestgodišnjaka (Dominik Smolè, Primož Kozak, Tit Vidmar, Lojze Kovačić i ja) potakla je pokretanje književnog časopisa za mlade. Ukazala se potreba za izdavanjem takve revije; prvih mjeseci nakon svibnja pisasmo u zidnim novinama po rajonima i četvrtima, dok smo sad željeli svoju produkciju uzdići na nacionalni — omladinski nivo, povezasmo se s ostalim skupinama u Sloveniji koje su obavljale isti posao i na taj način bolje organizirasmo omladinsku literaturu. Jasno, u to doba tako što nismo mogli izvesti sami. Gradski i republički komitet omladinske organizacije povezao nas s nešto starijim i ujedno ideološki dosta izgrađenijim mladim kulturnim radnicima. Neki od njih bili su povratnici iz logorâ (Stevo Žigon, Bogdan Borčić, Mitja Sovrè), dok su ostali bili iz partizanskih redova (Francè Kosmač, Ivan Minatti, Peter Levec); obojima priključili su se još politički radnici u kulturi (Sergej Vošnjak). Bilo bi suviše opširno ispričati u cijelosti priču o tom susretu, premda bi to bilo vrlo zanimljivo i u prvom redu vrlo poučno (Lojze Kovačić sjeća se — kao čovjek sa sjećanjem pisca romanâ — mnogih pojedinosti). Da ovdje spomenem samo glavni rezultat: već prilikom pripremanja prvog broja časopisa koji se pojavio pod nazivom »Mladinska revija« (i zatim pod tim nazivom izlazio do 1950. godine kao najistaknutiji socijalističko-realistički slovenski časopis), dok smo mi predlagali naziv »Kajuh«, posvađasmo se. Ja sam doduše u prvom broju još objavio svoj prilog (kritiku A. Ingoliča), a zatim sve do prestanka izlaženja časopisa nijedan prilog više; nisam htio imati više nikakve veze s tom revijom. Ostali

su za ovih pet godina — 1945 do 1950 — objavili po jedan prilog i ništa više. Nismo se nalazili ni u redakciji niti smo ma u kom vidu »surađivali«. Nismo se naime mogli pomiriti s koncepcijom socijalističkog realizma odnosno etatističkog humanizma (kako dan-danas nazivam strukturu tog literarnog razdoblja).

U čemu se sastojao naš spor? Radilo se o objavljivanju Kovačičeve novele *Očeva smrt* (kasnije je na temelju ove građe nastao roman *Dječak i smrt*, za koji je autor u veljači 1969. primio nagradu Prešernova fonda), u kojoj su prikazane smrt oca i tjeskoba sina koji promatra ovu smrt; radilo se i o nekim pjesmama iz logora, u kojima je bio naglasak na očaju, kao i o nekim ljubavnim pjesmama. Protivnička strana stala je na stajalište da je takvo pisanje u našem Novom društvu nedopušteno, jer imobilizira narodne mase, unosi dezorijentaciju, pa čak i reakcionarnu propagandu i slično — svatko koji iole poznaje ovo razdoblje, točno će ustanoviti, o čemu se sve radilo. Ovo stajalište kulminiralo je u uvjerenju da nije poželjna čak ni ljubavna poezija. Danas potrebna nam je ljubav prema narodu, državi, partiji, budućnosti — to jest prema socijalnim oblicima ljudskog života, dok svako komuniciranje s jednim čovjekom (koji mora time neminovno postati pojedincem) vodi u intimu, na stranputicu socijalnosti, a time i na stranputicu Istine; što je vrijedilo za intimu vrijedilo je i za prirodu (opjevavanje šume, pticâ i sl.); karakteristično je što su upravo ove dvije egzistencijalije — natura i intima — poprimile nakon 1950. godine ulogu vodećih egzistencijalija slijedeće — intimističko-prirodnjačke — literarne strukture. Kako naša grupa, odgojena u tradiciji širokog socijalnog humanizma (jer u toj strukturi individuum još nije bio izbrisan kao samostalni element), nije mogla pristati na ovu ekstremističku aktivističku i avangardističku ideologiju, mi smo se neizostavno razišli.

Premda je društvo u kojem sam živio, bilo Novo, bilo je, na žalost, kao i prethodno (iako na nov način), represivno. Izuzetno veliko područje čovječje misli i čuvstvovanja i agiranja nisam mogao iznositi, jer to nije bilo u harmoniji s važećom Normom. Avangardna vrhuška novog društva izradila je vlastiti estetski — i, razumljivo, i svaki ostali — kanon koji se u praksi (realno) ispoljavao kao izuzetno jaka zabrana mnogo toga, dok se sâm sobom (i kao uvijek, branjen od policije i vojske) isticao kao izuzetno jak tabu. Zabrana značila je negaciju: negaciju pojedinca; svega unutrašnjeg što se ne pokori univerzalnoj i svijet-spasavajućoj Ideji; svih skupinâ što nisu usaglašene s osnovnom, a ta je historijska (Historijski subjekt); negacija nature, ukoliko ne bi predstavljala samo predmet i osnov akcije Historijskog subjekta (Rada — pijukarska i lopatarska, prugaška poezija!); zabranu prava na intimnu ljubav, očaj, nesreću, usamljenost, umor, nostalgiju, nemoć itd. Pošto sam sâm bio ispunjen svim ovim osjećanjima (nisam mogao a da ne budem ispunjen), osjećao sam se poput izdajnika, kao ostatak starog, kao bespomoćan vinovnik koji se — ni u ovom slučaju — ne može vinuti do Norme, a ona je Istina. Bio sam bez vrijednosti, u osnovama negativan.

Opetovala se u dlaku ista situacija, kako sam je već prikazao za predratno razdoblje. Normu »objektivnog« društva interiorizirao sam kao svoju vlastitu, ali se ujedno nisam našao na njenoj razini. Nastojao sam uvjeriti, preraditi, preodgojiti, usavršiti sebe, bio sam primljen u SKOJ, studirao sam i u predavanjima ostalima iznosio Lenjinove, Đilasove napise o Liku komunista, dok sam na ove — tada još tajne, jer je SKOJ bio polulegalna organizacija — sastanke odlazio nakon probe-

krijane, probančane noći. Duša mi nije dopuštala da napišem jednu jedincatu prugašku pjesmu, svijest grdila ju je i progonila, rezultat bio je uvijek isti: situacija neposredno pred samoubojstvo. Društvo djelovalo je na mene maksimalno represivno — poput jedne jedincate ogromne ZABRANE —, sâm sam bio svojim vlastitim krvnikom, izlaz nalazio se isključivo u samouništenju (ili u vidu posvemašnjeg prijelaza u Normu — totalnog i totalitarnog uklanjanja svih mojih psiholoških osobitosti — ili u vidu posvemašnjeg prijelaza u Ništavilo — u odsutnost svijesti i tijela koje osjeća). Nisam imao smjelosti da pomislim, kako Norma nije u pravu, kako nije u pravu cjelokupni logocentrični sustav, u kojem sam živio; a ako sam već ma šta naslućivao ili osjećao o nedostacima tog sustava, moglo se moje jedino čuvstvo ispoljiti u vidu totalnog Očaja. Ukoliko ne vrijedi Norma, onda ne vrijedi Svijet — tako je glasio moj zaključak. A ako ne vrijedi Svijet, ne vrijedim ni ja (pa prema tome ne vrijedim ni u kojem slučaju, za mene ne postoji izlaz). U tabu imao sam smjelosti sumnjati jedino u najtajnijem kutiću svog srca, ali sumnjajući u tabu posumnjao sam i u EGZISTENCIJU svijeta. Tabu i Bitak bili su u mojoj — službenom ideologijom fazoniranoj — svijesti identični.

Sva tri doživljaja, iskustva, prakse formirali su moju ličnost. Sa dvadeset godina prestao sam biti dijete; doživljaji djeteta postadoše »istina« odraslog. Represivni sustav-svijet stvorio je od mene ličnost čiji osnovni problem su bili Zabrana i Tabu (razumije se, iz ovog svog pripovijedanja izdvojio sam sve podatke sa ostalih nivoâ — obiteljskog, socijalnog, privatnog — koji su imali prilikom formiranja takve ličnosti možda čak i sudbonosniju ulogu; namjerno sam se ograničio na tematiziranje isključivo jednog područja-nivoa). Da sam ostao pasivan, prihvatajući svijet i pristajući na njega kao na Subjekt, koji čini sa mnom što god ga je volja, a na sebe kao na objekt koji tuđe volje bacakaju prema vlastitim, za mene posve iracionalnim i nedostupnim planovima, morao bih umrijeti. Takvu poziciju naime nisam bio kadar prihvatiti i živjeti. Odlučio sam se za drugo. Za otpor. Za negaciju. Za negaciju one negacije koja je negirala mene i koju sam, odrastao, ipak prepoznao kao čistu negaciju; za opresiju političke (i na ostalim nivoima, razumljivo, i socijalne, obiteljske, seksualne itd.) prirode, za opresiju stanovitog sistema, grupe, pojedinca, tradicije, običajâ, to jest materijalizirane i institucionalizirane ljudske prakse; već iz ovih riječi vidljivo je da sam (1950. godine) postao odlučan sartrovac. Uvjeren sam da je upravo na temelju doživljaja i iskustava moje mladosti moguće shvatiti moj neprestani spor s javnošću, s etabliranim društvom, politikom, tradicionalnom kulturom, institucijama, pojedincima, spor koji je imao niz postajâ i koji je postigao kulminaciju u sudaru prilikom ukidanja »Perspektivâ« (1964); kasnije moj se život izmijenio, jer se izmijenio moj odnos prema pojedinačnim represivnim supsustavima. Ustanovio sam da se radi o represivnom sustavu kao takvom (o logocentričnom, metafizičkom sustavu) i da se nikakvom borbom koja bi bila vođena isključivo protiv jedne pojedinačne forme tog sustava (na primjer protiv birokratizma staljinističkog tipa) ne može postići pobjeda, naprotiv, takva borba sustav u osnovama samo učvršćuje. — Ovu svoju tezu treba da objasnim nešto potanje.

Sporeći se sa tada važećom službenom slovenskom političkom ideologijom i praksom, u sporu u kojem sam intimno i vruće (osjećajući i sve posljedice) učestvovao i koji je postigao tri kulminacione točke — ukidanje časopisâ »Beseda« (1957), »Revija 57« (1958) i »Perspektive (1964) — u meni se formirao dovoljno izrazit i izgrađen stav. Već tad sam bio uvjeren da predstavljaju osnovno zlo suvremenog — pa i našeg — društva Vlasništvo (kapital) i Vlast (politika), a uz njih ljudski postupak koji izvire iz obojega: Prisvajanje. Kritika svega postojećeg kao vlasničko-samovlasnog bila je, prema tome, već tada dosta radikalna, jer je pogađala u same osnove povijesnog svijeta. Ipak, taj moj stav bio je kritika i negacija stanovitog konkretnog svijeta u ime stanovitih — naposljetku i usprkos svemu — idealnih načela (vrijednosti). Ujedno sam bio uvjeren da je lakše srušiti sustav vlasničkog i posjedovnog nego što se pokazalo u stvarnosti i kako mislim danas. Bio sam uvjeren — i ostali sa mnom — da je taj svijet moguće »ispraviti« kulturnom (i — u krajnjoj konzekvenciji — i političkom) borbom. Danas znam da ta borba predstavlja samo reprodukciju represivnog sustava logocentričnog svijeta. Tad me sve — neovisno od mojih namjera — i suviše tjeralo u konkretan i izravan politični spor — (u dutschkejanizam, guevarizam; pokret kojem sam pripadao bio je — u gotovo svim točkama — predšasnik današnjeg radikalnog studentskog pokreta).

Sad znam da je proces završetka metafizike i metafizičnog svijeta neuporedivo teži i duži i da se ne može iznuditi AKCIJOM — oblikom VOLJE. Iskustvo svih mojih sporova i analiza vlastitog postupka (i mišljenja) posljednjih su mi godina potvrdili da je bio i moj vlastiti postupak, moj toliko voljeni aktivizam jedan vid subjektiviteta. Tada — za vrijeme svih tih sporova — nisam znao da i sâm, svojim aktivizmom, vršim represiju, mada u ime drugih Vrijednosti, Predstava, Misli (ili čak u ime istih — recimo socijalističkih — Načela); sadržajem i provedbom bile su drukčije, ali svojom prirodom iste. I pojmovi kao Oslobođenje čovjeka, neometana produktivnost, demokratičnost itd. u biti predstavljaju Ideje-Ideale-Vrijednosti. Ukoliko ne bih — svjesno ili nesvjesno — stajao na njihovim pozicijama, uopće ne bih mogao kritizirati, negirati, uspoređivati »loše« s »dobrim«. Ja nisam znao što znam danas: da predstavlja svaki pojedini subjekt (i preko njega subjektivitet) izvor represije. Konkretna vlast odnosno vlasništvo biju mene, ja vraćam protivudarce, jer oni nisu usaglašeni s mojim predodžbama, kakav bi svijet morao biti odnosno kakav jest u — razumije se, još neostvarenom — postojanju. Danas znam da može represiju ukinuti jedino transsubjektivni svijet. Ali kakav je on? Kad će se pojaviti? Kako uskočiti u nj? To su za mene osnovna pitanja; lišena odgovora na njih svaka je makroakcija problematična. Ne mogu odbacivati samo vlasništvo (posjedovanje) i vlast, svoje odbijanje moram proširiti i na subjektivitet. Ipak — zar time što nešto odbijam ne uspostavljam iznova Kritiku i Negaciju kao temeljna načela i prakse svog — ljudskog — postupka? Kako se probiti iz ovog začaranog kruga?

Svaka je Akcija Zabrana (represija): zabrana Zla; Zabrana jesu i kritika i negacija. I dok postoje zabrane, postojat će i tabui (zar se današnji tabui ne nazivaju Sloboda, Oslobađanje, Ravnopravnost, Čovječnost, Očovječenje itd.?).

P. S. Namjerno sam odabrao »najproblematičnije« i prividno »nespretne« primjere — svoju pubertetnu literarnu produkciju. Htio sam samo ilustrirati misao kako se svi mi ne možemo izvući iz sustava vrednovanja, jer smo posve po sebi razumljivo uvjereni da su takva literarna djela »loša«. Priznajem da postoji razlika — i čak bitna — između

umjetničke i takve (maloljetničke) produkcije. Ipak — u čemu? Ovo je otvoreno pitanje. Da li u »vrijednosti« ili u nečem drugom? U čemu? U otvaranju razlike između bitnog i postojećeg? Znači: ne u harmoniji s Idealom (u približavanju Normi — vrijednosti — Kanonu), već u otkrivanju osnovne strukture svijeta, u poniranju u (vlastiti) izvor svijeta (u vlastitoj negaciji našeg svijeta-povijesti-subjektiviteta)?

Primjere sam izabrao i spomenuo isključivo zato da bih razotkrio represivno djelovanje konkretnog svijeta u kojem živimo: svijeta zabranâ i tabuâ. Brojna ostala pitanja koja proistječu iz takvog postavljanja problema namjerno sam ostavio nedirnuta.

Preveo *Tone Potokar*

JEZIČNI TABU

Tomislav Ladan

Zabrane i riječi

Nema na svijetu zajednice u kojoj nešto nije zabranjeno, pa ma koliko ostalog bilo dopušteno. Vjerojatno, zajednica bez stanovitih zabrana nije nikada postojala i možda je nikada neće ni biti. To su bjelodanosti. Označivale one bilo što, zabrane se najbolje zrcale u jeziku; osobito one koje se vrte oko samih riječi. Reći nekomu »ti si lav« — velika je počast; reći opet »ti si krmak« — velika je pogrda. Ili, nazvati čovjeka danas magarcem nije nikakav kompliment; na starom Istoku bijaše to dovoljno časno ime i za same narodne junake: govorilo se »hrabar kao magarac«. I to je, naravno, bjelodano, samo: nije do kraja jasno... Naime, toliko toga što nam je prilično poznato posve je nejasno, poput povijesnog podatka da rimski *flamen dialis* nije smio (prema Sir Jamesu Georgu Frazeru) ni taknuti, niti pak imenovati: kozu, psa, prijesno meso, grah i bršljan. Pred sličnom smo zagonetkom — i već u području maglovitih međuodnošaja tabua i totema kod slavenske riječi za velikog strašnog smeđeg *ursus-a*, kojeg naši preci u pradrevnoj davnini nazvaše (ako je tumačenje točno): ne nikakvim strašnim imenom, nego tek *onaj koji jede med : medjed : medvjed.*

Budući da je sam pojam tabua dvoznačan — jer poput svojeg latinskog adekvata *sacer* znači i *svet* i *proklet*, obvezatan i zabranjen — traženo objašnjenje zapinje već na samom početku. Tumačenja se beskrajno umnožavaju. I kako se jezični tabu susreće u primitivnim kao i u modernim društvima, potražilo se ono što bi i jednom i drugom tipu zajednice moglo biti najviše zajedničko. Te (kao i pri mučnim odredbama nastanka i naravi religija) pribjeglo se strahu kao najzahvalnijem uzroku i objašnjenju. Jasno, dokaz strahom još je jedna od onih pretpostavki koje je teško pobijati samo zbog toga što ih je isto tako teško potkrijepiti. Pa ipak, ne bi bilo uputno mimoići što će o tome reći antropolog, folklorist, psiholog ili teolog, iako književnika/jezikoslovca mnogo više zanimaju izravna svojstva tabu-riječi negoli magleno podrijetlo cijeloga kompleksa takvih zabrana.

Dakle: *tabu* uopće temelji se na izvornom, prvotnom strahu:

»Izvorište tabua je strah, naročito strah s kojim je primitivni, animistički čovjek promatrao živi svemir što ga okružuje. U njegovoj uobrazilji ne bijahu nazočni samo nevidljivi bogovi, nego je on vidio i u životinjama i u bezbrojnim prirodnim predmetima prebivališta ili čak zbiljske oblike duhova svih vrsta. Poistovjećujući ime s ime-

novanom stvari, kao u primitivnoj magiji, nastojao je izbjeći pozornosti tih nepredvidljivih i često pogibeljnih bića time što ih ne bi imenovao ili bi ih imenovao na zaobilazan način.« (Giuliano Bonfante, *Collier's Encyclopedia*)

Pri tome se neprestano kao križište pokazuje odnošaj imena i stvari. Ne samo što jedno ne ide bez drugog nego je i jedno jednako drugom. Kao što sama stvar lako postaje tek puka riječ, i golo ime prečesto poprima svojstva i narav same stvari. Ako je primitivnu čovjeku ime bilo izravan izražaj, neposredna nazočnost, djelatna bit datog bića (pojave) predmeta — moderan čovjek se od njega najčešće ne razlikuje. I stanovnik suvremenog velegrada — baš kao i njegov daleki rođak u polinezijskoj klijeti — plašeći se stanovite riječi, boji se zapravo stvari koju ona označuje.

»Bojati se riječi, izbjegavati riječ, suzbijati riječ — često je to bojati se stvari; nesvjesno željeti da se ona potisne, da nestane iz sjećanja: nijekati *stvar* odbacujući *riječ* koja je označuje.«[1]

Ili opet: ta sveza i ne mora biti toliko izravna koliko je očigledna. Posrijedi je možda nešto u blizini straha, ali ne i posve istovjetno s njim: štovanje, divljenje, obožavanje. Prema Wundtu, tabu bi se temeljio na onome što poštivamo ali ga se istodobno i užasavamo. U Freudovoj psihodijalektici — po kojoj se svako otvoreno odbijanje otčitava kao skriveno privlačenje — primitivni tabu je (kao i moderna fobija) tek izražaj onoga što se svjesno odbacuje dok se podsvjesno priželjkuje.

Po podrijetlu i po upotrebi *tabu-riječi* bi bile proizvod i oruđe samoga dna opće i pojedinčeve svijesti; ili, nastavljajući slikovito oslikavanje početne slike: — opojne i otrovne izrasline, vreli ili mrzli proplamsaji pratla, prakotla pranaravi... Uostalom, psihoanalitička antropologija — ma koliko da je metaforična (sa svojom dvojnom i trojnom razdiobom duševnosti, s glasovitom ledenjačkom prispodobom i tako dalje) — poslužit će se pri tome nešto posnijim riječima, upotrijebivši — recimo — pomagalo razine...

»Golema množina mythosa, običaja, obreda, vilinskih bajki, praznovjerice i folklornog oblika duha uopće, kreće se bliže primitivnoj razini prvotne, dječje intuicionalne, razliveno-svjesne motivacije užitka i straha negoli svjesnoj, racionalističkoj refleksiji.«[2]

Onda kažemo, najšire shvaćeno: *tabu* je sve ono što zabranjuje baštinjena predaja ili suvremena poraba... *Usus tyrannus*... Ali i ali — riječi nikada nisu tako prozračne kao što se s prve čini. Njihovo se dno možda može časovito dosegnuti, ali se ne da izmjeriti. Ni nakon najpomnije razlučbe njihov se smisao ne otkriva onako *bez ostatka*. Naročito je to slučaj s temeljnim riječima bilo kojeg jezika, s anonimnim izražajnim blagom... Još jasnije rečeno: tko se može pohvaliti potpunom spoznajom i tako poznatih pojmova kao što su dobro i zlo, lijepo i ružno, napredno i natražnjačko... Riječi nemaju samo svoja *značenja*, suznačenja i podznačenja. One imaju i svoja *neznačenja*, koja su njihov sadržaj isto toliko koliko i njihova prva značenja. Jer nisu one samo prometala razumijevanja, nego i htijenja, osjećanja, volje i želje: prijenosnici i izražaji sna koliko i zbilje, cjelokupne povijesti koliko i jednog časa, bitka i nebitka, sveukupnosti i ništavnosti. Budući je u

[1] Robert Eduard, *Dictionnaire des injures*, Paris, 1967, p. 27.
[2] Joseph Jastrow, *Freud, His Dream and Sex Theories*, New York, 1959, p. 119.

njihovoj naravi isto toliko *izricanje* koliko i *neizricanje:* težnja za izricanjem onoga što jest kao i onoga što nije (a preko cijele ljestvice od indikativnog do irealnog vremena) — one su još i danas gotovo isto toliko magija koliko i znanost, o čemu svjedoče tolike zavodničke primjene riječi od pjesničkih do političkih. Za nas je ovdje posebno zanimljiva sklonost izražajnim zamjenama, nadomjescima, zaobilascima prvotnog, polaznog, temeljnog oblika i značenja. U naravi je samog čovjeka, kao što je i svojstvo jezika, da se — na primjer — sve (a osobito ono do čega nam je posebno stalo) ne imenuje najizravnije. Razlog je i toj pojavi više bjelodan nego jasan...

»Doživljaj značenja, jednom riječju rečeno, potječe s područja magije, čaranja, koje je opet čovjekov pradoživljaj... Poradi toga svojeg podrijetla jezik je u biti magija. Mniti nešto govorom tek je oslabljenje te magijske namjere. Ne osjećamo li svuda i mi tu magijsku snagu jezika? Zar se ne plašimo izgovoriti riječi koje znače nešto zlo?... Ne govorimo li o *preminuću*, o *odlasku s ovoga svijeta* mjesto *umiranja?*... Nikakva visoka naobrazba, nikakva prosvijećenost uma ne može nam rastjerati strah od magijske moći riječi, od koje se želimo zaštititi takvim uvijenim oznakama. Nisu to ostaci neke pradrevne duhovnosti osuđene na iščeznuće, nego pračinjenice ljudskog duhovnog života, koje će vrijediti sve dotle dok bude čovjeka i ljudskoga govora. Magijska moć govora nije tek vjera, nego je uvijek iznova — na sreću i na nesreću — doživljavamo kao zbiljnost.«[3]

Magija i riječi

Magijski značaj riječi i oblici tabua u kojima se on javlja najjasnije se pokazuju, jer se tu najčešće i susreću, — na području spolnosti. Samo, prije nego što prijeđemo na obradbu tog složenog spleta međuodnošaja, valja napomenuti kako riječ nije jedini prijenosnik značenja s tog iskustvenog polja. Kretnje i slike gotovo isto tako često služe istome. Pokazati *figu* ili *od šake do lakta* isto je toliko rječito koliko i izričaj *evo ti na*... Uz to, suvremenoj potrošačkoj svijesti reklamna slika dojmljivije govori (valjda zbog toga što manje izričito kazuje, a više natuknjuje) nego same riječi. Na primjer, na pozivnoj obavijesti za izletnički kovčeg ili za sapun širokog radijusa primjene: mlado bjelozubo žensko, s istaknutim obilježjima potrošljive spolnosti, koje samo po sebi nema nikakve veze ni s polivinilskim kovčegom, ni s lanolinskim sapunom, a pogotovu je nema ono njezino preoskudno pokrivalo proizvodnog dijela tijela, koje se tu prilično lukavo nudi kao moguća nagrada za kupovinu ponuđenog predmeta. I budući je suvremena slika uopće (dvo- ili višedimenzionalna) jedan od najpodmuklijih promicatelja nadomjestaka za tabu i najdjelotvornijih dražila načete suvremene ljudskosti, pravi opij oboljeloj muškosti pa i ženkosti: slika-strip, slika-film, slika-višebojni časopis, slika-reklama, slika-modni izložak i tako dalje... pogledajmo što je o tome imao reći duhoviti američki semantik, obarajući se na velepodvalu sustava automobilske reklame, koja je premalenom čovjeku prevelikih gradova nudila pregolema kola kao modernu lavlju kožu današnjem preplašenom magarčiću.

»Prije nekih dvanaestak godina, u Kobeu, u Japanu, u onom dijelu grada koji bijaše određen za strance, vidio sam »sex-trgovinu« — u kojoj su se mogle kupiti spolne rijetkosti — erotičke umjetnine,

[3] Walter Porzig, *Das Wunder der Sprache*, Bern 1967, p. 211.

nepristojne naprave različite vrste, koje očito sve bijahu sračunate na to da izazovu spolno zanimanje u onih koje starost ili raskalašenost bijahu oslabili, ili pak da posluže kao skupljački uzorci onima čiji je spolni život pretežno na imaginarnoj ili simboličkoj razini. Među izlošcima bijaše zbirka fantastično oblikovanih gumenih prezervativa. Jedni su bili opskrbljeni nožastim ili pilastim gumenim perajama, drugi načičkani velikim gumenim bodljama, neki bijahu obrubljeni resama, neki opet ukrašeni, poput kljunova bojnih zrakoplova, strašnim ptičjim i životinjskim glavama.

Ti su mi patetični simboli potencije za impotentne i gotovo-impotentne pali na um kada sam razmišljao o takvim čudovištima kao što su 290 h.p. Mercury Turnpike Cruiser, 345 h.p. De Soto Adventurer, i 375 h.p. Chrysler 300-c.«[4]

Međutim, iako slika daje sve više u svemu izražajni oblik cijeloj današnjoj uljudbi (pa i na području zabranjenih ili barem zabranjivanih simbola), riječ još uvijek nosi glavnu krivicu. Ona je prva na optuženičkoj klupi pred strogim istražiteljem i suditeljem u ime javnog ćudoređa, zdrave sramežljivosti i potrebne pristojnosti. *Prosto, grubo, neuljudno, nepristojno, barbarsko, bezobzirno, bezobrazno, primitivno, lascivno, bludno, profano, opsceno, pornografsko, koprografsko, koprološko, skatološko* — što je sve to zapravo kad je riječ o riječima? Kletva, psovka, grdnja, pogrda, prostaštvo, zlogovorstvo — ili pak: bestijalnost, perverzitet...

Ono što je pri svemu tome najzanimljivije jest činjenica da se iza običnih zavičajnih pridjeva kao i teških znanstvenih označica skriva ista magija, isti tabu: tajna i moć same spolnosti. Sve što je u vezi sa spolom tako se lako ispuni emocionalnim, afektivnim nabojem, te naprosto probije naravnu semantičku ovojnicu pojma, i — kao što će se kasnije obilnije oprimjeriti — nazivlje spolnosti uvijek više govori nego što samo znači: neprestano je na granici stručnog naziva i psovke... Magija spolnosti, prvotna razdioba na spolove, vječiti sukob dijelova koji ne mogu jedno bez drugoga, tajna rađanja i groteska ljubavne igre, *sexus-eros-thanatos:* sve je to odveć nazočno, preveć drevno, odveć bitno, a da bi moglo biti išta drugo nego opet zmijsko klupko *arhetipa-totema-tabua.* Magijskog, ritualnog, iracionalnog i u samom pojmovlju spolnosti svjesni su i žarki zagovornici potpune spolne slobode. Jedina pogreška koju oni pri tome čine jest što pretpostavljaju kako je moguće uzeti kao da nije magija ono što jest: što pojam magije, mistike, tajne spolnosti vezuju samo za prošlost: postupaju s njime kao s onim čega bi se trebalo riješiti ako se već nismo riješili. Kada njihov stav i ne bi bio pogreška, bio bi teškoća, jer pojav spolnosti ne samo što jest bio pogibeljan (i što može biti uz navedene pretpostavke magičnog i tabua), nego: još i dan danas jest pogibeljan upravo kao što je još uvijek i tabu. Kako za zajednicu i ustanove, tako i za osobni život samog pojedinca, kad se ovaj suoči sa srži spolnosti.

»Ako spol promatramo kao magijski posjed, svet predmet, onda su pravila, tabui, i nabijeni pojmovi što proizlaze iz takvog gledišta, lako shvatljivi. Sve što je magijsko ili sveto, *ipso facto* je i pogibeljno: rukovati time je kao i rukovati dinamitom. Poraba toga mora se onda ograničiti najstrožijim pravilima.«[5]

Budući da se to razorno tvorivo spolnosti prenosi i raznosi u posudama riječi, one — kad su s takvim punivom — isijavaju ono zračenje

[4] S. I. Hayakawa, Sexual Phantasy and the 1957 Car, u *The Use and Misuse of Language*, New York, 1965, p. 168.
[5] John Wilson, *Logic and Sexual Morality*, London, 1965, p. 67.

smisla od kojega je teško zaštititi se. Takve riječi ni najprosvjećeniji čovjek današnjice ne može izgovoriti, niti slušati objektivno, neutralno, nečuvstveno i bez ikakve zadnje primisli... Spolno nazivlje nije nikada na ništici dodatnoga smisla. Ono uvijek ima neuhvatljivu a osjetljivu semantičku auru. Ona je pak iracionalna i drevnog postanja: smisleno svjetlomrcanje sa samoga dna crnice života.

»... tjeskobe i zabune što ih obrazovan čovjek osjeća suočen s vlastitim kompleksima naprosto su ostaci drevnih tabua.«[6]

Kada bi suvremeni čovjek mogao a da ne osjeti — pri izričajima u svezi sa spolnošću — cijelu svoju prapovijest; kada bi uzmogao izbjeći pojavi one životvorne munjine što sijeva s fenomena nagonskog, — onda bi i riječi za *pudenda* bile (barem u rječničkom poretku) isto toliko neutralne, bez afektivnog pridodatka, kao i *kamen* ili *žlica.* Do sada, pa ma koliko društvo bilo znanstveno-prosvijećeno, spolno-slobodnjačko ili sladostrasnički-raspojasano, — događalo se upravo obratno. O tome svjedoče brojni izričajni zaobilasci, od kojih svi ne potječu od društvene prisile. Dapače: većina prikrivačkih, ublaživačkih izražaja nastaju iz osobnih razloga, uvjetovani su više pojedinčevim izborom stanovitih ogradaba negoli sustavom određenih javnih zabrana. Osjećaj *lijepog, tajanstvenog, strašnog, grdobnog, pogibljenog, svetog, svetogrdnog* (što je po glavnini povoda i potiska *uže osoban)* često navodi govornika da snažniji izraz zamijeni blažim, poznat nepoznatijim, izravan neizravnim.

Naime, toliko česti i tako poželjni eufemizmi zapravo su tek drugo lice psovke. To jest: naličje jezičnog tabua. Isti je poticaj u korijenu i psovaka i njihovih nadomjestaka: *verba turpia* i *verba polita:* prostačkih riječi i uglađenih riječi a za istu pojavu. Središnje čuvstvo iz kojeg nastaju je tajanstvena mješavina divnog i strašnog, odbojnog i privlačnog, onog jedinstveno dvojnog osjećaja koji potvrđuju i riječi što u sebi sadrže različite i oprečne oznake, poput helenskog *deinos* (grozovit i prekrasan).

»Postoje brojne jezične figure, što su već postale poslovične, koje dakle aludiraju na one čuvstvene djelatnosti o kojima čovjek radije ne govori izravno. Argot, šatrovački govor, svakidašnji jezik u tome smislu posjeduju nepresušnu maštu i neprestano kuju bezbrojne opisne izražaje kojima se manje ili više izravno aludira na dotične komplekse. Kompleks je naime, zbog svojeg čuvstvenog potencijala, poput vrele kaše kojoj čovjek ne može ni približiti usne, te se zadovoljava time što je riječima zaobilazi, odstranivši tako i dobro i zlo, i svodeći slučaj na aluziju.«[7]

Jasno: koliko god je jezični tabu uvjetovan prvotnom *magijom* i koliko god je zavisan od duhovnih i duševnih *arhetipa,* on se dobrim dijelom temelji na običajima, navikama, propisima, odredbama, sklonostima, predrasudama date ljudske skupine, zajednice društva. Bit jezične zabrane je sveprisutna i provlači se kroza sva poznata povijesna i nepovijesna razdoblja u razvoju ljudske vrste. Mnoštvo njezinih pojavnih oblika (to što se ona u jednom slučaju odnosi na grah, u drugom na kravu, a u trećem na spolovilo) — govori o tome kako jedan dio uzročnosti potječe i od samog ustrojstva, značaja, naravi dotičnog društva. Ako bi bilo pogrešno smatrati jezični tabu isključivo društvovnim

[6] C. G. Jung, *L'Homme à la découverte de son âme*, Paris, 1962, p. 145.
[7] C. G. Jung, ibid., p. 165.

proizvodom ili društvenim dogovorom, — isto bi tako bilo neosnovano pripisati cijelu pojavu samoj magiji ili osobnim nesviđanjima i sviđanjima samih pojedinaca. Uz ostalo (od čega je popriličan komad i posve neshvatljiv), promatran kao tvarni jezični podatak unutar stanovitog jezikoslovnog sustava, *jezični tabu* se otkriva i kao naravan proizvod date predaje; više kao posljedak društvovne nužde, ishod nazora o potrebi upravo takvog stava prema tjelesnosti ili duhovnosti — negoli neke čisto osobne, pojedinčeve sklonosti i možda dubljeg biogenetskog nagnuća.

»Moramo imati na umu i 'podruštvovljeni' čimbenik u tabuima. Mnoge naredbe, zabrane, po namjeri plemenite i sramotne, racionalne i iracionalne, nastale su i traju tek po predaji a možda i po ozakonjenoj predrasudi.«[8]

Uostalom, evo jedne potkrepe u kojoj je sva podvojenost i dvoznačnost same zabrane izravnog nazivlja za spolnost. Tvrdi se prvo, kako svi ljudi na svijetu osjećaju, ili mogu osjetiti, nešto nisko, sramotno, prljavo, nedostojno, odbojno i tako dalje: prema spolovilima, spolnosti. Stupnjevi doživljavanja, istina, i primjerene okolnosti vrlo su različiti i nisu iste vrijednosti. Tako će američki sudac, mirne savjesti i uvjeren da podjeljuje najčistiju pravicu, osuditi u sudnici čovjeka za istu onu riječ koju će sam posve svjesno upotrijebiti u krugu svojih prijatelja. Očito je, dakle, društveni propisi o stupnju primjerenosti prilikama, pravila pristojnosti, navike i puka običajnost — određuju u ovakvim slučajevima narav tabua više nego bilo što drugo... Pa ipak, ne smijemo zaboraviti magiju, što je makar i u dalekoj pozadini.

Spolnost i riječi

Jezični tabu — kao što je već natuknuto — zahvaća mnoga iskustvena područja. Vjersko. Društveno. Književno. Najviše je vezan uz ljudsku intimu, uz one složene i osjetljive međusobne odnošaje: uz spolnost. Točnije rečeno: najizrazitije zabrane vezane su za ljudsko tijelo. Ne za cijelu čovjekovu tjelesnost. Tek za jedan dio... Cijelo tijelo nema na sebi mnogo otvora. Jedva nekih desetak. A od njih su opet tek dva — (najviše tri) vezani za one nezaobilazive djelatnosti, oko kojih je spletena neizbrojiva množina nadražaja, izazova, poziva i zabrana, želje i odreknuća, praska i pritiska, zbilje i izmišljotine, naslade i mučnine. Početna glavnica, dakle, tu je dosta oskudna: prednji i stražnji otvori, usjekline ili izbočne, ono što može u njih ili na njih, što se dade istisnuti ili iscijediti iz njih — a koliko međuodnošaja i međusnošaja (sa svime živim i mrtvim, zamišljivim i nezamišljivim) načiniše od toga stvarni običaji i nestvarna mašta?!

Uz to, veličanstveni *Eros* smjestio s u prizemnom *Sexusu*, a ovaj čak u prljavim *organima*... Ne kaže stoga uzalud veliki irski pjesnik:

Love has pitched its mansion
In the place of excrement...[9]

---

[8] J. Jastrow, ibid., p. 205.

[9] Ljubav je svoju palaču smjestila na mjestu izmeta (*Crazy Jane Talks with the Bishop*, The Variorum Edition of the Poems of W. B. Yeats, McMillan. New York, 1957, p. 513).

Upravo zbog toga nezgodnog smještaja — i njegova bližnjeg i daljnjeg okoliša — tako je golem komad jezika pod teškim utegom tabua. Jednom mi jedan znanstvenih reče: zašto se, na primjer, *o nosu* može govoriti što god hoćete; možete ga nazivati i njegovim stručnim i pučkim nazivom; možete o njemu govoriti stručno ili podrugljivo, a o *phallusu* — ne; nedvojbeno je, međutim, i jedan i drugi organ naravno svrhovit, s time što bez nosa ne bi bilo njuškanja, dok bez ovoga drugoga teško da bi bilo ičega, a sigurno ne bi bilo nikoga od nas. Unatoč temeljnoj točnosti takvoga mnijenja ili: upravo zbog presudne važnosti spolnosti za sam opstanak ljudske vrste — nemoguće je promatrati tu pojavu posve hladno i čisto funkcionalno... To jest: mi možemo mimoići različite vjerske korijene zabrane, očigledne društvene povode, ovapnjenu običajnu baštinu, te mjesto prikladnih izričajnih zamjenica upotrijebiti one maloslovčane krepke riječi za mušku spolnu izraslinu, žensku usjeklinu i za stražnje udubine oba roda, kao i za njihove uzajamne dodire i vlastite proizvode, i što ćemo dobiti... Kada probijemo zaštitnu ovojnicu upotrebne zabrane, nastaje komunikacioni prasak: popratna značenja svake od tih riječi jača su od osnovnog obavještajnog sadržaja. Jer, poslužimo li se tuđim jezikom, pa napišemo *coitus-penis-vagina-anus*, udovoljismo zahtjevima i znanosti i uljudnosti. Malo će koga smetati i naši birani izrazi *snošaj-ud-rodnica-čmar*. Ali, napišimo mi ne neku prostojasnu *syntagmu* nego i čudovišnu *symplegmu* (što je u jeziku nepoznata, ali su joj sastojci dostatno poznati) — *jebkurpičguz* —, i evo odmah povrede čednosti, sramežljivosti, pristojnosti: sudar s jezičnim tabuom.

Što je posrijedi? Kad se nešto latinski smije reći, a na zavičajnom jeziku ne smije — onda je riječ o jezičnom šamanizmu, koji tu ima dvostruku ulogu: za one koji ne poznaju jezik, dotični izrijek prikriva sadržaj, ovija ga velom neprozirnosti, daje mu obilježja tajne i nedokučivosti; za one koji su vični jeziku, tuđinski naziv stvara potrebni ili traženi razmak, udaljenost, otuđenost od stanovitog nepoželjnog ili pogibeljnog sadržaja. Upotrijebe li se probrane riječi u vlastitom jeziku, izrazi koji ne vrijeđaju uobičajeni osjećaj stida, odstranjuje se popratno čuvstveno punivo (izražaj je ohlađen do točke afektivnog ledišta, steriliziran i očišćen) i prenosi se neutralna obavijest o dotičnom predmetu, koji je time i sam umrtvljen, istrgnut iz emocionalnog kompleksa, izdvojen, sâm, raspoloživ poput amputiranog organa Cijeli je smisaoni zapetljaj u ovome: u oba navedena upotrebna slučaja provodi se umrtvljivanje riječi. Tek u krepkim, mrsnim, opakim i nasmijanim pučkim izričajima rječi spolnosti živnu, ispune se praskavim nabojem, te vrijeđaju, draže, izazivaju ili raduju.

Jakako: uvijek se može pitati, ali što je bitna razlika, na primjer, u smislu prijenosa informacija između latinskog *imbecillus iste fututus*, francuskog *quel foutre d'idiot* i hrvatskog *jebena budala*, kad se kroz sva tri jezika provlači isti pojmovni sadržaj... Slično pita i jedan od pionira semantike:

»Opscene su riječi semantički vrlo zanimljive. Kaže li čovjek 'spolni snošaj', ljudi se ne šokiraju. Izgovori li pak staru anglosaksonsku četveroslovčanu riječ* — koju moj nakladnik ovdje zaista ne bi dopustio — većina osoba što govore engleski ukočila bi se od užasa. *A ipak oba simbola imaju posve isti nonverbalni čin kao svoj referent.*

---

* Misli se na *fuck-ing* (p. p.).

Oba se tiču iste stvari i trebali bi jednako težiti kao sinonimi. Čudna je to jezična struktura u kojoj je X pristojno i normalno ako za nj upotrijebite jedan simbol, ali je zlo i naopako ako upotrijebite drugi.«[10]

Pa ipak: tako se ne može pitati. Naš problem nije u polaznom pojmovnom sadržaju (riječ je o jezičnom i književnom međuodnošaju). On nije u pukom značenju, nego u popratnom su-značenju. Nije posrijedi mehanika golih informacija, nego magija pod-značenja i među-značenja: ono što se tako teško prevodi, tako mučno razjašnjuje, a tako lako osjeća... granica praznačenja i neznačenja... Napokon: i ona malena razlika među sinonimima, koji to zapravo nisu, kao što ni razlika nije malena...

Podrijetlo psovke

Udari čovjek golim palcem iz sve snage u kamen (nenamjerno i neočekivano). Meso na palčanoj jagodici raspukne kao trešnja, nokat pukne kao staklo. U takvom času povrijeđeni će — prije nego što rukom poleti u pomoć ranjenom prstu — nedvojbeno izlanuti nešto, dovodeći kamen-krivac u iznenadnu vezu s kakvim životvornim dijelom tijela ili pak sa samim načelom života. Kad god je psovka vezana uz takav ili sličan događaj, njezina je narav isto toliko jasna koliko i njezin povod. Tu je ona naprosto odušak kao i krik bola. Glavnina prostih riječi i potječu od neposrednog ili posrednog oduška, olaknuća. Tu neka golema filozofija i nije potrebna. Recimo: u ovakvom duhu — psovka izvire iz samoga temelja bića, bitka, biti, bivstva, bivanja; ili doslovno:

»Psovanje je u samoj naravi stvari. Negdje, u dubini 'onta', noumenona, 'stvari po sebi', imanentnoga, bitka, 'jastva' ili 'nejastva', supstancije — mora biti psovka. Od vremena do vremena, u sudaru i udaru tvari, ona izranja u *phaenomena,* te izbacivši iskru ili dvije, ponovo zaranja u stjenovito tlo noumena.«[11]

Iako odušak kao objašnjenje i pokriva glavninu psovaka, još uvijek je dobar dio naravi psovke izvan toga: s poteškom popudbinom podrijetla drugačijeg značaja i s oštrim obrisima nešto drugačije namjene. Promatramo li kompleks *kletva-grdnja-pogrda-psovka-prostaštvo* u tome svjetlu, početna slika se proširuje i ispunjava novim pojedinostima. Tko se god bavio pojavom psovke, primijetio je kako je u njoj mnogo važnije ono što je drugotno negoli ono što je prvotno: manje je važan sadržaj pojma od popratnog susmisla. Kao što će se kasnije vidjeti — susmisao je toliko presudan, da uz njegovo primjereno stupnjevanje i najmrsnije bezobraštine postaju pozdravi, a obični pozdravi teške uvrede. Samo, kad izučavatelji psovaštva ustvrde, kako psovke mogu postati sve riječi s prikladnom čuvstvenom težinom, oni zahvaćaju tek polovicu dotične pojave.

»Zakon riječi upotrijebljenih u psovanju jest: sve riječi koje posjeduju ili su kadre primiti čuvstvenu težinu — jesu one koje će se općenito upotrijebiti radi psovanja.«[12]

I riječi koje same po sebi nemaju nikakve čuvstvene težine vrlo lako postaju psovke: od drvenih puceta do nebeskih svjetlila. Gotovo nikakvih teškoća ne bi bilo — za odredbu naravi psovaka — kada bi

[10] Stuart Chase, *The Tyranny of Words,* New York, 1957, p. 63.
[11] B. G. Steinhoff, *Of Swearing* (prema A. Montaguu).
[12] Ashley Montagu, *The Anatomy of Swearing,* New York, 1967, p. 100.

se one ticale samo živih bića; predaka, junaka, vladara, srodnika, prirodnih pojava i naravnih djelatnosti, svetinja i božanstava.

U jednome se i najoprečniji istražitelji slažu: korijeni psovke su negdje u svijetu magije, ili u prašumi obrednog praznakovlja, u vjerskim praobrascima, u svemu onome na čemu se temelji i što opet povratno iznova stvara: *tabu.* Možda samo zbog toga što je taj krug uzroka tako širok i što se tragovi podrijetla gube u pramaglama starine —, i najoprečniji tumači nalaze zajedničko polazište. Naime: ta zajednička točka tako je široka (te više nije nikakva točka, nego je prostrano trkalište nazorâ) da u isti krug dođu zagovornik semantike i teolog...

»Hula stara i nova, jest grijeh što se prvotno temelji na magiji riječi...«[13]

Naš teolog nalazi podrijetlo psovke i u bludnim gestama, govori o apotropejskoj naravi takvih kretnja, te o faličkom kultu u antici...

»Prvotno se smatralo, da je *phallus* simbol snage, i da sam posjeduje magičnu moć... Kasnije je taj magični značaj *phallusa* i gesta u vezi s njim bio zaboravljen... Tako je i ovaj gest postao ne znak obrane, nego odbijanja, stavljanja do znanja da se dotični čovjek ne da nadmudriti, gaziti ili podjarmiti. Sad je njegov smisao postao prijetnja, prijetnja silovanjem, ukratko — gestom izražena naša domaća bludna psovka.«[14]

(Ovdje nas ne treba zbunjivati nenametljiva poistovjećenost bludne kretnje i bludne psovke. U biti je riječ o zajedničkom slikovno-simboličkom svojstvu i geste i slike i same riječi, koji se po obavještajnom uratku svode na isto: obavljaju potrebni prijenos pojmovnog sadržaja od od-dajnika do prijamnika.)

Kad se već neprestano vrtimo u magičnom krugu oko magijskog podrijetla i magične naravi psovke, napomenimo još i ovo: budući da spolnost može pružiti najveći užitak, može nanijeti i najveći bol. Ako je tako, onda je posve shvatljivo što se u magijskoj simbolici spolovila mogu nazivati svakako samo ne onako kako se doista zovu kad ih i te kako nazivaju. Tu je — bez dvojbe — i *apotropaion,* i kletva i zakletva, i čaranje i vračanje, što sve opet vodi u — *tabu.* Osim toga, za današnje stanje osobito je važna sveza spolnosti i sramnosti, nečistoće, gnusobe...

»Kršćanstvo i crkva su, u različitim oblicima, uvelike odgovorni za nečistoću spolnosti. Grijeh i spolnost, kao što svatko zna, nekako su nerazmrsivo međusobno povezani, tako da psovač koji zagrabi iz zabranjenih izvorišta spolnosti, dodaje snazi svojih besramnih riječi i moć skatološkog i svetogrdnog čina.«[15]

Dirnuvši i u složene i osjetljive odnošaje spolnosti i grijeha, prisiljeni smo zaviriti i u neke teološke definicije kletve-hule-psovke-pogrde. Kako bi one morale biti najstrožije, možda će se u njima još najvidljivije odzrcaliti narav promatranog tabua.

»Psovka, kletva ili hula...: pogrdno govorenje protiv Boga... Zapravo su to izljevi mržnje na Boga...«[16]

Teške su to riječi. Stroga je to osudba. Međutim, ma koliko osudbena i nepomirljiva bila polazna odredba, ni taj teolog ne gleda prestrogo

[13] S. Chase, ibid., p. 66.
[14] Dr Fr. Ignacije Gavran, *Bludna psovka,* Sarajevo, 1962, p. 105.
[15] A. Montagu, ibid., p. 301.
[16] Andrija Živković, *Božje i crkvene zapovijedi,* Zgb., 1946, p. 121.

na psovke (a kako bi i mogao kad su one u nas tako česte...). Iako on kletvu (hulu/psovku) u načelu osuđuje — ostavlja i mogućnost izlaza. Naglašava potrebu psovačeve svjesnosti u času psovanja. A više je negoli bjelodano da je u najžešćoj psovci svijesti još najmanje. Napokon i sam kaže:

»Nije doduše sve prava hula na Boga, što se kod nas pogrdna izgovori; takvim se sve to općenito ni ne smatra...«[17]

Ako ćemo pravo, teolozi bi se još najmanje trebali plašiti psovača, pa kad oni psuju i najviše svetinje. Mnogo su im pogibeljniji oni koji ništa ne psuju i koji ni u što ne vjeruju (ako takvih uopće ima). Potpun bezbožnik, poricatelj svih svojstava i samog bića božanstva bio bi tek onaj koji nikada ne psuje, kao što se nikada ni ne moli. Bezbožnik koji psuje Boga, mnogo ga manje poriče nego što ga potvrđuje, iako to čini s naopake strane. Ako je time htio zanijekati samo božanstvo, zanijekao je tek svoje bezbožje. Slično tvrdi i *theologiae doctor* I. Gavran, koji u svojoj knjizi pokazuje za bogopsovlje isto toliko zanimanja koliko i za bogoštovlje:

»...i onaj koji psuje Boga, tim potvrđuje, da je Bog najuzvišenije biće i nekim mu se zaobilaznim putem ipak pokloni...[18]

Uzme li se sve u svemu, i u bogopsovci — kao i u molitvi — bilo bi posrijedi tek zazivanje božanstva. Psovka bi bila crna molitva; pobožnost s negativnim predznakom.

Načelo oduška

I letimičan uvid u bogoslovske prosudbe i osudbe psovaka nametnuo nam je stanovitu ozbiljnost, s kojom ćemo i nastaviti, barem još neko vrijeme.

Velika psovka, istina je, često otkriva malešnu dušu, koja time želi okrupnjati, makar i tek u očima svojih bližnjih; poput onih Hayakawinih slabašnih muškića kojima presnažna i prevelika kola služe kao Potemkinova sela za vlastitu nemoć. To isto može značiti mala psovka, pa i ona najmanja. Ali: velika, mala ili posve mala — skrnaviteljska ili tek spolnička — psovka je obično nabijena znatnom osjećajnošću, te je duševni ispad, prasak. Možda je točno što teolog kaže, da je psovka uvijek uperena protiv neke druge osobe. To jest: da je razorna, želeći uništiti sve što je lijepo, vrijedno, sveto u protivnika. Ako je tome tako, onda je još više točno, da je psovka često uperena i protiv samog psovača: ona ruši i njegove vrijednosti; zna biti usmjerena i protiv vlastitog života, rada, sreće, sudbine. Psovka nije nikada jednoznačna i jednosmjerna. Po svojem značaju, ona je osjećajni prasak, pri kojem se čestice razornoga sadržaja raznose na sve strane, pa i prema samom izvorištu paljbe. Budući da je ona psihosomatsko pražnjenje, poslije dobre psovke našem je čovjeku prosječniku često lakše, upravo kao i poslije dobre pjesme, dobre čašice ili dobre stolice...

Psovački povik ili kliktaj posljedak je poremećene duševne ravnoteže, ali i sredstvo kojim se ona ponovo vraća.

[17] Ibid., p. 123.
[18] I. Gavran, ibid., p. 141.

»Pri psovanju, kao sredstvu izražavanja srdžbe, potencijalno škodljiva energija pretvara se u razmjerno neškodljivu. Priskrbivši sredstvo oduška suvišnoj energiji čuvstva što je izazvana frustracijom, smanjuje napetost između čuvstva i njegova predmeta, te se konačno popuštanje napetosti izrazuje u osjećaju olaknuća, koji je znak povratka u stanje ravnoteže.«[19]

Kada bi psovka i bila *uvijek* negativna (kao što je to, na priliku, prostitucija: tjelesna ili duhovna) ona bi ipak bila prilično malo zlo. I u tome slučaju, vrijeđajući osjećaje, osobe, načela, svetinje — bila bi barem kao neki gromovod nepoćudne i opake verbalne energije. Uz to, i najdrskije psovke manje su zlo od velikih praznih riječi. Nema toga psovača koji bi i izdaleka mogao naškoditi istini ili zajednici koliko može i prosječan javni govornik, što zasipa i zavodi velikim, ali lažnim riječima.

»Budimo realisti: proste riječi često čine manje zla nego velike; a *riječ* nije ništa više *stvar* nego što je zemljovid zemljište, da se poslužimo sretnom formulom Korzybskog, oca opće semantike.«[20]

Psovka i nije uvijek negativna: ni po podrijetlu, ni po svrsi. Nije prljava ni kad se posluži prljavštinom, niti je nečasna kad takne u nečiju čast. Ako ima svoju tamu, ima ona i svoju svijetlu stranu, kad je izražaj ushita, radosti, kad je pošalica i poruga; ili kad je naprosto bezazlena igra riječima, kao što su često pučke psovke-šale. Zapravo, kao što iza svake velike ozbiljnosti negdje u pozadini vreba velika šala, tako i u svakoj šali postoji sastojčić zloće: usred širokouste dosjetke sijevnu oštri sjekutići opačine, ispod široke halje pošalice proviri papak zluradosti, pa makar i tako sićušan kao zrnce papra u kotlu juhe. Malo je krepkih psovaka koje ujedno nisu i šale, lagane humorističke, žestoke satiričke ili teške-groteskne. I veliko je pitanje nije li ipak više šala nego psovka šaljiva psovka poput one kad naš dobri pučanin kaže sucu: ona moja krava, jebô je ti... Teško je i pomisliti da je nedužnom psovaču i na kraj pameti, da nameće pravniku jedan protunaravan, kravoljuban snošaj. Ali je isto tako teško oteti se šaljivoj predodžbi koja se pri tome nameće — unatoč svoj ozbiljnosti sudišta — recimo: pokrupan pravni dostojanstvenik na positnoj kravici u protunaravnu položaju. Ili opet, nešto drastičnija prispodoba o bludnici-žilavici: ta bi pizdom mogla i orahe krckati. U takvim izmišljajima toliko prevladava humorističko ili groteskno, da oni ni teolozima nisu baš psovke. Tako će, na primjer, učeni bosanski franjevac reći:

»...još se i danas susreću mnogi skatološki izrazi kao potpuno normalne riječi samo jače izražajnosti, kojih se na selu gotovo nitko i ne stidi...«

— ili čak, bogme, i apologetski:

»Izvještaćeni govor uglađenog svijeta ne mora značiti veću moralnost, a ni naše pučke slobode u izrazu ne moraju izražavati veće prostaštvo osjećaja.«[21]

Zaprisegnuti protivnici psovke obično odbacuju sve psovke zbog njihove bezobraštine. Njima kao da ni ne pada na pamet pitanje: po

[19] A. Montagu, ibid., p. 83.
[20] R. Eduard, ibid., p. 27.
[21] I. Gavran, ibid., p. 59, 301 passim.

čemu je nešto bezobrazno. Njihovo je objašnjenje prečesto prejednostavno, te tako pogibeljno, poput svake pretjerane jednostavnosti: jednostavne pretjeranosti. Bezobrazne su riječi bezobrazne jer izrazuju bezobraštinu. A izrazuju bezobraštinu jer je bezobraština vezana za ono zbog čega su bezobrazne. Bezobrazno je bezobrazno, jer je i jedan dio naše naravi — bezobrazan. Protiv nečega u našoj naravi ipak se treba boriti, te se borimo protiv bezobraštine...

Nitko ne poziva na križarski rat protiv gorkoga plača ili gromoglasnoga smijeha. A čitavim odgojnim i javnim sustavom jurišaju i na sićušne psovčice. Pa ipak, između odušnog plača, prpošnoga smijeha i čak psovaka paprenjača, neke bitne razlike i nema, kako nas uvjeravaju upućeni:

> »Psovka, smijeh i plač imaju zajedničku ulogu odušnih ventila za iznenadnu navalu energije što zahtijeva primjeren oblik izražaja. Ono što je tima odijeljenim oblicima ponašanja još zajedničko jest ponovna uspostava psihološkoga ravnovjesja organizma...«[22]

Proste riječi

Šala na dnu ili na vrhu psovke moguća je zbog toga što praoblik psovke gotovo uvijek potječe od *slike*. Uvreda-grdnja-kletva-hula-grdoba-prostaštvo-bludna riječ: — ukoliko nisu simboli, grbovi, karikature već po sebi, jesu po svojem podrijetlu. Sama riječ *psovati* (prema Miklosichu) znači *nazivati koga psom, činiti ga psom, pripisivati mu psovstvo* ili ga *pasji silovati*. Pa i najčešći domaći nazivi za spolovila (oni od osnove *kur- i pic)* u korijenu znače *pijetla* i *kokoš*. Dakle: u samom izvorištu psovke je jasna slika (naravno, prvotnog totema ili tabua). Stoga je u onoj već navedenoj pučkoj psovci-pošalici i bila moguća slikovita dosjetka o kravici i pravniku, od koje nema štete ni kravi ni sucu, a na radost je puku. Slično je i u slučaju kada za nekoga kažu da je *guzica*, što tu nije nikakva tjelesna, nego je duhovna oznaka: dotičnik je — slikovito rečeno — *trtaroš, kukavelj, gnjida* i slično.

> »...mi napokon kažemo da je *uvreda*, kao i pjesništvo — kada je lakog oblika — prije svega *slika;* ili ako vam se više sviđa, *zrcalo*. Ali zrcalo koje iskrivljuje.«[23]

U strukturalnom smislu, na putu od mrsnije verbalne dosjetke preko bludne do bogohule, treba razlikovati *opscenost* (porabu nepristojnih riječi) od *profanosti* (zlorabe svetinja), a obje opet od *blasfemije* (skvrne svetoga svetim). Samo u svagdanjoj porabi sve se te tri vrste i te kako miješaju. Nastojeći da što bolje rastvori pojavu psovke. Montagu je otkrio čak šesnaest vrsta...

Uzeto nešto suženije, najčešća je i najznačajnija takozvana *bludna psovka,* kojoj je — prema I. Gavranu — sadržaj »pohvaliti se bludom ili zaprijetiti se silovanjem«. Međutim, jer je i ono nekoliko posprdnih primjera što smo ih usput naveli dovoljno jasno pokazalo, kako je posrijedi i još mnogo toga drugog (mnogo bezazlenijeg i veselijeg) — zadržat ćemo se na središnjem psovačkom nazivlju, iz kojega uglavnom proistječe sve ostalo. Psovke i psovačke riječi usredene su na erogene zone, uza sve moguće (a češće i nemoguće) međuodnošaje i snošaje sa

[22] A. Montagu, ibid., p. 79, 86, passim.
[23] R. Edouard, ibid., p. 18.

svime živim i neživim. R. Edouard takve psovke naziva anatomskim, a među njima osobito ističe *analno-intestinalne* i *genito-urinarne*. To je naime ono općepoznato ali ne i općepriznato *slanje u spolovila* (osobâ, predmetâ, pojavâ).

I. Gavran usrdno razlaže pojav psovke, ali i sustavno zaobilazi prave pučke riječi za prirodne stvari. Čovjek će se morati upitati (bio on duhovnik ili neduhovnik): nije li ipak isto latinska riječ-zamjenica ili opisnica i izravna pučka natuknica... Kažemo li prastaro i prirodno *jebati* i »uturiti muškarčev klipić u žensku utičnicu«, — jedno je od toga dvoga izvorno, a drugo je barem smiješno. Uz to, poznati pučki ljudotvorni glagol ima i časno etimološko rodoslovlje: on u biti znači isto što i korijen sanskrtskog *bhavati,* grčkog *phyo,* a što opet nije ništa manje nego — *biti* i *stvarati.*

Koliko smo svi mi skupa još u sjeni totema i tabua, koliko smo u čarobnom krugu magije riječi, — pokazuje i slijedeće. Ustvrdili smo već kako i *dobar dan* (popraćeno primjerenim nabojem susmisla, tonom, grimasom, gestom) može biti psovka, kao što i najsramnija riječ može biti tek pozdrav ili znak ljubavničke nježnosti. Ali: čak i riječ bez ikakva značenja, za onoga kojemu je upućena i koji je upućuje (jer mu je posve nepoznata), može biti shvaćena kao bezobraština, prostoća, psovka:

> »Riječi upotrijebljene u psovanju mogu doista biti besmislene za psovače u svakom drugom smislu osim u smislu toga što je svjestan njihove čuvstvene ili naglašene vrijednosti — i za psovača i za opsovanog. *Omne ignotum pro obsceno* je činjenica koju čitatelj može sam provjeriti samo neka pokuša nazvati nekog bez »više naobrazbe« kvadratom hipotenuze, *corpus striatum,* ili egzistencijal, ili nekoga kome nije poznat hebrejski alfabet alefom ili betom ili gimelom a naročito daletom. Robert Graves svjedoči kako je prisustvovao prizoru u kojem su izbacili čovjeka iz Empire Lounge u Londonu, jer je konobaricu nazvao *maisonette.* Na što je ona, vrlo kivno, odgovorila, 'Zaista se varate, ja sam poštena žena'.«[24]

Pa kako onda neće biti psovka (čak i trećoj, ocjeniteljskoj stranci) slikovit zavičajni izričaj »dobit ćeš kurac od ovce«, iako je poznato da ova nema tog organa, kao što je i bjelodano da se čitav taj rječiti sklop svodi na semantičko *ništa*...

Kad se sve to ima na umu — uz ono što tek slijedi — prilično je razumljivo zašto se i znanstveno jezikoslovlje (kojemu je zadaća obraditi cjelokupnu jezičnu zbilju) tako maćehinski ponaša prema psovačkom jezičnom arsenalu. Osim posebnih ili vrlo smisaonih, a posve novih, rječnika i najveći priručnici najvećih jezika vrlo su šturi u obradbi najčešćih riječi (barem u zagrijanim prigodama). Veliki Webster uopće ne donosi čuveni glagol *fuck.* Za *Larousse Universel foutre* je tek »mettre brusquement«. I *Der Grosse Wörterbuch* vrlo je štedljiv. Naš veliki rječnik zagrebačke Akademije obrađuje posve normalno takve riječi, kao što je i najbolje: pa kome trebaju, neka se njima i služi...

Društvovni značaj psovke

Bezobraštine, uvrede, kletve, psovke mnogo govore o narodu u kojem nastaju i u kojem se rabe. Montesquieu kaže: »Les injures peuvent être le témoignage de la rudesse générale d'une nation, quelquefois de sa liberté et de sa naïveté même« (Uvrede mogu biti svjedočanstvo

[24] A. Montagu, ibid., p. 91.

o općoj surovosti jednoga naroda, katkada i o njegovoj slobodi i o samoj bezazlenosti)...

Moralisti psovače obično nazivaju primitivcima ili pak pogospođenim primitivcima. Istina je ipak nešto drugačija. Gotovo da nema emocionalnih izričaja (u prostaka ili u izvrsnika) u kojima ne bi bilo nešto od psovke. Pitanje je samo stupnja. O onome što ne volimo, o onome što silno volimo, uvijek govorimo u stanovitoj vrućici, manje-više povišeno, te zazivamo: kunemo: grdimo: psujemo.

Danas se mnogo psuje, ali se vjerojatno mnogo psovalo i ranije. Nešto o tome govori, na primjer i Pastirska poslanica hrvatskog katoličkog episkopata iz 1938. godine, u kojoj se — između ostaloga — kaže:

»Postoji u našem hrvatskom narodu jedan takoreći osebujan grijeh... To je grijeh psovske, kletve i hule na Boga... Njegova je osebujnost kod nas u načinu psovke, u sramotnim naime riječima, s kojima se veže ime Božje i svetaca... Poput strašnoga vihora diže se psovka i kletva dnevice pred prijesto Božji: iz radničkih tvornica, iz seljačkih domova, iz krugova inteligencije, iz činovničkih ureda, iz bogatih palača i siromašnih potleušica...[25]

Ono što je u jezičnom običaju svih redova, staleža, razreda i slojeva jednoga naroda, nije slučajna a ni nebitna izričajna značajka, jer je zapravo i društvovna pojava.

Europski kritičari psovke (kršćani ili nekršćani) zaboravljaju pokatkada, da narodi izvaneuropskog uljudbenog kruga drugačije sude o spolnosti, negoli tipično kršćanska Europa, koja je istaknuto izoštrila tabu spola i spolnoga nazivlja. Osim toga: kada, na primjer, naš domaći teolog prosuđuje psovaštvo, on polazi od onoga stanja koje je i u samim europskim zemljama vladalo prije nekih pedesetak godina. Kako je već toliko puta pokazano, danas u Skandinaviji, Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj, kao i u nas, vladaju mnogo slobodniji spolni međuodnošaji, od odgoja pučkoškolaca do svijeta reklame dok u Americi cvate filozofija *play-boy-sexus-a*. Imamo li na umu sve od *toplesa* do skupnog *sex-a*, od ženskoga traženja prava na orgazam (Njemačka) i do zahtjeva za homoseksualnim brakom (Danska), a da i ne govorimo o tisućama glasila velikih naklada u kojima se u slici i riječi prepričava i preporučuje toliko toga o normalnoj i abnormalnoj spolnosti, sve u znaku općeg seksualnog prevrata —, doista idilično zvuče ovakvi poučni reci:

»Činjenica je da naš psovački glagol izražava silovanje, ili blud, ili prosto — spolni saobraćaj. Nitko takvih stvari ne bi u evropskom društvu vršio u javnosti ili, ne bi ih vršio a da ne naiđe na najstrožu osudu društva, jer bi se time povrijedio stid. Istina je da su riječi slabije od čina, ali i riječima, koje to izriču, očito — ma da u manjoj mjeri — vrijeđamo stid...«[26]

Današnji hedonizam (američkog ili europskoga tipa) sve više otvara vrata spolnosti u cjelokupni javni život. Tako je sve očitiji i popratni panseksualizam u najrazvijenijim zajednicama zapadne polutke. Dostatno je samo i zaviriti u knjige Freuda, Marcusea, Fromma, N. Browna i sličnih, pa da vidimo kako je spolnost danas dobila čitavu mrežu i svojih filozofskih branitelja.

U takvom duhovnom podneblju odgojitelji još jednom pokušavaju razdvojiti seksualno od erotskog. A to je teško razdvojiti i kod duhovne

[25] A. Živković, ibid., p. 128.
[26] I. Gavran, ibid., p. 168.

ljubavi, jer je i tu sublimacija kao spona i prijelaz između duhovnog i tjelesnog. U slučaju same psovke, to je teško i zbog zajedničkog čuvstvenog temelja i jednom i drugom, te ona i jedno i drugo često nadsvođuje i natkriljuje: ona živi od oboga (i od sexus-a i od Eros-a, bez obzira na predznak i bez obzira kakvom mi prispodobom pokušavali zataškati goli sadržaj, spolnost)... Čak i kao simboličko silovanje, psovka potječe iz bezdanog bunara spolnih potisnuća, iz neprestano svladavanog obuzdavanog zatomljivanog nagona, kojem je bit produžetak našeg roda, ali mu je u naravi i težnja za nasladom, za pražnjenjem baterije spolne ugode, za pukom igrom zbog suviška snage, ali i za razaranjem...

Uostalom, psovka nije samo odušak. Ona je često i prosvjed protiv javnog licemjerja.

»... riječi razvijaju svemoć koja je često dvostruka: pražnjenje i odušak spolnoga tlaka, i izraz prezira prema konvencionalnim tabuima. Na taj način one djeluju i kao *catharsis* i kao izražaj odbojnosti i prosvjeda protiv društvenih stega.«[27]

To jest: poticaji psovci mogu biti »srdžba, jal, zloba«, ali su oni više izazvani vanjskom prisilom, negoli nekim duboko usađenim nagonom za hulom i svetogrđem. Čest je naime i tip psovke koja ne potječe od suviška, nego od nedostatka. Postoji i psovka koja je kao svagdanji kruh siromaha i bespravnih. Psovka koja nije čedo obilja i obijesti, nego nedonošče oskudice i tjeskobe; koja nije znak slobode, nego neslobode... Istražitelji psovke davno su otkrili, da tamo gdje je prevelik tlak — i odušnici se previše puše. Psovanje najviše cvate među onim ljudima koji najmanje imaju. Nerijetko je psovka i samo oružje u rukama obespravljenih i poraženih staleža. Kao i toliko toga u jeziku (zapravo: više od tolikoga toga) proste riječi imaju i istaknutu društvovnu ulogu. One ushićuju, zgražaju, nasmijavaju, rasrđuju, umiruju i izazivaju. Psovke su često onaj poslovični pučki opij... Ili, ako ćemo pravo:

»... nepravedni ili neprilagođeni elementi postoje u svakom članu društva, kao zanemarena svojstva prirode koja nisu u skladu s pojmom *maya*, konvencionalnog poretka. U tehničkom smislu oni su opsceni, ili »izvan-scene«, jer se ne uklapaju u cjelokupnu sliku; oni nemaju vanjske uloge ili dijela u društvenoj drami. Pa ipak, oni su bitni za nju poput redateljskih pomoćnika iza scene, lica iza krinki, tijela ispod kostima.«[28]

Navedeni pisac se dalje bavi i etimologijom ključne riječi *(opsceno)*, dovodeći je u vezu s latinskim *obs-caenum* i grčkim *skaios* (ljevoruk, zlokoban, štetan), te zaključuje: »... *izvanscenski* i *zlokoban* u svezi su s nužnom donjom ili mračnom stranom stvari. Ma koliko bilo *zlokobno*, *lijevo* ipak uvijek prati *desno*...«

Zbog svega toga je posve razumljiv i stari i novi sukob između psovača i ustanova. Ustanova uvijek postavlja stanovita pravila, koja psovka ili dovodi u pitanje ili im barem simbolički otkida komadić dostojanstva. Budući je i u tome sukobu riječ osjetljiva kao i stvar — zapravo se bez riječi ne može doživjeti nikakva stvar; s riječju može i ona koja ne postoji a ne samo neka —, psovačkim riječima se i psovač i opsovani uvlače u vječiti krug *totema-magije-tabua*, u kojem netko uvijek mora biti proganjan i kažnjavan.

[27] A. Montagu, ibid., p. 322.
[28] Alan W. Watts, *Nature, Man and Woman*, New York, 1968, p. 163—4.

»Blasfemija je, *per definitionem*, pobuna protiv autoriteta, prezir ili nepoštivanje prema svetinjama; ona je nepristojna. Psovači stoga djeluju rušilački prema postojećim ustanovama. Takvi ljudi su pogibeljni, jer ne samo što preziru bogove i područja kojima ovi vladaju, nego i same odredbe koje drže na okupu ljudske ustanove. Rušeći njih, ti su kadri srušiti sve. Takvi se ljudi ne mogu trpjeti. Otuda žalosna povijest kazne i suzbijanja što su tako barbarski, ali bez učinka, poduzimani protiv njih.«[29]

U najuljuđenijim europskim zajednicama odmazde za psovku bijahu strašne. U Francuskoj psovačima nekoć čupahu jezike. I u najnovije doba kažnjavali su ih globama, izlagali javnom ruglu.

Naše je doba pak dovelo do stanovitih promjena u naravi psovke, u običajima psovača i u stupnju odmazde... Iako je već odavno primijećeno, kako se u vrlo pobožnim zajednicama kršćanskog svijeta više psuju same svetinje, a u istočnjačkom i balkanskom svijetu — više spolnost: — ipak je u jeziku psovača uopće sve manje svetogrdnih a sve više polovičnih-spolovičnih izražaja i domišljaja. Sličan je razvoj jezičnih navika izrazit i u najslangovitijem slangu, u američkom.

»Kletve i psovke koje se služe imenom Boga, Isusa i vjerskim i paklenim slikama čini se da gube na popularnosti u korist epiteta od jedne riječi koji su u svezi sa izmetom i spolom. Iščeznuće dubokoga vjerskog osjećaja bjelodano je čak i u našim kletvama: dobar zreo *God damn* ili *hell* ne pruža realističnu sliku modernu ili mladu umu; takvi izražaji nisu više osobni, niti dovoljno krepki. U slangu, riječi što su nekoć uopće bile tabu više nisu, zbog šireg usvajanja negdašnjih tabu-ideja i slika i zbog zaboravljanja izmetnih i spolnih slika na kojima se temelje neki od izričaja. Mnogi među nama čuju sada *snafu* i *up the creek* i u miješanome društvu. »Tabu« riječ danas se rijetko tiče riječi koju osoba ne bi nikada izgovorila — danas se tabu riječ naprosto ne upotrebljava u uglađenu razgovoru. Nove tabu riječi su rijetke — možda najnovija sadrži mnoge — *shit* riječi...«[30]

Izlazi tako, da suvremeni zahuktali život u ovo doba neslućenoga napretka, fantastičnih prodora u mikrokozmos (sve do dna kromozomskih struktura) i u makrokozmos (čak na mjesec i među ostala nebeska svjetlila) odgrće sve jedan za drugim drevne zastore s tajne života i ruši stare tabue. Osobito se napredak okomio na tabu spolnosti, i sve naprosto vrvi od razotkritoga i izloženoga spola, u crnobijelom slovnom ili u višebojnom slikovnom tisku. O spolu se svi sve više izrazujemo rječnikom najizravnije tjelesnosti, sa svim baštinjenim i načinjenim pučkim blagom, uz pomoć riječi od kojih su čovjeku inače puna usta, a danas već: — i oči i uši. Psovke bi — sudeći po svemu — ubrzo imale postati jednake s ostalim izražajnim jedinicama jezika. I one bi tako izvukle korist od opće demitologizacije... Te: pisci-demistifikatori vjeruju, kako će s napretkom nestati svih tabua, pa i onih koji se tiču psovke.

Ali-samo-no-međutim: neka ispoljavanje spolnosti bude i mnogo slobodnije nego što jest. Neka se spolovila uopće ne pokrivaju, nego čak i javno izlažu. A znakova i za to već ima: na primjer, oni veliki široki lažni zieheverschlussi na prednjim rašljama hlača u velegradskih ljepojki, koji tako simboliziraju onu praprimitivnu vaginu dentatu, naški: picu zubaticu. Neka bude i takvih spolnih sloboština —, ipak će biti tabua za psovanje. Ne budu li to spolni dijelovi elektronskoga računala, kakvog interspermalnog galvanoskopa ili interstelarnoga prometala, bit će još uvijek tu odličja i udovi vođâ, upravnih i nadzornih tijela, koji se i dalje neće smjeti psovati, dok će povoda za psovku vjerojatno i dalje biti, baš kao i do sada...

[29] A. Montagu, ibid., p. 333.

[30] Stuart Berg Flexner, *Dictionary of American Slang*, New York (Berlin, 1967, p. 603). Radi što boljeg razumijevanja, možda neće biti na odmet prevesti navedene američke primjere: *God damn*, prokleti Bog; *hell*, pakao; *snafu* pogreška, zabuna, zbrka, — izvorno je to vojna kratica sintagme *situation normal — all fucked up*, koja znači: stanje normalno — sve sjebano; *up the creek*, u nesreći, u nezgodi, — po samom podrijetlu je eufemizam izraza *up shit creek without a paddle*, uz govnov potok bez vesla, što je opet poteklo iz govora mužoljubâ, da označi da je koji od njih zatečen u protunaravnu snošaju; *shit*, govno, sranje, gnusoba, laž i slično...

Što se pak same budućnosti psovke kao psovke tiče, nedvojbeno možemo pretpostaviti ovako: dok bude ljudske zajednice sa sustavom vlasti i nadzora — čega će još dugo i dugo biti — bit će i psovke. Jer, recimo da nekomu psovanje božanstva više i nije psovka; on u božansko biće ne vjeruje, te se ne boji kazne, kao što ne očekuje ni nagradu. Međutim, neka taj isti i običnome nogometnome navijaču opsuje značku (a pogotovu štogod, recimo, javnom prometniku) — pa da vidimo gdje su nestale kazne i zabrane, sve ako od same vjere više i nema traga... Tabu kao tabu, pa i jezični, manje je prolazna, a više stalna pojava. Mijenjaju se samo sadržaji, ali ne i bitna, nosiva struktura misli i odnošaja. Određene ustanove, stanovite osobe, neki predmeti — obično moćni ili vezani uz moć — uvijek su tabu. Osim toga, novija povijest pokazuje još nešto. Osobita je množina povoda i često se psuje u Hitlerovu i Staljinovu svijetu, i u zajednicama koje su modelirane prema jednom ili prema drugom tipu države. Tamo gdje su ljudska i građanska prava svedena na ništicu, obespravljenim i potlačenim pojedincima i narodima — kad junaka više nema, jer su heroji pod zemljom ili izvan zemlje, a slobodna je misao moguća još samo na zahodskome zidu —, psovka je jedna od rijetkih preostalih povlastica, jedna od malobrojnih sloboština, poput izbora kravate ili samoubojstva.

Ne zavaravajmo se time — govoreći još uvijek o jezičnome tabuu — što čovječanstvo napreduje, te je sve manje predrasuda a sve više sloboda. Jedne zablude zamjenjuju druge. Što se sloboda tiče, moderni čovjek počesto osjeća, kako ih je za jednu stranu ljudskoga bića bilo možda više u doba Hamurabija nego u današnjoj tehnototalitarnoj državi. Pradrevna je vlast vladala tijelima, supermoderna vlada i dušama... Istina, jedan dio čovjekove naravi (koji je otvoren prema beskonačnosti: proizvedba oruđa) neprestano napreduje, sve do samog zvijezda; drugi dio njegove naravi (koji je barem pedesetak postotaka ljudstva i ljudskosti) — nije se ni za jedan palac odmaknuo od prapovijesti, jer je u znaku troglodītske trijade: u se, na se, poda se: gnusobna svinjovitost, manijakalno majmunstvo i opako kurjaštvo...

Napokon: svi se slažu barem u tome, da je psovci korijen često u srdžbi. Ako je tako, psovke će onda biti sve dok bude i srdžbe. Poredak bez takvih povoda pojedincu — unatoč svim lijepim obećanjima — za sada je: nezamišljiv. Možemo opet uzeti i ovako: dok bude molitve, bit će i psovke; dok bude ushita, bit će i prosvjeda; dok bude lijepog, bit će i ružnoga; dok bude dopuštenog, bit će i nedopuštenog; dok bude zbilje, bit će i sna... i tako dalje i tako dalje, kako se komu svidi, ali: dotična pojava ne iščezava, zaputili se mi prema ništici potrebnih uvjeta i pretpostavljenih uzroka ili prema njihovu beskraju.

Jezik i pod-jezik

Nakon pretresa širih značajki i svojstava psovke, morat ćemo još jednom suziti polje našeg promatranja, kako bismo usmjerili pozornost

na uzajamne odnošaje jezične datosti i književnog djela, u slučaju *tabu--riječi.*

Zabranjene riječi su dio slanga, jer su zbog svoje naravi (koju smo pokušali osvijetliti s više strana) istisnute iz standardnog jezika. Izravno, neuvijeno pučko nazivlje za spolnost sastavljeno je od riječi koje u jednoj zajednici razumiju mnogi, ali ih upotrebljavaju samo neki — ili i mnogi samo ne svugdje i uvijek — jer obično nisu pristojne ma koliko da su izražajne i privlačne. Evo kako to kaže dobar poznavalac:

> »Slang-riječi za spolnu privlačnost i za množinu spolnih činova, položaja i odnošaja mnogo su običnije od standardnih riječi. Standardne nontabu-riječi koje se tiču spola tako su rijetke, odaleċene ili znanstvene, da se slang često upotrebljava i za najromantičnija, najopscenija i najhumorističnija spolna stanja. Slang se tako često rabi u spolnom komuniciranju, da kad se »čovjek nađe s curom«, onda je za sve stranke najbolje da poznaju slang. Slang-riječi za spol imaju malo čuvstvene konotacije; one izrazuju golu želju ili mehaničke činove, pronalaske i položaje. Često su neotesane, cinične i grubijanske.«[31]

Nije onda nikakvo čudo što se zbog takvih i obilja sličnih izražaja *slang/argot/rotwelsch/šatrovački* tretira kao *podjezik,* iako su prave sporne riječi tek jedan dio te jezične cjeline. Priznati se, naravno, mora: tabu-riječi ipak daju presudan ton cijelome tomu izražajnome sklopu. Isto tako, možda i nije nikakvo čudo što se takav podjezik upotrebljavao u književnosti, što se još upotrebljava. Ipak iznenađuje koliko je duboko prodrla njegova poraba u tkivo lijepoga pisanja: kako i tabu-jezik ima svoju dugu i časnu tradiciju. D. François govori, na primjer, kako je česta upotreba argota u francuskome novinstvu vjerojatno uvjetovana poznatom novinarskom željom, da se čitateljstvo iznenadi i uzbudi pod svaku cijenu. Jasno, nije riječ samo o tome...

> »U moderno doba obilno se rabe te udarne riječi iz argota, što pridonosi da se umnože običaji snošljivosti i poveća smisao za neologizme, koji se opažaju u stanovitim porabama jezika (publicističkoj, novinarskoj) gdje se radi o tome da se izazove pozornost... Ali su i brojna književna djela posegla iz zaliha argota, »jezik postaje robijaš«, kao što kaže Hugo (*Misérables*, IV, 7) gdje »jedna riječ nalikuje pandži, druga ugašenu i krvavu oku«. Od Mistères do Genêta ili Célina, preko Rabelaisa, Vidocqa, Suea, Balzaca, Bruanta, Richepina, Barbussea i tako dalje susreću se mnogobrojni primjeri...«[32]

Središnji predmet ovoga sastavka i jest česta (ali neizvjesna) upotreba podjezika u književnosti. Stoga je bilo potrebno zaviriti i s genetičkog i s jezičnog stajališta u tvornu goloću golih riječi, kao što će to valjati učiniti i s čisto književnog gledišta. Zapravo, pokušali mi to ili ne, ostaje činjenica da se jezični tabu sve više upetljava i u svakidašnjicu i u književnost. Prije ili poslije svaki će prosuditelj jezičnih, književnih sastavaka suočiti se i s odgojnom i s proučavateljskom i s ocjenjivačkom stranom tog izražajnog kompleksa.

Književnik, prikazivač, prevodilac — pisac uopće: više ne može mimoići prizemne, proste, grube, psovačke riječi... Što mu je raditi? — Otkada je takvih riječi i susreta s njima u književnosti, običava se dvoje: ili se zgodnim, dopuštenim nadomjescima umanji udarna snaga prostoće ili se ostane pri samome pučkom prostaštvu. U prvome slučaju zadovoljit ćemo pristojnost, a iznevjeriti doslovnost. U drugom slučaju

[31] B. Flexner, ibid., (Preface), p. XIII.
[32] Denise François, *Les Argot / Le Langage*, Pléiade, Paris 1969, p. 644.

rasrdit ćemo pristojnost, a udovoljiti načelu stopostotne zbiljnosti izražaja, ali se izložiti pogiblji osude zbog prostačine, opscenosti, čak i pornografije.

Sve i da hoće, književno djelo ne može izbjeći jezik. Ono se temelji na njemu. Što više želi zahvatiti od zbiljnosti, mora i više zagrabiti od jezika. U jeziku opet nema velikih udaljenosti, niti oštrih međa između najuzvišenijeg i najprostijeg. Ne samo da su i jedno i drugo u blizini nego su često i smiješani i teško razlučivi. Kako izbjeći sastojine podjezika, ako se književno djelo mora baviti svime: od travke do svemira. Naravno: ono se bavi i time, ali samim čovjekom najviše. A od svega čovjekova najčovječnije je područje Erosa. Njega književnost nije nikada mogla zaobići... pa ipak je tako često znala mimoići upravo njegov neposredni jezik... ali gotovo isto toliko često ona nije zatajivala nepoćudno nazivlje nabijeno samom munjinom i natopljeno čistom žestom iskonskoga čuvstva... Toliki pisci, i to nikako oni najmanji, nisu se ni u starini ustezali od prostih riječi i od psovke.

Radi što boljeg razumijevanja značenja psovke u književnom djelu, poslužit ćemo se nasumičnim sažetkom njezinih svojstava... Pučka psovka paprenjača pokazuje »spolnu domišljatost« (Pavlinović), koja se zna zazrcaliti osobito maštovito u spoju vjerskog i erotskog... Psihosomatski uređaj koji uzrokuje psovku isti je kao i u pjesničkog izražajnog kliktaja... U oba je slučaja posrijedi iracionalno vrenje na dnu naše naravi, kaša strasti koja neprestano ključa i pršće ištrcima, poput kazana uzavrelog pekmeza... Izvorni apotropejski izričaji i verbalni spolni automatizmi zakonit su dio današnjeg stereotipnoga govora negradskog, polugradskog i gradskog čovjeka... Slikovita psovka je najčešće spajanje nespojivog, pripisivanje nepostojećeg, kako bi se izrazilo zamišljivo a nedopustivo... Bila izražajna, komunikaciona jedinica, organski refleks, duhovita pošalica, divljački napadaj ili težak ćudoredni prijestup —, psovka je uvijek smisaonija, nabijenija, ubojitija od takozvanih neutralnih riječi, te je stoga — u ruhu dosjetke ili hule — oduvijek privlačila književnost...

Dvije riječi za isti pojam nikada nisu posve iste, i u krajnjoj crti nikada ne govore isto, te isti uvjetni sadržaj u svakoj je od njih različit. Pogotovu ne mogu biti isto, jer često nisu ni slično, uvijene i izravne riječi. Samo, zbog toga ne smijemo apsolutizirati *verbalne* razlike, pretvarajući ih u *realne* do toga stupnja, da *tabu-riječ* pretvorimo u *tabu--stvar.*

Pljuvačnica puna hrakotina nije ništa manje gnusna od tute pune govana; a i jedna i druga posuda nisu ništa protunaravnije od ranjike varenike. U sva tri slučaja smo u sferi organskog, životnog i za čovjeka nezaobilazivog. Istina: naš osjetilni i čuvstveni sustav različito prima u različitim časovima i u različitim zgodama sve tri spomenute tvari i sve ono što je — u smislu uzroka, prijenosnika i posljetka — vezano, uz to troje...

...pudenda : excrementa : genitalia : obscaenum...

Lakše je zaobići nego ići prečicom do kraja; lakše je odustati negoli objašnjavati neobjašnjivo; jeftinije je biti pristojan s ove strane tabua, nego se pustolovno zaputiti u njegovu onostranost. Pisci to dobro znaju. Stoga će, na primjer, naš psovački glagol zamijeniti nepsovačkim oblikom *derati.* Misle onda ljudi kako je izričaj »derao on onamo nju« blaži i uljudniji od svojega izvornog predloška. A varaju se silno. Deračina je

nasilan, sadističan, ubojičin čin, dok je ono drugo u najgorem slučaju nedopuštena naslada. Ili, ispustimo iz ovoga drugoga čak i jednostrani užitak, pa upitajmo opsovanu osobu što bi radije: — vjerojatno ne bi izabrala da bude derana ili živa oderana. Takve mi se zamjene ne čine nimalo nježnijim. Ili opet: uljudni uljuđeni uljudbeni prosuditelji lijepih sastavaka, pisca koji potanko pisuje nabijanje živa čovjeka na ražanj ili pokolje i umorstva: nagradit će i najvećom međunarodnom nagradom, dok će pogrditi pa i optužiti nesretnika koji slika strašnu spolnost. Pa ipak: i prosječno umorstvo je tisuću puta strašnije i pogibeljnije i od najbezobraznijeg spolnog snošaja.

Dakako — mi se neprestano sukobljavamo sa središnjim pojmom *opscenoga,* što nije samo psihološki, književni, nego je i pravni pojam...

Ako je moguće napisati opsceno ili pornografsko djelo a bez i jedne jedine proste, tabu-riječi — sve s pomoću zgodnih i prikladnih zaobilaznica i ublaživačica —, moramo pretpostaviti i mogućnost ne-opscenoga, ne-pornografskoga djela, a uz porabu i samih prostih, bludnih riječi. Iako je prvi slučaj mnogo rjeđi negoli drugi, i za ovaj posjedujemo brojne potkrepe, upravo kao i za prvi u množini namirisane, naprahane, manikirane pornografije za muške i ženske časopise diljem današnjega svijeta.

Našinci poput Držića, Nalješkovića ili F. K. Frankopana slobodno su se služili slobodnim jezikom, kao i sve više noviji i najnoviji hrvatski pisci. Semantičku i stilsku željeznu zavjesu jezičnoga tabua, prkosnija književnost je odavno probila: Aristofan, Krizip, Marcijal, Apulej, Rabelais, Poggio, Aretino, Boccaccio; a od modernih da spomenemo samo neke: Joyce, Lawrence, Pound, Miller, Mailer... Naravno: gotovo ni jedan od njih nije izbjegao osudbi zbog izazovne, nametljive, štetne, opake, gnjevne rječitosti spolnog značaja... iako nabrojeni nisu ni pisci jednake vrijednosti, niti spolnost u njih ima istu važnost i svrhu.

I što je onda *opsceno* u književnosti?

Podjezik i književnost

Opsceno u književnosti ovisi od opscenog uopće. Ono se, na primjer, rječnički i pravnički određuje ovako:

1) »Qui blesse délibérément la puder en suscitant des représentations d'ordre sexuel« (koji namjerice vrijeđa sram/stid, izazivajući predodžbe spolne naravi; *Petit Robert,* Dictionnaire de la langue française, Paris, 1967).

2) »Ein Werk ist demnach unzüchtig, wenn es das durchschnittlich massgebende (normale) sexuelle Schamgefühl gröblich verletzt und auf sexuelle Erregung abgestellt ist« (neko djelo je bludno kad grubo vrijeđa prosječni normalni spolni osjećaj stida i kada je upravljeno na spolno uzbuđivanje; stavak iz čuvenog 184. paragrafa njemačkog zakonika).

I jednu i drugu odredbu onako s prve lako prihvaćamo. Zagledamo li se pak bolje u njih, opažamo da gotovo svaka od ključnih riječi u njima traži dodatno objašnjenje (namjerice, sram-stid, predodžbe, prosječan normalni osjećaj, spolno uzbuđivanje)... Ne moramo se upuštati u ispitivanje pojmovne nosivosti i određenosti tih riječi, da bismo otkrili kako su i takve definicije zapravo mala klupka tabua. Za to nam razloga

daje čak i teolog koji (što je osobito zanimljivo) u načelu izuzima opscenitet uopće iz psovke:

»Ostali opsceni materijal, opsceni izražaji bez uvredljiva značenja za surazgovornika, opscene anegdote ili pjesme, naravno ne spadaju u bludnu psovku, niti uopće u psovku...«[33]

I antropolog poput Montagua, misli da čak ni pravi psovač (a pogotovo onda: pravi pisac) nije opscen ni kada se služi opscenostima. Opscenosti su njemu sredstvo, a ne cilj, koji je opet tek — svojevrsno izražajno olaknuće.

Takve prosudbe o naravi nepristojnih-prostih-bezobraznih-bestidnih riječi od posebne su važnosti za onaj krajnji sud o granici između pornografije i poezije. Odgojiteljski i sudački gledano, ona bi morala biti negdje između »izraza koji vrijeđaju pristojnost i kojima je namjera nadražiti : zavesti : pokvariti čitatelje« i punokrvne punopravne umjetnine. Razlika je u načelu savršeno jasna. U datim slučajevima nije je lako odrediti. Čak i na jednu te istu riječ različito će reagirati i iste osobe u različitim časovima i različitim prigodama, a da se i ne govori o tome, kakve će sve različite prijeme bilo koji sporni izričaj doživjeti među različitim uzrastima, staležima, zanimanjima: u djece, učitelja, žena, svećenika, vojnika, liječnika, političara, uličara...

Unatoč svemu tome, u književnosti se prostačko brabonjanje i baleganje ipak dade razlučiti od izvornog pjesmotvora. Stoga bestidnosti i nisu bestidnosti u nekih vrlo glasovitih književnih psovača:

»Ako u Aristofana ima bestidnosti, opscenosti, lascivnosti, onda je to u ime višeg ćudorednog načela, koje opravdava i sve njegovo ruganje političarima, vojskovođama, sofistima, pjesnicima, pa i cijelomu narodu. Kada Petronije Arbiter otkriva prljave duše i bezdane utrobe sladostrasnih Rimljana, onda je on opscen samo u smislu jedne profinjene ironije prema prostoći. Boccaccio i Poggio iznose prljavo rublje samostanskoga i svjetovnoga svećenstva s gledišta kritičkoga humanizma i izvornog evanđeoskoga nauka.«[34]

Neki čuveni bestidnici riječi ostaju ipak — unatoč mnogim obranama (koje su u novije doba i moda: branimo sad sve što se nekoć napadalo) samo psovači, iako izuzetno nadareni i dojmljivi. Kao u životu, tako i u književnosti veliki jezičavci su rijetkost. Među njima svakako posebno i istaknuto mjesto zauzima Pietro Aretino, koji je ipak ono što jest.

»Budući se Aretino najviše bavi opisima života bludnica, bludnika i bludničenjem, njegovi su spisi ne samo po predmetu i etimologiji *pornografija,* nego najčešće — i po samoj vrijednosti: tipična *sexy* književnost onoga doba kao što su to i toliki današnji sastavci. Dok je u ostalih pisaca *erotica* dio ili jedan naglašeni pojav života, u smislu njegova što potpunijeg i dojmljivijeg izražaja —, Aretino, na žalost, ne ide dalje od bestidnosti.«[35]

Bitan je uvjet ovo: neka se pisac posluži svima mogućim, bilo kojim i kakvim riječima, pa i prostim-bezobraznim-psovačkim, — ali: neka ni te riječi ne budu same sebi cilj, nego sredstvo u službi Riječi (umjetnosti). Kad se radi o prosudbi vrijednosti nekog književnoga djela, onda ne smijemo ni jednoga časa smetnuti s uma činjenicu: u estetskom

[33] I. Gavran, ibid., p. 11.
[34] T. L., *Između književnosti i pornografije,* Telegram, 9/II, 1962, p. 5.
[35] T. L., ibid., p. 5.

smislu jedno djelo nije ni bolje ni gore zbog porabe ili zbog neporabe ovih ili onih riječi, izražaja, rečenica, sklopova. Takozvane nepristojne riječi tu su naprosto tvorivo, kao i bilo koje drugo. Vrijednost djela ovisi od njegova cjelokupnoga ostvarenja: uozbiljenja, po čemu i stječe oznaku promašenosti ili uspjelosti. Tu je bjelodanost uočio i nesretni i sumaniti Antonin Artaud, potvrđujući da bestidne riječi same po sebi ne umanjuju vrijednosnu stranu djela:

»Bestidna se riječ ne prigovara piscu zbog toga što je bestidna; predbacuje mu se ako je upotrijebljena bez razloga, hoću reći: prazna i bez svojega fetiša.«[36]

U našem svijetu još djeluju i stari i novi fetiši, totemi, tabui, te i magija riječi koja ih neprestano prati: u našoj svijesti. Bez obzira na čudnovato ili čudovišno podrijetlo, pojave kao neukusnost, prostaštvo, bestidnost, bludnost, odvratnost, bezobraznost — opće su i pojedinačne opstojnosti: sastojine svijesti svake osobe kao i zajednice, koje se i te kako prenose u samu književnost. Psovka radi psovke, ako u pisanju nije nedostatak mjere i ukusa, barem je larpurlatizam bestidnosti. Ako se pak nadvlada njezina psovačka bit, postaje ona prometalo više duhovnosti, kao i bilo koja druga riječ — sve do same molitve, o čemu (na primjer) dostatno svjedoče poznate posljednje stranice Joyceova *Ulyssesa.*

U popriličnoj prašini što se bijaše uskovitlala oko hrvatskoga prijevoda *Jarčeve obratnice* Henryja Millera pokušao sam ovako odrediti značaj *književne pornografije,* imajući na umu prvenstveno narav samog književničkoga posla i njegovu uzročno-posljedičnu povezanost sa svime oko njega, to jest: problem književnih i izvanknjiževnih međuodnošaja —:

1) Književnik je naprosto jedan od mnogih koji nastoji nešto saopćiti ostalima. A da bi bilo što uzmogao priopćiti, treba mu to prvo dopustiti. Dakle: u načelu, dopušteno je pisati *o svemu;*

2) Jedan dio toga *svega* jest i spolnost. Uobičajena ili neuobičajena, zdrava ili bolesna — ona je ravnopravan predmet književne obradbe kao i bilo koji drugi (od tjelovježbe do zvjezdoznanstva);

3) O *spolnosti* se, dalje, može pisati dobro ili loše, književno uspjelo ili neuspjelo, upravo kao i o pučkim pobunama ili o mirisnim travama;

4) Ali, postoji pojam *pornografija,* definiran kao »puka požudna i osjetilna stimulacija«;

5) Da li neka knjiga jest pornografska ili nije — prosuditi mogu prije svega književni stručnjaci književnim sredstvima unutar književnosti, jer je posrijedi književna tvorevina;

6) Dakako: ni to nije tako jednostavno... Od deset književnih djela (kao što su *Biblija,* Aristofanova *Lysistrata,* Petronijev *Satiricon,* Boccacciov *Decameron,* Poggiov *Liber facetiarum,* Rabelaisov *Gargantua* i *Pantagruel,* Balzacove *Vragometne priče,* Zolina *Nana,* Lawrenceov *Ljubavnik Lady Chatterley* i Joyceov *Ulysses)* —, barem ih devet mnogi *još i danas* smatraju »pornografijom«;

7) I tako (jer se pornografskim imenom krste često i neka od najvećih djela svjetske književnosti) sama ta verbalna naljepnica ne govori mnogo i ne kazuje sve, a pogotovo: ona sama nije dostatna da se, recimo, neko djelo zabrani;

8) Sve kada bi se i dokazalo kako su dotične Millerove knjige isključivo ili pretežno pornografske (što se ne može), čak ih ni tada ne bi valjalo sudski zabranjivati. Ako ni zbog čega drugog, a onda barem zbog toga što sudski progon bilo koje knjige nije osobit kompliment nijednom društvu;

[36] Antonin Artaud (u *La Connaissance poétique,* Paris, 1966, p. 171).

9) Dakle: kad je posrijedi i nedvojbena pornografija (a H. Miller je nešto drugo i složenije), zar ne bi bilo uputno sjetiti se, na primjer, alkohola... Kad su ga zabranjivali, uvelike je bilo poraslo krijumčarenje, trovanje patvorinama i svakovrsno nasilje... Dopusti li se pak slobodna potrošnja, onda smo barem — od dva zla izabrali ono manje;

10) Zaključak: stanovita Millerova (ili bilo čija) knjiga može biti veća, manja ili nikakva umjetnina. Ali, prirodno je prepustiti prosudbu o tome književnicima, kao što je primjereno da ispravnost strojeva prosuđuju strojari, a ne povrtlari.[37]

S jednim, naravno, ipak želim da budemo načisto: osobno ja psovku ne zagovaram, niti sam odvjetnik bezobraznog jezika u književnim sastavcima. Samo ne vidim ni velike koristi od toga što se psovka na svaki način izbjegava (od eufemizama do latinskih i grčkih zamjenbenica) ili se pak pisac osuđuje i kažnjava kad je zbog naravi mjesta, događaja, osoba, ugođaja — primjereno upotrijebi. Jer: kao što je već toliko puta rečeno: ona je ipak nezaobilaziv dio jezične zbilje... Pa i kada je piscu cilj osvojiti tuzemne ili inozemne čitatelje pukom izložbom vlastite i tuđe spolnosti, namjera je obično providna, kao što je i književna vrijednost takvoga sastavka malena, dok šteta po opću svijest neće biti baš tako velika. Moguća pogibelj je zapravo mnogo manja nego što se naši odgojitelji pribojavaju. Suvremeno sjevernjačko društvo pruža poučan primjer: kad se takvi (pornografski) sastavci ne zabranjuju, onda pogubno zanimanje pa i znatiželjne mladeži — osjetno opada... Ako ćemo pravo, mnogo više šteti jeziku, književnosti i duhovnosti uopće obilje neistina i neduhovitosti što se tako pljuskovito sručuju na naša izložena osjetila u obliku slova, slika, zvukova, na primjer, u onim bljutavim ovojnicama takozvanog humora i takozvane satire takozvanoga društvenoga značaja —, negoli iz puke krepke pučke psovke, koja je barem iskrena, neposredna, nenaručena, te: istinita...

Psovač Norman Mailer

Sve što smo na ovim stranicama pokušavali reći gotovo se u cijelosti može pokazati na književnom slučaju američkoga pisca Normana Mailera. Međutim, da bismo došli do opisnog prosjeka i ocjembenog prosjeka njegova izražajnog sustava — što nam je ovdje središnja nakana — dužni smo barem u pristupačnu sažetku predočiti njegov temeljni nazor i pomnije raščlaniti makar jedno njegovo djelo, kojim se oprimjeruje naša tvrdnja.

Norman Mailer je označen kao lijevi desničar i kao desni ljevičar, jednako neugodan i umjerenoj poustanovljenoj ljevici kao i desnici, u Americi, a s naglašenim obilježjem ratobornog baštinjenog židovstva. Ovo je posljednje u njega, navodno, toliko istaknuto, te neki govore čak o karikaturalnom židovstvu, o pseudomisionarstvu, koje je sve očitije u Mailera prvosvećenika sveopćega rasapa:

»Židovski je pisac postao apostolom modernosti do toga stupnja, da preuzima na sebe i našu krivicu i tjeskobu. Zbog toga postaje sve više i više karikaturom. Što se ideje više ukrućuju, romani postaju lošiji — u slučaju Mailera oni se gube u nestrukturiranim povicima, kako je sve skupa loše.«[38]

[37] T. L., *De pornographia* (VUS, 3. travnja, 1968; u »Zabranjeno voće Henryja Millera«).

[38] Ronald Berman, *America in the Sixties,* New York / London, 1968, p. 229.

Mailer je sustavno protiv *ustanova* (obitelji, države, crkve, vojske, uprave, industrije). Načelan i korjenit oporbenjak, propovijeda on kako pisac uvijek mora biti *protiv* društva u kojem djeluje već po naravi same egzistencije. Budući da je književnik u potpunoj opreci prema društvu, on se mora poslužiti i nasiljem same riječi u borbi protiv izopačene zbilje... Raščlanitelji njegova svjetonazora otkrivaju sastojine filozofije *beat-a,* natruhe pomodnoga istočnjačkoga nauka poput Zena, dok I. Hassan u temelju vidi klasičan romantički stav:

»Pokušaj je to otkrića onoga bajnoga stanja bezazlenosti, koje je vidjelo tigra i janje kako savršeno skladno zajedno leže.«[39]

Za razliku od europskih, američki su kritici skloniji ustvrditi, kako je Mailera teško strpati u određenu razredbu, iako i oni opažaju koliko je bliz miroljubivom i travoljubivom nazoru cvjetnika, bitnika, vijetnika, hipika, jipika, pot-seter-a i sličnih dugokosnika. Anarhistična, egoistična, egotistična, narcisistička podloga Mailerova junaka, hipstera, zapravo je ova:

»Hipster, odbacujući vladajuća društvovna i ćudoredna ograničenja, stvara novo društvo i novu ćudorednost, što su više relevantni za njegovo vlastito ja nego za društvovnu strukturu.«[40]

Ali taj njegov junak, eventualni popravljač svijeta, često je tek žrtva koja se mora braniti, ali kao junak ne može nikada pobijediti, jer uvijek pada pod silinom sudbine/nužnosti. Istini za volju, ni piščev junak, kao ni sam pisac, nisu čvrste, zadate i nepromjenljive vrijednosti. Dapače: gotovo da se ne zna što je ovdje prevrtljivije, nepredvidljivije: njegova lica ili sam autor. Sudeći po mnogo čemu Norman Mailer je mnogo promjenljivija datost od svojih vlastitih junaka. I njegovo oporbenjaštvo i njegova nepredvidljivost korijene se u njegovoj osobnoj neprestanoj opsesivnoj promjenljivosti. Počeo je kao liberal, da bi postao anarhist-nihilist.

»Mailerov je demon opsjednut, kao što svi njegovi romani na ovaj ili na onaj način svjedoče, značenjem *moći:* stanjem same životnosti na osobnom, društvovnom i povijesnom području. Ideologije su tek politički ukras te korjenite svijesti o životu, kao što je *sexus* njezin osobni izražaj.«[41]

Samo, unatoč svemu, Norman Mailer je tipičan Amerićanin. On je to i po svojem zapjenjenom, blasfemnom prosvjedu. Prema vlastitoj izjavi, na nj su utjecali zemljaci J. Farrel, Dos Passos, Steinbeck, Hemingway, Fitzgerald, Th. Wolfe —, ali on je dobrim dijelom i učenik i sljedbenik Henryja Millera, urotnik protiv onoga što se naziva »air-conditioned nightmare«... Mnogo je on manje učenik jednoga Hemingwaya, u znaku one »reichlich primitive Freiluftphilosophie« (kako to kaže Hans E. Holthusen), a više je naučnik-psovač u starog majstora-psovača Henryja Millera...

Ako je prvi Mailerov roman *(Goli i mrtvi)* zbog toga što je autor pokušavao objasniti sve bio nazvan »sociološkom raspravom«, — najnoviji *(Zašto smo u Vijetnamu?)* doista nije lako označiti jednom takvom prikladnom naljepnicom, iako ostaje stara Mailerova sklonost

[39] Ihab Hassan, *Radical Innocence*, Princeton, 1961, p. 91.
[40] Howard M. Harper, *Desperate Faith*, 1967, p. 127.
[41] I. Hassan, ibid., p. 141.

objašnjavanju svega i svačega. Rečeno je kako je ta knjiga čist primjerak »podzemnog romana« *(underground novel),* u kojem je slobodna silovita spolnost *sveopće spasilo.* Takav tip romana ima ove značajke:

»S tvrdokornom ozbiljnošću takve knjige pokušavaju objasniti današnji »opasni položaj« u duhu potisnute spolnosti. One završavaju s istom vrijednošću kao i lirika časopisa *Snošaj,* koji obećava da će i rata i raka nestati s razrješenjem Edipova kompleksa. Podzemna književnost pretpostavlja mitologiju psihologije. Ton je više vjerski nego klinički — većini tih djela svojstvena je vjera u posebno, sveto značenje i transcendentnu vrijednost nastranoga čina.«[42]

Uzme li se opet u obzir sama struktura romana, mjestimična predmetna potkrepa, čak i stanovita psihološka dokumentarnost (iako je ona karikaturalna, osobito u slikanju likova Texa i Ranalda), može se govoriti — te se i govori — o slučaju »neprozne proze« *(nonfiction novel).* Zapravo, ta zasopljena i grozničava knjiga (u kojoj naslov i sadržaj stupaju u izravni dodir tek na posljednjoj stranici gdje se spominje naslovni Vijetnam) tipična je *collage*-studija o mentalitetu nasilja, o silini spolnosti, uz — kao što ćemo još podrobnije pokazati — primjerenu silinu psovakâ...

Sam predmet romana je izletni lov na medvjede u Aljasci jedne skupinice Texašana. Nije to prvi put da Mailer obrađuje lovca iz Texasa, niti da oslikava podneblje modernoga umorstva. Već u *Golim i mrtvim* narednik Croft je Texašanin i ubojica: čovjek okrutan i životinjski prizeman, kao i junaci ovog lovnog pohoda. U romanu *Goli i mrtvi* ljudi ubijaju ljude; u romanu *Zašto smo u Vijetnamu?* ljudi ubijaju životinje, ali je tu nazočna ista temeljna okrutnost, počinja se isti zločin protiv prirode, iako — naravno — nikakve dvojbe nema posrijedi je nasilje protiv ljudi, koje se u paraboli lova samo još više naglašava. U knjizi prije ove posljednje *(Vojske noći)* duhovna je potka opreka između nesputane spolnosti i željeznoga sustava tehnobirokracije. Ovdje je i još nešto, što opet nije neka novost u idejnom arsenalu Normana Mailera. Riječ je o pojmu »bijeli Crnac«, koji je on zasnovao u eseju istoga imena, nazvavši tako svojega junaka, hipstera, novog američkog egzistencijalista. Ovdje on ide i dalje. Ne zna se je li glavni junak romana — osoba o kojoj se priča i koja priča kako se o kome pa i o njoj samoj priča —, crnački bogaljčić ili bijeli starmali genije. Ali u ovoj knjizi pojedina lica i nisu toliko važna. Mnogo je važniji opis svega što oni svi skupa čine (junaci-djećaci, njihovi roditelji, lovci, vodiči i pomagači). Posrijedi je nasilje nad samim životom, što ga provodi *moderni* (lovački, ratnički, pustolovni) *primitivni mentalitet,* koji je svetogrdan i prema čovjeku i prema prirodi i prema Bogu, upravo kao i dotični pisac. Uvjeren da se temeljna blasfemija nasilja može predočiti, dočarati, iskazati samo izravnom blasfemijom riječi Mailer je napisao svakako jednu od najblasfemnijih knjiga današnje američke književnosti. Patetična i cinična mješavina zabavljača i oštrookoga promatrača, skandalizator koji sebe naziva »lijevim konzervativcem« —, on nastoji izmiriti — ili se to nama samo tako čini — osobnu anarhiju i društvenu angažiranost. Inače oporbenjak radi oporbe, ovdje on piše pamflet protiv jednog »prljavog rata« (... a koji to rat opet nije takav, jer ako obje zaraćene strane nisu prljave, jedna uvijek jest, gledana s druge strane...).

Norman Mailer se sve više otkriva kao svojevrsna strasna improvizacija: i Mac Luhanovih teorija i psihoanalize i židovske teologije i nove

[42] R. Berman, ibid., p. 263.

ljevice, pa ipak: i njegov je slučaj mnogo manje izdvojeno čudaštvo negoli zakonomjeran posljedak stanovite predaje i primjeren izražaj jednoga šireg podneblja. Pokazuje to čak i ovaj politički traktat u obliku romana psihologije nasilja...

»Razmetni sinovi Amerike... jesu i njezini najbolji. U njihovu navodno ne-američkome ponašnju uistinu počiva praamerički zahtjev. Ma kako se sudilo o njihovim mogućnostima, da sebi priskrbe vrijednost političkoga čimbenika u divovskoj taljici američkoga društva, oni su zakoniti obnovitelji »američkoga sna«. Sna koji lijevi Mailer tretira kao produktivnu utopiju, a toryjevac u Maileru naprotiv kao tragičnu iluziju.«[43]

Mailerov politički nazor pretežno se oslanja na poglede nove ljevice (uz brojne posudbe iz Marcuseova nauka). Stoga je posve razumljiva stopljenost spolnoga i političkoga u njegovu djelu, a osobito u promatranome romanu. Prema Bermanu, Mailerov je stav i pretjerana i nejasna preradba zasada nove ljevice... istinski ljudsko istovjeti se sa spolnim iskustvom... politička mehanizacija je zapravo deseksualizacija... riječ je o izrazitoj *politizaciji spolnosti* u novijoj američkoj književnosti... Spolnost postaje ideološko oružje... Tako upregnuta spolnost najčešće je hladna, akademska, jednako politička i akademska bilo da je normalna ili abnormalna... Tako instrumentalizirana, spolnost je u biti nevesela... I. Hassan bi opet izdvojio Mailera iz takve primijenjene književne spolnosti, upozoravajući na to kako Mailer u svojim porno-estetskim sastavcima (učeći od de Sadea i H. Millera) zapravo parodira spolno nasilje... Samo: uklapao se on više u prvi ili u drugi okvir *primijenjene spolnosti,* nepobitno je da se on igra proroka, a u tome njegovu proroštvu spolnost ima glavnu ulogu: ona je ufanje, utočište i spas: kraj i početak. Ali nije tu podruštvljena spolnost jednog Freuda — kako tvrdi Berman — nego *nedruštvena* spolnost jednoga Wilhelma Reicha. Kritika stoga nije mogla a da ne predbaci Maileru krajnji individualizam, uz načelo spolne naslade kao ključ za sve.

»Mailerov individualizam je postao smiješan. Njegovo *evanđelje orgazma* suprotno je utopijskom, jer ne propovijeda povećanje Erosa, nego nasilje, sadizam i *herojizam,* što liberalni freudovci ne mogu nikako prihvatiti.«[44]

Ili opet — govoreći o romanu *Zašto smo u Vijetnamu?* — kada pisac-popularizator A. Lundkvist, u jednoj švedskoj reklamnoj recenziji kaže:

»To je roman o kojem će mnogi loše misliti, ispričan strašno bestidnom, očajno duhovitom rječitošću. Ali to je cijena koju čovjek mora platiti da bi uzmogao pročitati jednu od najraskrinkavajućih studija američkoga mentaliteta što su ikada napisane,« —

— onda ja ne znam koliko je točna druga rečenica, ali o prvoj — barem jednim dijelom — nema nikakve dvojbe, i mi smo opet u samoj srži našeg promatranoga predmeta.

Opsjednut spolnošću u svojem djelu kao i u osobnom životu (protutnjao kroz neka četiri braka, u kojima je jednu suprugu čak i nožem zbô) — Mailer propovijeda *sexus purus* izravne naravi (neku vrstu spolne rousseauovštine, u kojoj ima mjesta i za sve tjelesne opačine) a protiv *sexusa sterilisatusa* moderne tehničke uljudbe. Zagovornik je spolnosti uz patnju, bol, ropstvo i osjećaj krivice, jer — po njemu — spol je bez svega toga potpuno besmislen... Bogohulnik i čovjekohulitelj iz sumanutoga očaja čovjeka suvremenoga velegrada u kojem se tehnika svemirske plovidbe sudara s prapoviješću ritualnog umorstva. Piscu se čini da se sve to može najbolje izraziti s najviše psovaka, sa što više kamenja bačenog u izlog javnog ćudoređa, baštinjene pristojnosti, dobroga ponašanja —, oslonivši se posve razumljivo najviše na genitalno-ekskrementalnu sferu ljudske fizike, u jezičnom smislu: na samo *taložište podjezika.*

Već od početka sve je u njega pod okrutnom vladavinom »nagona, sile, straha«. I već od početka sve to prati naglašeno bestidan jezik. I u romanu *Goli i mrtvi* (1948) i u *Obali Barbarije* (1951) data je poprilična važnost spolnim svojstvima njegovih junaka. Kasnije će toga biti još i više. *Park jelena* (1955), slika tvornice snova, Hollywooda, u znaku je prenaglašene spolnosti: »sex is where philosophy begins«... Autor sve više otkriva izuzetnu obuzetost seksologijom. Ona njemu poprima važnost konačnoga otprivenja. Roman *Američki san* (1965) kritika je označila kao knjigu koja izrabljuje »spolnost, sadizam, nasilje« — u tekstu koji je žestoko zapapren izražajnom bestidnošću... Svoj *sustav nastrane osjetilnosti,* nauk po kojem je spas u punoći trenutnoga doživljaja naših bezobzirno rastvorenih ćutila, — Mailer sam otkriva kad kaže, govoreći o pojmu *hip-a:*

»Hip se zasniva na mistici puti i njegovi se izvori mogu otkriti u svim skrivenim strujama i podzemnim svjetovima američkoga života, u nagonskom poimanju i cijenjenju egzistencije, koji se nalaze u Crncu i vojniku, u zločinačkom psihopatu, u narkotičaru i jazzisti, u bludnici, u glumcu, u — ako se takva mogućnost može predočiti — braku između *call-girle* i psihoanalitičara.«[45]

I dalje, sastojine seksološkog susreću se i u knjigama *Reklama za sebe samoga* (1959), *Predsjednički papiri* (1963) — koje su kao neki baedekeri kroz duhovnu džunglu njegovih dosadašnjih romana —, a u duhu Mailerove osnovne teze o »američkoj nacionalnoj shizofreniji«, jer se na površini, u javnosti, živi licemjerno: dok se u privatnoj svijesti odvija posve drugačiji život... Slične značajke ima i njegova treća novinarska knjiga *Ljudožderi i kršćani* (1966).

Zašto smo u Vijetnamu? (1967) knjiga je bijesa, žestine, bola, užasa, očaja, ali i *američka lasciviada.* U njoj je (kao u njegova zemljaka H. Millera ili u Francuza Genêta) sve što može šokirati, sve što je *društveni i jezični tabu.* Naravno: previše soli presoli juhu. Suviše psovaštva više će upropastiti nego što će izraziti; Maileru je postavljen i takav prigovor, o čijoj valjanosti mjerodavno može suditi opet samo onaj komu je materinski jezik onaj na kojem se nijeti Mailerov bokorasti slang. Ali i mi, kojima je američki tuđi jezik, možemo suditi o tome, na primjer, koliko je posrijedi pisačka bestidnost ili sama hula, profanost ili blasfemija. Prvo je — definicija kaže — nedopuštena, psovačka poraba imena, svojstava i predmeta vjerske naravi (Montagu). Drugo je skrnavljenje ili ismijavanje božanskoga bića ili, samoga vjerskoga sustava. Imajući na umu i jedno i drugo (uz porabu pukih pučkih psovaka) možemo reći, da su i Miller i Mailer — pa ma koliko se služili inventarom

[43] Hans E. Holthausen, *Norman Mailer von dem Pentagon* (*Merkur*, Dez. 1968, No 248, p. 1160).
[44] R. Berman, ibid., p. 214.
[45] Prema knjizi *Desperate Faith*, p., 125.

same spolnosti — po svojem temeljnom svjetonazoru (za razliku od klasičnih majstora poput Boccaccia ili Rabelaisa) mnogo svetogrdniji: blasfemniji...

U svojem hipijevskom bijesu Mailer skrnavi sve: od genitalija do galaksija. Ubilački likovi kojima se bavi — prizemni, neobuzdani, iskonski, okrutni, razorni — govore jezikom koji bi morao biti opravdan svrhom, a ne samo nametnut upotrebom; dojmljiv kao umjetnički učinak, a ne samo kao skandalizatorski napadaj na navike, običaje, ustanove. Priličan broj anglo-američkih kritika sumnjaju da je Mailer uspio u prvom, i prigovaraju mu drugo.

Kad je riječ o promatranome romanu, francuski i njemački kritici opet nastoje Mailerove prostoće i hule opravdati njegovim zanešenjačkim prosvjedom protiv ratničkog i rušilačkog značaja okrutnoga suvremenoga čovjeka: zapravo staroga poživinčenoga lovca s najnovijom ubilačkom opremom. I napokon: u slučaju književnih bestidnika tipa Aristofana ili Joycea, lako je ustvrditi podređenu ulogu opscenosti pornografije tabua. Kad je riječ o piscima poput Millera ili Mailera, prosudba je mnogo teža, mogućnosti oprečnih ocjena mnogo su veće, te se i odrješitiji kritici sve teže odlučuju na odsječan sud i češće se razmimoilaze...

DRUŠTVENE ZABRANE

Nora Galli de' Paratesi

Društveni položaji koje pogađa zabrana

Pojmovi bogatstva kao i siromaštva sputani su stanovitim neprilikama (osobito kada je riječ o onome koji govori ili koji sluša), kao što su i zanimanja niže društvene službe i dominantni položaji, kada se s njihove visine obraćamo nižima, u atmosferi društvene jednakosti kao što je ova u kojoj živimo.

Za »bogataša« će se reći *srećom obdaren, imućno čeljade, imućnik, posjednik, lišen ekonomskih briga* i slično. Međutim za »siromaha« *osoba skromnih društvenih prilika, niskih prihoda, skromne obitelji, osoba u nevolji, u oskudici, u ubogim prilikama, u neimaštini,* i tako redom. K tome još: *ubogac, potrebnik, bijednik, kukavac, osoba za žaljenje, jadnik, siromašak, bogac, sirota, puki siromah.* »Milostinja« je *darivanje, potpora, dobrotvornost, prinos, dobročinstvo.*

Umjesto *javno prenoćište* radije se kaže *svratište,* a umjesto *ubožnica za starce ili siromahe, mirovni dom* i slično. Obilje termina za »siromašan« korišteno je, kao što se često događa, u pravnom govoru da bi se postavile razlike: vidi o tome Bellonzi (1947), *Pravo i sinonimi: siromašan, ubog, oskudan.*

Pravilo dobrog odgoja koje brani da se kaže *biti gladan* (radije *imati apetit)* može biti starog društvenog podrijetla, jer pokazati se jako gladnim može biti vezano s pojmom oskudice i jadnog ekonomskog stanja.

Ekonomski odnosi odvijaju se tako da se nikada ne govori grubo o novcu ili parama: zainteresirani će aludirati na *svotu,* na *iznos,* na *sredstva* ili *raspoloživost,* na *dug.* Kada osobi treba nešto platiti, nikada je nećemo pitati koliko novaca traži ili koliko joj se mora dati. Uobičajena formula u ovom slučaju jest: »Koliko vam dugujem?« ili »Koliko?« Ali se na novac može neusiljeno aludirati upotrebljavajući različne šaljive izraze za »novce« kao: *conquibus* (< lat. cum quibus — podrazumijeva se *nummis* — novac), ili *sghelli* (u milanskom i bergamskom dijalektu), *sghei* (u dijalektu Pise, Lucche), *bezzi* (neki mletački novac), *quattrini* (sitna moneta iz XIII st.), *palanche* (bakarni novčići iz XIX st.), itd. Zanimljivo je napomenuti da ove i druge riječi za novac potječu iz vremena političke, a time i monetarne rascjepkanosti Italije, kada su u različnim državama bile u opticaju različite vrste novca s različitim imenima za pojedinu monetu.

»Plaća« ima mnogobrojne sinonime koji odgovaraju različnim društvenim i staleškim razinama. Tommaseo-Rigutini kaže da je *plaća* ma-

nje otmjen izraz od *honorara*, koji se obično odnosi na učiteljska primanja, *zarada* (mercede — riječ religioznog podrijetla) bila bi samo za radnike, *prinadležnosti* (appuntamento) svaka fiksna svota (sada međutim izvan upotrebe), *salario*, ugovorena nagrada za onoga koji služi, *plaća* (stipendio) manje prikladna od termina *honorar*, ali ljepša od *zarade* (salario). Danas su značenja ovih termina ponešto izmijenjena i neke od ovih riječi više se ne upotrebljavaju, kao npr. zarada (mercede). Zanimljiv je ovaj fragment ankete vođene među državnim činovnicima (»Giorno« lipanj, 1960)[1]... »U Italiji i staroj Evropi novac treba znati nazivati njegovim preciznim imenom, s njegovom pravom društvenom etiketom i značenjem. Svaki stalež ima svoju i poštuje je: imamo radničku plaću i advokatski honorar, imamo potporu nezaposlenom i poslaničku naknadu. Tko bi se usudio brkati prostu mjesečnu plaću s otmjenom i izdvojenom vladarskom apanažom? Plaću ili pogodbu s dividendom?« Ovim terminima mogli bismo dodati još: *iznos honorara* (parcella), *nuzgredni prihodi, prinadležnosti* i *naknada*.

U odnosima između tvrtki i radnika postoji mnoštvo eufemizama s obzirom na pojmove rada, primanja u službu, plaćanja i slično. U vezi s uslugama osoblja, u pismu jedne poznate industrije može se pročitati: »vašu *suradnju* u trgovačkom sektoru mogli bismo smatrati...« gdje riječ *suradnja* stoji umjesto *rad*, »mogućnost vašeg *uklapanja* u našu organizaciju«, gdje je riječ *uklapanje* indirektna varijanta riječi *primanje u službu*, i najzad imamo *visina naknade* umjesto *plaća*. U pismu jedne uprave stambenih zgrada umjesto *stanari* nalazimo *zakupci stana:* možda riječ *stanar* može asocirati zavisan ekonomski položaj.

Imena zanimanja podliježu jakom pejorativnom značenju, zbog čega postaju često sinonimi bijednih i nižih društvenih prilika ili čak sinonimi moralnih nedostataka (vidi Nyrop, 1914, knj. IV, str. 115—137: o omalovažavanju imena zanimanja). Kao posljedica toga neophodno je da se ti nazivi zamijene drugim koji bi revalorizirali određeno zanimanje i društveni položaj. *Fakin* je sinonim za priprostu osobu i reći će se, osobito u direktnom odnosu s osobom tog zanimanja, *nosač*. *Pajac, lakrdijaš* označavaju već sada moralne mane i radije se pribjegava engleskoj posuđenici *klaun*. Najstarije riječi za »seljak« sada već zvuče kao uvreda: *bifolco* (neotesanac), *villano* (prostak) i *burino* u rimskom dijalektu. *Govedar* je također sinonim za »prostu osobu«. Sam izraz seljak radije se zamjenjuje s *bracciante* (radnik-nadničar). *Služavka* ili *sluškinja* se više ne upotrebljava, ali ni njena zamjena *dvorkinja*, a često se radije kaže *žena* negoli *djevojka* ili *sobarica* ili *kućna pomoćnica*. Već se u dječjim časopisima prije pedeset godina moglo pročitati: »... riječ sluškinja je ružna riječ i nitko je ne bi smio upotrebljavati jer podsjeća na surove zakone i žalosne običaje kojih danas više srećom nema« (»La Primavera«, 1912, str. 488). Službeni naziv je *radnica u kućanstvu* i *radnica u privatnoj kući*. U »Messaggeru« 30—9—62 nalazimo autodefiniciju za »služavka«: »Radnica u kućanstvu izgubila je kofer s ličnim predmetima i moli...«. Također iz društvenih razloga ne kaže se *žena* i *čovjek* nego *gospodin* i *gospođa*. Žena i čovjek znače osobe skromnog društvenog izgleda. A posebno riječ *žena* asocira na *kućnu pomoćnicu*, a riječ *čovjek* na *čovjeka od truda, radnika*. *Lakej* i *paž* znače »potčinjene osobe«, sluge, a *bajassa* je od značenja »služavka« dobila značenje »bludnica«.

[1] Fragment je naravno šaljiv. Pogodba i dividenda ne odgovaraju različitim nazivima plaće na različitim društvenim razinama, nego tipu prihoda koji se razlikuje od ostalih u tehničko-ekonomskom smislu.

Sindikalne organizacije se bore za obnavljanje i oplemenjivanje naziva zanimanja. Ti su problemi došli i do parlamenta. Na posljednjem zasjedanju neki demokršćanski poslanici podnijeli su zakonski prijedlog da se zamijeni naziv *podvornik* nazivom *školski vratar*. Drugi primjeri eufemističkih službenih naziva jesu: *požarnik* za *vatrogasca*, *gradski čistač za smetlara*, *građevinski radnik* za *zidara*, *čuvar* za *vratara*, *sekretarica* za *daktilografskinju*. Na omotu jednog časopisa može se pročitati: »Gospodi poštanskim otpravnicima: ukoliko nije moguće dostaviti naslovniku, moli se omot vratiti pošiljaocu«, gdje riječ *poštanski otpravnik* stoji umjesto *poštar, listonoša. Radnici su stručno osoblje, namještenici, službenici* (salariati) (ovaj posljednji termin već pokazuje opadanje). Sada se radije upotrebljava riječ trgovac umjesto prodavač (mercante), koja je zastarjela ili je revalorizirana kao učena riječ dakle više vrijednosti: trgovac umjetnina. I za više društvene položaje, osobito kada ih se spominje pred podređenima, postoje izabrani nazivi kako bi ljestvica bila što preciznija za onoga koji sluša. Tako umjesto *gospodar (vlasnik)* kaže se *poslodavac* ili se posuđuju drugi tehnički termini kao *poduzetnik*, čija upotreba u određenim kontekstima može imati eufemističko značenje.

Riječ *pop* je također termin koji označuje društveni položaj, i koji je znatno osiromašen. Ova interdikcija nema ničeg zajedničkog sa funkcijom svećenika u njenom otajstvenom vidu. Radi se naprosto o javnoj funkciji svećenika u nekoj političkoj polemici, dakle ponovo socijalnoj kategoriji, koju se, s određene strane, promatra s nepovjerenjem. Tako se u jeziku punom poštovanja kaže *svećenik, Božji službenik, redovnik, duhovnik, pastir* ili *Božji pastir* ili *dušobrižnik*. Već se kod Tommasea-Rigutini nalazi da je *svećenik* otmjenija riječ od *popa*. *Jezuit* je postao sinonim za prepredenu osobu i pomalo licemjernu. To lijepo svjedoče ova razmišljanja o liku jezuite iz glasovitog romna Tomasi di Lampeduse: »Jeste li ikada pomislili, don Pietrino, koliki su nazivi zanimanja postali pogrde? Od fakina, krpača obuće, slastičara do vatrogasaca u francuskom? Svijet ne misli na zasluge fakina i vatrogasaca, vidi samo njihove marginalne mane i naziva ih prostacima i razmetljivcima; i, budući da ne možete čuti, mogu vam također reći da vrlo dobro znam i značenje riječi jezuit.« (Giuseppe Tomasi di Lampedusa, Gepard, Milano 1958, str. 234).

Kako se u društvene odnose mogu ubrojiti i rodbinski, prilika je da se spomenu i termini koji označavaju stečene rodbinske odnose. Kao što je poznato, svekrva u talijanskom jeziku ima negativan smisao »mušičave, nikad zadovoljne osobe«. Zapaženo je da se u francuskom jeziku ispred rodbinskih naziva stavlja pridjev *belle* i *beau*, kao da se radi o anti-izrazu: *belle-mère, belle-soeur, beau-père* i tako dalje. Engleske i španjolske formule su slične: *mother in law, father in law, madre politica* i *padre politico*. Teško je reći, i možda smiono, da se u osnovi tih izraza radi o interdikciji. U primitivnih naroda postojao je neke vrste magični tabu svekrve (v. Appleton, 1924), ali je to teško povezati s ovim riječima uobičajenim u romanskom razdoblju i u društvu koje je sasvim različito od primitivnog.

Nazivi rasa, kao i nazivi zanimanja, često su povezani emotivnim činjenicama i određeni da poprime pejorativno značanje, a time i da budu zamijenjeni (v. Nyrop, 1914, knj. IV, str. 381—380). Često imena naroda postaju personifikacije određene mane. Od *Bugarin* nastao je izraz *buggerare* (homoseksualno općiti, u fig. smislu: podvaliti, prevariti), pu-

tem značenja »sodomit«. Nedavni val rasizma povećao je neprilike oko termina *»Jevrej«. Židov* je bila nekada uobičajena riječ, kao što govore naslovi dviju novela iz Decamerona: *Židov Melchisedech* i *Židov Abraham.* Danas je to riječ s prizvukom prezira. Njeno negativno značenje potječe iz evanđelja, prema kojem poprima značenje »izdajice« (pridano možda vlastitoj imenici Juda)[2]. *Jevrej* međutim asocira na pojam škrtosti, prema općem kalupu po kojem je Jevrej (koji se zbog povijesnih razloga neovisnih od njegove volje morao baviti lihvarstvom i trgovinom) personifikacija ove mane. Ipak, i u slučaju riječi *Jevrej* kao i *Židov* postoji još, pored asocijacije na škrtost, također prizvuk religioznog antisemitizma, koji je, i u Italiji, bio duboko ukorijenjen u srednjem vijeku. U drugim zemljama je ova religiozna komponenta rasne mržnje još naglašenija. Na primjer u Poljskoj, u Rusiji i u Njemačkoj, gdje su u srednjem vijeku postojali mnogobrojni i okrutni pogromi. Iz tog razloga je riječ *Juda* mnogo uvredljivija negoli kod nas *Jevrej.* Ali i u Italiji religiozna sastavnica još uvijek utječe, iako neznatno, na pomutnju koja prati ovu riječ. I jedna i druga riječ, *Jevrej* i *Židov,* izbjegavaju se u razgovoru sa zainteresiranima. Često se zamjenjuju riječju *Izraelit,* koja je više vjerski nego etnički termin, odnosno označava »pripadnika židovske vjere«. Nedavno je dodana i riječ *Izraelac* što je oznaka nacionalnosti, ponekad pogrešno, ali s eufimističkim smislom, upotrijebljen za *Jevreja.* Talijanskim terminima *Jevrej* i *Izraelit* i pridjevu *jevrejski* potpuno odgovaraju u engleskom *Jew, Israelite* i *Hebrew.* U bilješci uz jedan svoj članak Spitzer (1948[2]) iznosi neke napomene u vezi s ova tri termina u anglosaksonskim zemljama i *Jude* (što odgovara *Jevrej)* u Austriji, što se isto tako može odnositi i na odgovarajuće talijanske termine: »Riječ *Hebrew* (u anglosaksonskim zemljama) imala je velik ugled među puritancima... jer su oni izučavali hebrejski jezik i obožavali hebrejsko pismo... Druga eufemistička zamjena za termin *Jevrej (Jew* i *Jude)* jeste *Izraelit,* koja se u vrijeme moje mladosti u Austriji odnosila na Jevreje iz određene zemlje i određenog razdoblja. Moglo se vrlo lako govoriti o Jevrejima *(Juden)* ruskim ili srednjovjekovnim; analogno su i izrazi kao *Judenstaat* bili prihvatljivi. Ali kada je nastupila sadašnja situacija u vezi s Jevrejima, riječ Izraelita radije su upotrebljavali i Jevreji i pagani. Bio bih veoma neugodno pogođen da sam kao student u dvorani čuo riječ Jevrej, jer bi me taj pojam odmah podsjetio na antisemitski bijes, npr. u Luegerovim govorima. Alma Mahler navodi u svojoj knjizi o Gustavu Mahleru da je čula kompozitora Brucknera kako se ljubazno poziva na izraelitskog gospodina u njenom društvu.« Pridjev jevrejski ni u talijanskom jeziku nije neugodan pridjev. Umjesto *Jevrej* radije se kaže *jevrejskog podrijetla.*

Jedan drugi etnički naziv također s prizvukom prezira jest *crnac.* U Sjedinjenim Državama Amerike ta je pojava mnogo jača negoli kod nas (v. Mencken, 1936, str. 296). »Crnac« kaže se za čovjeka *nebijele rase,* posuđenica iz engleskog *coloured man* koja zamjenjuje i *žuti,* pejorativan termin za *Kineze. Crnac* u talijanskim židovskim žargonima znači »glupak«, »nesposobno čeljade«; taj se termin susreće u venecijanskih Židova, u tršćanskom dijalektu, u koji je ušao iz žargona lokalne židovske kolonije, kod putujućih trgovaca Židova iz Firence (koji potječu iz Livorna), i u rimskoj koloniji. Wagner (1945) drži da je to uobičajeno u

[2] Postoji jedna iznimka u kojoj riječ Židov nema prezirno već naprotiv pohvalno značenje, i to u žargonu firentinskih putujućih trgovaca. Putujući trgovci Jevreji iz Firence, koji potječu iz Livornske kolonije, bili su poznati po svom poštenju; zbog toga su se i putujući trgovci kršćani predstavljali kao židovi (iodio), želeći time istaći svoje poštenje i razlikovati se od onih koji su dolazili iz zatvora.

španjolskih Židova, a našlo bi se u starom španjolskom, koji je upravo sačuvan u židovskim žargonima sefarda. Ovom značenju riječi *crnac* (negro) Wagner dodaje izraz *crnkinja* (la negra), što u španjolskom znači »crna sudbina«, i njen sinonim *negrigura* u španjolskom židovskom. Dakle, umjesto o dekadenci rasnog termina *crnac* prije bi se moglo govoriti o približavanju s opisnim pridjevom *crn* koji se često uzimao kao simbol negativnih pojava u različitim društvima (vidi Marcais, 1955; Destaing, 1925).

I s definicijom »nejevrejin« ima stanovitih neprilika: ako odbacimo *kršćanin* (ili *katolik*) što nije precizno, jer se može ne biti Jevrej a da to ne znači neophodno biti kršćanin i nadasve stoga što u diferencijaciji etničke vrste nije kompetentno dati samo vjersku definiciju, preostalo bi *arijac.* Ali su ovaj termin kompromitirale — naravno upotrijebljen u korelaciji s Jevrej — rasističke ideologije i njihove zlokobne posljedice. Tako će se *nejevrej* pojaviti kao antiteza *Jevreju,* ukoliko se javlja problem uvrede, kao paganin, riječ koja je uostalom učena i evanđeoska, dakle oplemenjena tradicijom. Paganin upotrebljava Sartre u *Réflexions sur la question Juive* (Pariz, 1947) i Lord Russell iz Liverpoola u svojim spisima o Nürnberškom procesu u kojem je on imao veoma važan zadatak. Židovi nežidove nazivaju *gojima,* a *paganin* je samo učeni prijevod. Vrijedno je navesti ovo Sartreovo svjedočanstvo u kojem se pribjegava zamjeni za ono što je neizrecivo, neprevodivo: »I čim (Jevrej) stupi na neko javno mjesto, čim osjeti na sebi pogled onih koje neke jevrejske novine nazivaju *oni* s mješavinom straha, prezira, prijekora, bratske ljubavi, treba da se odluči: prihvaća li ili ne prihvaća ulogu koja se od njega zahtijeva?« (op. cit. str. 62).

Za vrijeme posljednjeg rata talijanska fašistička propaganda nije upotrebljavala pridjev *njemački* (tedesco) za svoje nacističke saveznike, jer je znala da je ponešto obezvrijeđen i povezan s određenim smislom prezira i neprijateljstva koji uglavnom potječe iz prvog svjetskog rata, nego je više voljela izraz *germanski* i govorila je *germanska vojska, germansko oružje,* itd.

U Italiji su termini zemljožder (terrone) i, ponekad, *južnjak* negativnog značenja, povezani s prezirom rasno-socijalnog tipa koji se izražavao u odnosu prema stanovništvu talijanskog juga. Riječ zemljožder je čista uvreda, *južnjak* ima samo ponekad negativan prizvuk. Zanimljivo je spomenuti da za stanovnike sjeverno od Lazija Rim ponekad pripada talijanskom jugu, dok Rimljani smatraju da Jug počinje od Campanije, Napoletanci od Salerna i tako redom.

Kao posljednju napomenu u vezi sa socijalno-rasnom interdikcijom mogli bismo dodati da je sam termin *rasa* kompromitiran i da se radije upotrebljava *etnička grupa, narod, pučanstvo, rod, podrijetlo, loza* itd. Umjesto *jevrejske rase* kaže se *jevrejskog podrijetla, jevrejskog roda.* U recenziji na novinsku publikaciju o Izraelu, koja je objavljena u »Ha-Tikwa« (god. XI, 1963, br. 3), nalazimo ovu kritiku: »Možda autor ne poznaje dovoljno Jevreje da bi ocijenio njihovu osjetljivost, ili možda on naprosto ne pozna vrijednost pojedinih riječi i njihovu veću ili manju prikladnost upotrebe. Počnimo od riječi *rasa:* ona se suviše često javlja u ovoj knjizi.« Govoreći o sebi samima Jevreji upotrebljavaju termin *jevrejski narod,* u kojem se podrazumijeva definicija povijesnog a ne biološkog obilježja. Za etimologiju riječi *rasa* i njenu upotrebu u posljednjem stoljeću u onim pseudonaučnim ideologijama i doktrinama koje su od nje učinile kritički termin, neka se pogleda Spitzer (1948[1]).

Zabrana izravnog lingvističkog odnosa

Kada se osobu želi nešto upitati ili joj se jednostavno direktno obratiti, umiješa se neka forma zabrane koju ćemo nazvati vidom direktnog lingvističkog odnosa, interdikacija zbog koje nastaje neka vrsta neugodnosti, straha, da se naglo stupi u dodir s drugom osobom, razbijajući uzajamno nepoznavanje. Ova vrsta zabrane ne potječe samo iz složenosti prouzrokovane ceremonijalom zajedničkog života i poštovanja u najmodernijim i najsloženijim sredinama. Rekli bismo radije da su pravila ponašanja njihova posljedica. Što se tiče nijansi koje je slojevitost društvenih klasa i pojam poštovanja dodao osnovnoj tegobi direktnog obraćanja (treba samo pomisliti na upotrebu akademskih, vojničkih i plemićkih naslova, itd.), one su iznad te neugodnosti, ali ona u osnovi ipak ostaje. Često se u dodiru s nekom osobom prelazi na *ti* ili se izostavljaju naslovi i titule, ne samo, i ne zato, što je postignuta društvena i hijerarhijska jednakost, nego zato što prisnost, odnosno emotivan odnos između dvije osobe omogućava takav kontakt. Vrlo je teško razdvojiti ove dvije okmponente, onu društvenu u uskom smislu i komponentu neugodnosti izravnog odnosa. Upotreba društvenih titula u vokativu oblik je poštovanja u oba smisla. Sve probleme izravnog obraćanja studirao je Svennung (1958); Slobin (1963) je napisao članak o oblicima direktnog obraćanja u yiddisch jeziku; R. Brown i M. Ford (1961) ispitali su sve oblike priziva u engleskom koji se govori u Americi, osvijetlivši problem sa psihološkog stanovišta. U jednom drugom članku R. Brown i A. Gilman sagledali su problem sa sociološkog i psihološkog stajališta, pored engleskog, u francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku.

Najjednostavnije sredstvo ophođenja s drugim osobama je zamjenica drugog lica jednine *ti*. Njena upotreba je u stvari vrlo smanjena, a nametnule su se druge zamjenice. U engleskom je naprosto izumrla. Upotreba zamjenice *vi* (lei) dolazi iz španjolskog. Ona znači da se obraćamo ne toliko jednoj osobi koliko njenom *gospodstvu*. U ovom slučaju ulazi u odnos nešto različito od osobe s kojom se govori, gotovo kao da se ona raspolovila. Pretjeranost ovog procesa nalazimo u frazi »Gospodin je poslužen« u kojoj onaj koji govori naprosto odbija kontakt sa sugovornikom i javlja nešto što ga se tiče kao da se radi o trećoj osobi. *Gospodstvo* (Signoria), s druge strane, izraz je koji ističe društvenu vrijednost ove lingvističke prinove. I upotreba zamjenice *vi* (voi) je isto tako izraz mimoilaženja izravnog dodira s osobom; ona se javlja u kasnom latinskom jeziku.[3]

Upotreba akademskih, plemićkih i vojničkih titula, osim toga što je izraz društvenog obilježja koje ne treba zanemarivati da se ne povrijedi onoga koji sluša, također je način da se izbjegne upotreba obraćanja vlastitim imenom i prezimenom što bi značilo uspostavljanje indiskretnog odnosa. Trgovački jezik pruža brojne formule vokativa svojstvena pismima, od kojih su neke veoma barokne: kao što je poznato, zamjenica *Vi* (lei) u ovom slučaju se uvijek piše malim slovom (često se zamjenjuje formom *Ona* [Ella] koja je još pažljivija i pomalo arhaična); malim slovom pišu se i sve posvojne zamjenice koje se u tekstu odnose na poslovnog prijatelja; ono što se odnosi na ovoga popraćeno je hiper-

[3] Kažu mi da u genoveškom postoje tri zamjenice kojima se izražava poštovanje: *vui, vuscia* i *lé: vui* (vi) se upotrebljava prema podređenima (ali je također zamjenica koju su upotrebljavala djeca u odnosu prema roditeljima u starim obiteljima), *vuscia*, što dolazi od *Vaše gospodstvo* (Vostra Signoria), upotrebljava se kao izraz velikog poštovanja, *lé (lei-Vi)* je znatno direktnija i neposrednija forma.

boličnim pridjevima kao *Vaše cijenjeno...;* nadalje, društvena obzirnost puna poštovanja daje pečat stilu u kojem se obilno upotrebljavaju izrazi kao »čast nam je javiti Vam«, »sretni smo da Vam možemo javiti« i tako redom. Poštovanje se iracionalno proširuje i na ono što osobe predstavljaju, kao tvrtke i ustanove; tako nalazimo »cijenjena tvrtka«, »poštovano tajništvo« itd.

Traženje i zapovijed su najkritičniji odnosi koji mogu postojati između sugovornika. Što god se traži, bila to informacija ili neka usluga, obavezno se počinje s *oprostite, izvinite*, a ta formula se upotrebljava i onda kada se želi obavijestiti o nečemu osobu prema kojoj se osjeća duboko poštovanje. Od traženja je međutim mnogo jača zapovijed. Sama riječ *zapovijed* zvuči odviše oštro i zamijenjena je *nalogom* koja ne bi značila drugo do »red, uređenje«; ali je i riječ *nalog* sada odviše odlučna. Od *naloga* je blaža *odredba, odluka*. Umjesto glagola *zapovijedati* upotrebljava se *pozivati*. »Rimska policija zatražila je od Interpola da potraži H. P. američkog plesača, prijatelja presumptivnog ubojice bivšeg pukovnika N. D. i da ga ljubazno pozove u Italiju kako bi dao neke podatke... ljubazan poziv... (iz »Giorna«, 3-12-1960). Migliorini (1956) drži, dapače, da je pozvati u svom pravom značenju odviše blizak glagolu zapovijedati i da je već zamijenjen sa *zamoljeni ste da učestvujete (prisustvujete)* ili *Vaša prisutnost bit će nam veoma draga*.

Način kojim bismo se u izricanju zapovijedi morali služiti jest imperativ. Poznato je da se on nikada nije mnogo upotrebljavao ni u jednom jeziku. U latinskom se ovaj oblik zamjenjivalo adhortativnim konjuktivom a u grčkom optativom. Njegov negativan oblik, koji zvuči još odlučnije, zamjenjivao se na različite načine, od kojih je najnerazložnija i najviše otkriva nevolju s obzirom na zapovijed upotreba *noli, nolite* s infinitivom: ovom se formulom u stvari naređivalo osobi, ponešto uvijeno, da ne radi nešto.

U talijanskom se imperativ izražava na različite načine. Rečenica »daj mi tu knjigu« može postati:

1. »Molim te, daj mi tu knjigu«, s dodatkom stalne ublažavajuće formule molim *(per favore* ili *per piacere)*.
2. »Daš li mi tu knjigu (molim?)«, okrenuvši je u upitnu formu.
3. »Hoćeš li mi dati tu knjigu (molim?)«, s pomoćnim glagolom *htjeti* u upitnoj formi.
4. »Da li bi mi htio dati tu knjigu (molim?)«, u kojoj je pomoćni glagol *htjeti* u upitnom obliku kondicionala.
5. »Možeš mi dati tu knjigu (molim?)«, s pomoćnim glagolom *moći* u upitnom obliku.
6. »Da li bi mi mogao dati tu knjigu (molim?)«, u kojoj je pomoćni glagol *moći* u negativnom obliku kondicionala.
7. »Da li bi mi dao tu knjigu (molim?)«. Glagol je upotrijebljen u kondicionalu. Apodoza koja se podrazumijeva jest »ako ti nije teško« koja se javlja u slijedećoj formuli:
8. »Ako ti nije teško, daj mi tu knjigu (molim?)« koja postaje:
9. »Da li bi ti bilo teško da mi dadeš tu knjigu (molim?)«.

U trgovačkom jeziku (koji, kao što smo vidjeli, obiluje tim eufemizmima) upotrebljavaju se obično izrazi ove vrste: »Bio bih Vam zahvalan ako...« i »Hoćete li biti tako ljubazni da...« i tako redom, tj. svaka perifraza može se ublažiti upotrebom kondicionala, pomoćnih glagola *moći*

i *htjeti,* upitnim oblikom ili istodobno objema mogućnostima, tj. upitnim oblikom kondicionala pomoćnih glagola *moći, htjeti,* itd.

Osim zamjene za imperativ upotreba kondicionala je veoma proširena i u drugim okolnostima. Potvrdne ili negativne fraze u kondicionalu postaju prešutnije, jer ih se na neki način podređuje protazi koja se podrazumijeva, odnosno nisu više apsolutne. Tagliavini (1960) u jezičnoj rubrici koju je uređivao u rasprostranjenom tjedniku, bavio se tom upotrebom kondicionala koju on naziva »iz skromnosti«. »Funkcija kondicionala — piše — jest da izražava stanje ili radnju uvjetovanu nekim drugim ili nekom drugom radnjom... Pa ipak se u talijanskom (kao i u francuskom i španjolskom) kondicional često upotrebljava, mjesto indikativa, kao neka vrst ublažavanja koja proizlazi iz skromnosti onoga koji govori, iz poštovanja i uljudnosti prema sugovorniku. Radi se naravno o proširenoj upotrebi kondicionala u pogodbenom periodu s protazom koja se podrazumijeva. Na primjer, ako kažem, ušavši u dućan da nešto kupim, kao što je to uobičajeno: *Htio bih kupiti, želio bih,* upotrebljavam kondicional umjesto prezenta indikativa *(hoću, hoću kupiti, želim)* ali ublažavam svoju volju ili svoju želju podvrgavajući ih gotovo neizraženom uvjetu (ako ima, ako je moguće).« Ono što Tagliavini naziva skromnošću jest obazrivost o kojoj je već bilo govora.

I valja dodati da je glagol *htjeti* pod udarom interdikcije koja je analogna onoj s glagolom *zapovijedati.* »Trava na zapovijed ne raste ni u kraljevskom parku« govorilo se djeci prije četrdesetak godina. Glagol *željeti* često zamjenjuje glagol htjeti i također se upotrebljava u kondicionalu.

Često puta je teško reći šta je protaza koja se podrazumijeva: imitacijom su doista stvoreni izrazi u kojima kondicional nije opravdan, barem formalno. Tagliavini iznosi dva zanimljiva primjera: prvi je telefonska obavijest koju je primio od Italcablea, ovako formulirana: »Imao bih za vas telegram.« Druga je fraza jednog radnika koji je pozvan da popravi televizor i pojavivši se rekao: »Bio bih radnik iz tvrtke X, poslan zbog televizora.« U oba slučaja, kaže Tagliavini, ne može se raditi o protazi: telegram postoji ili ne postoji, a što se drugog slučaja tiče ništa ne uvjetuje odsutnost te osobe. U stvari, mogli bismo primijetiti, protaza postoji, ako se ne vodi računa o samoj formi tih fraza. U prvom slučaju telefonska obavijest sadržavala je u stvari: »Imam za vas telegram. Pročitao bih vam ako dopustite«. Druga je fraza složenija, ali uglavnom izražava traženje da se može ući i popraviti televizor, ako gospodar kuće to dopušta. Ipak ima slučajeva u kojima je protazu *ad sensum* veoma teško rekonstruirati.

Na neko pitanje se nikada jednostavno ne odgovara *ne,* niti *lažno je,* ili *nije istina,* kada se želi izraziti svoje mišljenje, nego se pribjegava stalnim formulama kao: *po mom mišljenju,* što prethodi bilo kakvoj primjedbi, ili *ne baš, ne sasvim točno, ne čini mi se, možda stvari drukčije stoje, sumnjam u to*... Upotrebljavaju se i formule u kondicionalu kao: *ne bih rekao, ne bi mi se baš činilo točno,* koje znače da osoba koja govori ne bi bila suglasna kada bi ispitala problem, što je isto kao negirati činjeničnu stvarnost koju upravo analizira i izražava svoje neslaganje.

Na traženje kakve informacije ne odgovara se *ne znam,* nego *ne bih znao* s protazom koja se podrazumijeva *kad biste me i primorali, iako biste me uporno molili,* kojom se želi otkloniti sumnja da je odbijanje izricanja svog mišljenja plod nemarnosti i lijenosti.

U prvom dijelu (IV pogl. *Stilistička i instrumentalna upotreba eufemizama)* naveli smo različite primjere iz političkog jezika kao slučajeve svjesne upotrebe eufemističkih izraza. Dobar dio političkih eufemizama su instrumentalni, ali ipak nisu svi. U osnovi je političke interdikcije želja da se određena stvar nazove imenom koje će odalečiti vlastite formulacije i vlastito djelovanje od koncepcija, teorija i činjenica koje su politički kompromitirane.

Dakle u političkom jeziku stranaka i tiska koji podržavaju određenu ideologiju, traženje termina (i, naravno, definicija) čija vrijednost nije smanjena na političkom planu, jest instrumentalna činjenica i jednostavno propagandistička. Ipak, osim ove komponente postoje također iracionalni elementi diktirani političkom vjerom, koji su duboko isprepleteni s traženjem propagandističke definicije, tako reći, još netaknute, tj. nekompromitirane.

U osoba, međutim, koje se samo slučajno služe političkim jezikom da bi izrazile svoje ideje u običnoj konverzaciji, iracionalni momenti diktirani vlastitim ideološkim kredom sasvim prevladavaju. Ponekad se s istinskom neprilikom nastoje izbjeći termini kao *fašist* i *komunist.* Želeći reći da je osoba, koju i onaj koji govori i onaj koji sluša poštuju, bila fašist ne upotrebljava se uvijek ta riječ, koja je vrlo kompromitirana u mnogih Talijana i, obični govornik spontano traži zamjene, često šaljive, čija je upotreba bez sumnje eufemistička, kao npr. *nostalgičan, osoba desnice* ili *ekstremne desnice.* U ovim se slučajevima ne može govoriti o svjesnom eufemizmu. Tako će *fašizam* biti *prošli režim, stari režim, otklonjeni režim, opaka dva decenija,* ili jednostavno *režim* ili *dva decenija.*[4]

Ovakve izraze Brancati ironično upotrebljava (Paolo il caldo, Milano, 1955): »Vi pretjerujete, pretjerujete, pretjerujete!« uzviknula je Donna Rosa Ippolito, žalosna što bi te riječi mogle doprijeti do ministra starog režima koji je pijuckao šalicu čaja na kakvih pet metara udaljenosti, s tvrdim okovratnikom, orlovskog profila, drapiran mlohavom kožom...« (str. 198). Analogno će se u nekim ambijentima radije reći da neka osoba *pripada ljevici,* ili, šaljivo, da je *crveni* umjesto *komunist.* I termin *demokršćanin* podliježe eufemističkoj zamjeni, osobito kada je riječ o onome koji govori, javlja se lagan osjećaj uzdržljivosti jer se misli da riječ *demokršćanin* asocira odmah crkveni.

U anketi koju je vodio Faenza, već više puta citiranoj, ima nekoliko primjera spontane brige da se izbjegne spominjanje političkih protivnika. U oba slučaja govore seljaci iz jednog romanjolskog sela. »Oni (propovjednici Jehove) su govorili da se ne smije glasati, onda sam počeo sumnjati da su ga poslali *oni drugi,* s obzirom da su ovdje u predjelima sve dobre obitelji, baš sve za partiju (komunista)« (str. 175). »Što je važno što komunizam dolazi s diktaturom, i oduzima zemlju i daje je državi, kao što *oni* govore?« (str. 180). *Oni* zamjenica koja nema nikakve veze s kakvom prethodnom napomenom u tekstu, podrazumijeva u sebi političku stranku koja širi antikomunističku propagandu.

Teže je, međutim, analizirati novinske perifraze, jer su one često skovane i upotrijebljene s preciznim političkim ciljem, ali djelomično od-

[4] Menarini (1947, str. 83—100) je sakupio mnoge nadimke koji su za vrijeme fašizma dati Mussoliniju i Hitleru. Ovi nadimci su u prvom redu šaljive i kriptolaličke tvorbe [govori se o kriptolaliji kada grupa osoba (lopovi, krijumčari itd.) upotrebljava poseban jezik, drugima nerazumljiv, da bi se sporazumijevali u svojoj potajnoj djelatnosti].

ražavaju i stajalište vjere i ideje onoga tko ih stvara i tko ih upotrebljava, a ove dvije komponente su tako čvrsto sjedinjene da ih nije lako razlikovati.

U službenoj štampi može se pročitati *javna snaga* (forza pubblica) kao sinonim, koji nije slučajno odabran, za *policiju*. U jednom članku objavljenom u Italiji o stalnim neredima u Alžiru prije Eviana, člankopisac aludira na krvave sukobe ovim riječima: »žandari kojima je dužnost da održe red... nisu uvijek uspijevali da budu nepristrani«. Sabirni centar u okupiranim zemljama na Istoku za hapšenje Jevreja i otpremanje u logore za tamanjenje nacisti su zvali *Centralni ured za iseljavanje Jevreja*. Kao što je poznato nacisti su neko vrijeme kamuflirali politiku uništenja kao program otpremanja Jevreja iz okupiranih zemalja i Njemačke u neodređena mjesta. Boravak u logorima za uništenje nazivao se *zaštitno čuvanje* a to je međutim bilo, kao što je poznato, skupljanje za masovno ubijanje. Uništenje se službeno nazivalo *konačno rješenje jevrejskog pitanja*, preuzimajući cionističku terminologiju prošlog stoljeća. Pokolj se također zvao *specijalni postupak*. *Koncentracioni logor*, kao što je poznato bio je od prvog svjetskog rata naziv koji je označavao mjesto gdje su za vrijeme rata dovođeni građani neprijateljskih zemalja i ratni zarobljenici. Od prošlog rata taj je naziv postao sinonim logora smrti.

Riječ *Führer* u njemačkom odgovara potpuno talijanskoj riječi *vođa* (guida). *Duce* u talijanskom je međutim učena riječ i izvan obične upotrebe. Govoreći s Nijemcima nedavno mi se dogodilo da su me ispravili kada sam rekao »Herr X. ist unser Führer gewesen«, tj. gospodin X. bio nam je vodič (u šetnji gradom). Primijećeno mi je da je riječ ispravno upotrijebljena i da je čak najprikladnija, ali da se, naravno, u Njemačkoj ne upotrebljava rado i da se nastoji, dakle, zamijeniti je nekom perifrazom.

O političkom jeziku treba općenito napomenuti: sva je politička terminologija kratkotrajna. To svjedoči, na primjer, rubrika »Ubožnica propalih političkih riječi«, koju je u »Lingua Nostra« vodio de'Mattei, i u kojoj se može vidjeti kako se politički termini neobično brzo mijenjaju s promjenama ideologija i političkog trenutka. Skupa s mišljenjima mijenjaju se i riječi, a također usmene interdikcije. Vidjeti o tome *Kratki vodič u komunističkom žargonu* autora R. N. Carew Hunta (1961), o vrijednosti koju su u ambijentu sovjetskog komunizma poprimile neke riječi. Upravo to obilje eufemističkog političkog jezika sprečava da se pruži potpuna egzemplifikacija: pošto on nije postojan niti u veoma kratkom vremenskom periodu, pošto varira od jedne grupe do druge, nije kristaliziran u varijantama Evo jednog primjera spretne instrumentalne upotrebe sinonima koji se ne mogu definirati kao eufemističke varijante; to je izvod iz pitanja koje je postavio senator C. Luporini u Senatu, 13. studenoga 1962: »Ministru Pošta i Telekomunikacija, da bi saznao na osnovi kojih je jezičnih pravila RAI, u objavljivanju rezultata nedavnih administrativnih izbora (na primjer u vijestima u 8 sati dana 13. studenoga 1962. na nacionalnom programu), upotrijebio glagol »prijeći« u svim slučajevima u kojima je Demokršćanska stranka izgubila glasove i isti glagol »nastaviti« u svim slučajevima u kojima je Komunistička partija Italije dobila, i obrnuto glagol »peti se« u slučajevima u kojima su demokršćanski glasovi povećavani, a glagol »opadati« u onima u kojima je Komunistička partija zabilježila smanjenje glasova. Dakle, po shemi koja bi se mogla ovako prikazati:

D. C. se penje od x do x + br. (glasovi u porastu)
D. C. nastavlja od x do x — br. (glasovi u opadanju)
P. C. I. nastavlja od x do x + br. (glasovi u porastu)
P. C. I. opada od x do x — br. (glasovi u opadanju)

Treba napomenuti da je isto lingvističko pravilo usvojeno u komparativnom iskazivanju glasova koje su dobili demokršćani, ali koje nije važilo i za one komunističke partije, primijenjeno i u izvještaju o rezultatima za druge partije. Ovo se pitanje ističe na osnovi uvjerenja, danas vrlo raširena u svijetu, da lingvistička praksa predstavlja bitan element zajedničkog građanskog života i, u vezi s time, ispravno postaje objekt znanstvenog i sociološkog interesa.«

Ponekad će se kakav gorući problem različito prikazati i kamuflirati da bi se onome tko sluša sugerirala njegova pozitivna vrijednost ili, u svakom slučaju, da bi se sugerirala određena verzija činjenica; treba imati na umu da je politička interdikcija više interdikcija nekog pojma negoli termina. Doista, umjesto zamjene termina da bi se prikriveno izrazio sam pojam, zabrana preinačava pojam koji odbija, ili mu barem preinačava bitno definiciju i tumačenje. Iskrcavanje Saveznika na Siciliju u posljednjem ratu određena politička strana smatrala je *oslobođenjem*, a ona suprotna *invazijom* ili *okupacijom*. Ovdje se ne radi o različitim terminima za isti pojam, nego o dva različita pojma, dva različita tumačenja istog događaja. Analogno, 18. srpanj 1936. u Španjolskoj bio je za frankiste dan *nacionalnog ustanka* a za protivnike *vojničke pobune*. Tako se kod nas govori o fašističkom *državnom udaru*, a s druge strane o *revoluciji*. Često imamo prave mistifikacije koje smjeraju da činjenice prikažu drukčijima negoli su, i one izlaze iz okvira fenomena eufemizma kako smo ga mi definirali, prelazeći u propagandu, u formulu, u *parolu*. Treba pogledati analizu određenih političkih formula koju je izvršio Facchi (1960) u knjizi *Politička propaganda u Italiji*. Mogu se ipak navesti neke političke formule koje ustrajno izbjegava barem jedna politička strana. To je slučaj riječi *revizionizam* za komuniste, *planiranje* za stranke centra (zamjenjuje se s *programiranjem*) itd. Formula *nerazvijene zemlje*, u svoje vrijeme zamjena za *zaostale*, izgubila je potpuno svoju vrijednost i nedavno doživjela osudu: »Za vrijeme sastanka Komiteta za glad (FAO), predsjednik komiteta gospodin Julio Pons, urugvajski ambasador u Rimu, predložio je da se otkloni naziv *nerazvijene*, zamjenjujući ga isto tako jasnim ali manje mučnim sa psihološkog stajališta: *»u razvoju«* (»Paese Sera« 2—3—62). Umjesto *štrajk*, riječ kao i *revolucija* vezana za smisao nereda, kaže se *sindikalno previranje* ili *obustava rada*. Ono što se prezirno naziva *štrajkolomstvo* izmijenjeno je u *sloboda rada*.

Birokratska zabrana

Birokratski način izražavanja je vrlo sličan političkom, štaviše, to je jedan njegov vid: već je bilo govora o zamjenama riječi *bijeg, povlačenje, povući se na svoje položaje*. Kad osoba padne u nemilost i bude smijenjena, kaže se da je *prešla na drugu dužnost* ili da je *podnijela ostavku*.

Porezi se nazivaju i *doprinosima*. Migliorini (1956, str. 65) bilježi da se : »U Napulju, za vrijeme španjolske vladavine, jedan izvanredan po-

rez zvao *poklon*. Papa Paolo II zvao je neki porez *pripomoć.*« Migliorini dalje nastavlja: »*Lopovom* se obično naziva obični džepar, ali za krađu koju izvrši činovnik u svom uredu kaže se radije *nesavjesnost, knjigovodstvena neurednost, manjak, pražnjenje kase*... *Rekvizicije* su sa nekada »tražile«: ali imperativno i tegobno obilježje tolikih rekvizicija dalo je riječi sasvim drugo značenje.« Za druge zanimljive birokratske eufemizme u francuskom jeziku pogledati Bruneau (1952).

Mnoštvo eufemizama nalazi se u sudskom govoru: na primjer kada se kaže *pogubiti*, to u biti znači ubiti osobu, makar legalno. Isti smisao ima i riječ *egzekucija*. Često *presuda* nije ništa drugo nego *osuda, kazna*. *Lišavanje slobode* je također eufemistički termin.

Oko riječi »zatvor« stvoreni su brojni izrazi kao zamjene. Čak vlasti koje utvrđuju kaznu zatvora ne spominju mjesta izdržavanja kazne.

U jednom zakonskom prijedlogu ministra pravde koji je »L'Unita« objavila (12—9—1960) pod naslovom »Zavodi zatočenja« nalazi se niz birokratskih zamjena za »zatvor«: *redovni popravni domovi, specijalni popravni domovi, centri ograničene slobode, omladinski odgojni zavodi.*

Nedostaci fizički i moralni i mane

Prilično heterogena kategorija je ona mana i nedostataka koji su obično tako grupirani, bez obzira na različite razloge zbog kojih je svaki od njih pod zabranom. Prvu bitnu razliku treba učiniti između fizičkih nedostataka i moralnih nedostataka. Prvi su vezani nekom vrstom praznovjernog straha veoma sličnog onome koji prati spominjanje bolesti. Drugi su međutim vezani moralnim koncepcijama društva u kojima živi onaj koji govori. Osim izvanjske bliskosti da mogu biti nedostaci nedostataka, sjedinjuje ih odbojnost koju izazivaju, iako je ona različitog obilježja.[5]

Fizički nedostaci

Za »slijepca« u talijanskom jeziku imamo *orbo* prema latinskom *orbus* što etimološki znači jednostavno (lišen, bez...). U talijanskom *orbo* znači onaj tko je bez jednog oka, ali u dijalektima (npr. u venecijanskom) i u starom talijanskom (Dante) također znači »slijepac« i skroman, sirota. *Orbo* je međutim grub, okrutan izraz. Eufemistički se kaže *osoba koja nas ne vidi* ili *koja nas ne vidi dobro*, ako nedostatak nije potpun, ili također *osoba lišena vida*, i slične perifraze. Međutim za gluhaka analogno se kaže *osoba koja nas ne čuje (dobro), osoba lišena sluha*, i vrlo često, *slaba sluha*.

Za »nijema čovjeka« postoji kontekst, ako ne baš literaran ali barem traženi, *lišen riječi ili govora*.

Šepav i *hrom* obično se zamjenjuje sa *nesretnik, jadnik, bogalj* (pogledati pogl. III, II dio).

[5] Čini se da su fizički nedostaci bili pod udarom tabua i u vrijeme indoevropskih jezika (vidi Vendryes, 1921; de Saussure, 1922; Havers, 1946). Zanimljivo je kako su od jednog samog korijena u germanskom, s ponekom fonetskom izmjenom, bile stvorene tri riječi koje označavaju tri različita nedostatka: gotski daufs, baus, dumbs odnosno za gluhoću, nijemost i glupost. Dvije od njih nalaze se u njemačkom: taub i dumm. Od korijena dumiles dolazi grčki ντφλος »slijep« (vidi Vendryes, 1921). Druga zanimljiva činjenica također s obzirom na pridjeve koji označavaju fizičke nedostatke, jest da je velika grupa pridjeva međusobno vezana fonetskim sličnostima; zajedničko im je da su dvosložni i da imaju diftong. De Saussure (1922) pomislio je na hipotezu koja je vrlo vjerodostojna, tj. o slučaju leksičke analogije.

Svi termini koji označavaju smanjene psiho-intelektualne sposobnosti podliježu neprestanoj izmjeni, jer svi postaju uvredljivi. *Slaboumnik* je okrutnija riječ od *budala*, makar je izvorno značenje ove posljednje riječi vrlo blago (znači — manjkav... i činilo bi se svakako da je nastao kao eufemizam) sada je već postala uvreda i prema tome vrlo oštra riječ. Upotrebljava se *psihički nedostatak*, i također, *nesretnik, jadnik*. Poznato je da se nerado o nekoj osobi kaže da je *stara*. Pridjevi koji znače »star« odnose se i na stvari i postaju dakle sinonimi »poderanog«, »trošnog« i dakle »ružnog«. *Star* u stvari ima dva suprotna pojma: *mlad* i *nov*. U Nambikwara, pučanstva Latinske Amerike, postoji jedinstven korijen za »dražestan« i »mlad« i jedan za »ružan« i »star« (Levy-Strauss C., Tristi tropici, Milano, 1959). *Star* se obično zamjenjuje sa stariji (anziano) što etimološki znači (onaj koji je naprijed). Druge zamjene su *vremešan*, izraz koji nije uvredljiv ali niti laskav, *osoba u godinama, srednjih godina* ili *odmaklih godina* ili još blaže, *osoba ne više mlada* ili *ne više sasvim mlada*.

Od istog korijena *vecchio* (star) napravljene su riječi *veglio* (starina) i *vegliardo* koje označavaju *veoma odmaklu dob i ugled* ali su samo literarne upotrebe.

Šta se tiče vrijednosti riječi *star*, evo mišljenja čitateljice jednog dnevnika: »Stalna sam čitateljica »Unitá«. Sa žaljenjem primjećujem da se često u člancima i dnevnoj kronici, kada je riječ o osobi koja više nije mlada upotrebljava termin star iako se tek približila pedesetoj. Zar ne bi bilo prikladnije upotrebljavati termin starija (anziana)? (»l'Unità« 29—11—1960).

Moralni nedostaci i mane[6]

Škrtost je nedostatak koji najviše razigrava narodnu maštu. Škrtac je lik koji se često javlja u pučkoj literaturi i nadasve u rasnoj stereotipiji, osim što se javlja kao uvreda i kleveta. Škrtost se pripisuje Jevrejima, Grcima[7], Đenovezima, Škotima, stanovnicima Carrare i Val Gardena a u Rimu doseljenicima iz predjela Marche. Doseljenici izazivaju neprijateljski stav mjesnog stanovništva koje u došljacima vidi neugodne takmace na poslu. Odatle oblikovanje negativnih kalupa.

Škrtac i njegov pejorativ *lakomac* imaju izrazito negativan smisao. Tako *tvrdica, koristoljubiv* i *pohlepan*. Kada se želi govoriti o nekoj osobi ističući pažljivost u trošenju vlastitog novca a ne misleći da je time škrta, ili kada se želi dati na znanje da je neka osoba škrta a da se to otvoreno ne kaže, pribjegava se eufemizmima kao *umjeren, štedljiv, ekonomičan, znade gospodariti* itd. U jednom intervjuu s poznatim glumcem nalazimo: »Govori se mnogo o mojoj štedljivosti, čak o mojoj škrtosti« (»Paese Sera«, 31—3—1963).

Lagati je nešto što zaslužuje moralnu osudu i u stanovitim slučajevima se kaže *zaobilaziti istinu, izmišljati;* laž je *poluistina*. Analogno varati (u igri) je ispravljati sreću. Izrazi ove vrste su eufemizmi ali i šaljive tvorbe kao i sve one koje se tvore oko pojmova »ubiti«, »tući«,

[6] U vezi s nedostacima najelementarnije znanje odnosi se na zao, zločest. Za zločest (cattivo) nema u romanskim jezicima zajedničkog korijena. Latinski malus zadržao se u šp. *malo* i *malvado*, u franc. imamo *méchant* i u tal. *cattivo*. Pojam »dobrog« međutim predstavljen je u ovim jezicima istim korijenom. Ova se činjenica tumačila kao posljedica interdikcije riječi »zločest«, ali bi trebalo dokazati da nepostojanost termina za ovaj pojam treba pripisati tom uzroku. Sada se svakako ne može govoriti o interdikciji za ovaj pojam.

[7] A. I. S. (IV knj. list br. 711) u točki 16 donosi upravo Grk kao varijantu za »škrtac« Ukalupljeno se tako razvija da imena naroda postaju naprosto sinonimi za »škrtac«. Čuje se često nemoj biti Židov, nemoj biti Škot itd.

»krasti« itd. Srdžba se smatra nedoličnim vladanjem. *Ljutiti se* upotrebljava se kao zamjena za *srditi se*. Još bolje *uznemiriti se* što označava duševno stanje vrlo blago i dostojanstveno. Još je više eufemističko *uzbuditi se*. Pored ovih postoje šaljivi izrazi koji ističu nedostatak kao *izgubiti svjetlost, izgubiti svjetlost očiju, vidjeti crveno, ne vidjeti više* i slični.

Mane su, osobito one najteže, tj. one vezane za spol, još jače pod udarom zabrane negoli nedostaci. Na neke od njih aludira se jednostavno kao na manu i to je dovoljno, a da se ne navodi točno o kojoj se radi.

Seksualna nemoralnost, osobito u žena, smatra se teškom, ružnom pojavom. O ženi koja se nemoralno ponaša kaže se: *laka žena, vesela djevojka, neozbiljna djevojka, lakomislena, vjetrenjasta* i slično. Pridjev *vesela* (allegra) uz imenicu žena ili djevojka sada već ima samo ovo značenje. U jednom pismu zbirke koje je priredila Parca čita se: »Imam četiri sestre i sve, ili skoro sve, vode neozbiljan život, razumijete me što hoću da kažem?« (str. 284).

Opiti se smatra se nedoličnim vladanjem. Tko o tome govori za sebe koleba se između obzirnosti i hvalisanja. Kada se želi ublažiti stvar, kaže se *napit, nakresan, veseo, cvrknut* ili šaljivo *nacvrcan, pod gasom, potegnuo je čašu više, naroljao se* (ha alzato ili gomito) itd.

Proždrljivost je, kao što je rečeno, nekada morala biti više za pokudu negoli danas. U Bongija (1890) *sladokusac* se javlja često kao neodređena uvreda (»poročan, nemoralan«). Salvioni (1938) ispituje jedan termin s područja Val Gadene za »sladokusac« koji znači također »lopov«. I bilježi: »pojmovi«, »lopov« i »sladokusac« brkaju se i spotiču zajedno; da se to dokaže, dovoljna bi bila semantička povijest same osnove *»glutto«* (str. 47).

Odlomke iz knjige *Le brutte parole* Nore Galli de' Paratesi prevela s talijanskoga *Karmen Milačić*

O SEMIOTICI ZABRANA

I. A. Černov

0. Pri opisivanju bilo kojeg kolektiva, kao jedan od središnjih problema javlja se opis sustava zabrana prema kojima se moraju ponašati članovi te zajednice.

Zabrane se odnose na socijalno-relevantno ponašanje osobe. One obuhvaćaju obje strane ponašanja: jezično i nejezično. U skladu s tim na nj se oslanjaju i dva tipa ograničenja: (1) zabrane upotrebe određenih riječi, izraza, razgovornih tema itsl. i (2) zabrana pojedinih radnji, postupaka (kao na sveukupnost elementarnih akcija), na određene situacije itsl. Prvi sustav zabrana možemo nazvati tabuom riječi, a drugi — *tabuom socijalnih zabrana*. Pri opisivanju obaju sustava opće momente ćemo nazivati jednostavno *tabui*, a sam proces — *tabuiranje*.

Pojava tabua kao univerzalija kulture sukladna je s religijsko-magičkim sustavom ograničenja. U kojoj mjeri se takva upotreba tabua sačuvala do današnjih dana? Sustav zabrana koji opisujemo u ovom radu nema (u većini slučajeva) religiozno-magičko značenje, iako se svojim osnovnim funkcijama spomenuti sustavi podudaraju. Zato ćemo se koristiti terminima »tabu« i »zabrana« kao sinonimima.

1.0. Ako ponašanje ličnosti promatramo kao »govorenje« na različitim jezicima, tada se u tim jezicima kao kôd javlja mehanizam zabrana. Pravila kôda određuju sve normirano u čovjekovu ponašanju i kôd funkcionira na temelju načela »zabranjeno je, jer je nemoguće«, dok je norma upotrebe kôda: »zabranjeno, iako se može«. Pravila kôda reguliraju ponašanje s obzirom na stvarnu potenciju čovjeka.

Pravila koja reguliraju ponašanje mogu biti u obliku razjašnjavanja ili se javljaju kao zabrane. Međutim, dopuštena, propisana pravila — suprotna su zabranama, jer ona reguliraju, osiguravaju normu, *zabranjujući udaljavanje* od njenog ispunjenja. Sama činjenica izbora, markiranje pojave stvarnosti, uvođenje u rang propisa — to je proces tabuiranja. Zabrane su većim dijelom formulirane u vidu pravila zabrane i to radi veće eksplicitnosti i preglednosti (koja se postiže čak i nabrajanjem). To se manifestira i u markiranju otklona od ispunjenja propisa.

1.1. Pojava tabua je specifična društvena pojava: njezina osnovna funkcija je da regulira ponašanje kolektiva i unutar kolektiva koje se određuje *jednom* normom (za razliku od subnorme ili stila). Za izvandruštvene elemente zabrane koje funkcioniraju u stanovitom društvu

ne postoje. Moguće je stvaranje nove zajednice (potkolektiva) sa svojim sustavom tabuiranja (npr. lopovske ili slične organizacije), no sa stajališta kolektiva oni će biti izvansocijalni elementi koji žive prema drugim zakonima. Zato činjenica da dio ljudi stoji izvan društva (npr. umobolni) dopušta da ih se sa stajališta kolektiva naziva »nenormalnima«, jer ne vladaju jezikom datog socijuma. [Usporedi: »osobenjak« u sustavu romantizma, »čudno« ponašanje umjetnika (boema), ruskih nihilista polovinom XIX stoljeća, odnos prema formi (tj. normi realnog ponašanja) u partizanskim odredima i revolucionarnim armijama.]

U vezi s problemom stratifikacije društva javlja se kao važno pitanje delimitativne funkcije sustava zabrana (funkcija parola), koja identificira članove kolektiva prema pravilu »naš — ne naš«. »Pojava inorodnog tijela« u socijumu tabuira niz tema, upotrebu određenih riječi, a također stavlja zabrane na paralingvistički aspekt ponašanja (na intonaciju, tempo govora, niz pokreta, gesta itd.). Na primjer pojava profesora u grupi studenata zabranjuje upotrebu »familijarnih« pokreta, poza (treba se »stegnuti«), gesta i nekih paralingvističkih aspekata ponašanja (mumljanja, vrskanja; treba stilizirati svoj govor bilo kako itd.).

Na taj način temeljna funkcija zabrane u suvremenom svijetu je — reguliranje ponašanja čovjeka u socijumu tako da ono ne proturječi društvenom mnijenju i tradicijama: (a) reguliranje u predjelima norme, etikete, običaja, pravila ponašanja itd.; (b) uzdržavanje čovjeka od niza postupaka koji ugrožavaju život (»ne naginji se kroz prozor«, »neplivačima zabranjeno«); određene društvene pripadnosti čovjeka. »Sve u svemu neće biti preuveličano reći da jedna od stvarno važnih funkcija jezika leži u stalnom upozoravanju na mjesto koje u društvu zauzimaju njegovi članovi.«[1]

2.0. Djelovanje zabrane može biti opisano kao rad takvog mehanizma reguliranja ponašanja koji:

1) sužuje sferu upotrebe znaka (krajnji slučaj — potpuna zabrana njegove upotrebe);

2) zamjenjuje jedan zadatak drugim, apstraktnijim, tj. znakom koji je doista udaljen od denotata, a prema tome i s manjom emocionalnom obojenošću: znak-indikator zamjenjuje se znakom-simbolom, znak-simbol još apstraktnijim znakom-simbolom; javlja se tendencija zamjene iskonskog znaka konvencionalnim;

3) stavlja zabranu na plan izraza, čuvajući pri tome mogućnost izražavanja plana sadržaja posredstvom drugog koji označuju tj. izbor neutralnijeg imena za dati denotat.

2.1. Tekstovi ponašanja mogu biti tajni (to što je već imalo mjesto) i otvoreni (to se može dogoditi) tj. odnos sustava razmatra se kao neki apstraktni generator koji rađa situacije u koje je uključen član datog kolektiva. Reakcija članova kolektiva određuje »gramatičku pravilnost« proizvodne situacije. Takav se opis pokazuje prikladnim za opis zabrana kao »razreda riječi« i pravila njihove upotrebe.

3.0. Da bi se shvatila osobitost funkcioniranja zabrana nužno je opisati vanjske čimbenike koji utječu na mehanizam tabuiranja.

[1] E. Sepir: Jazyk, b V. A. Zvegincev: *Istorija jazikoznanija XIX—XX vekov v očerkah i izvlečennjah*, č. II. M, Prosveščenie, 1965. str. 248.

Karakteristika socijuma i sredstava saobraćanja kod uvjeta srodnosti

Karakter situacije / Jednorodnost socijuma	intimna	poluslužbena	službena	usna	s prevodiocem	pismena	tiskana	mjesto	veličina auditorija, osjećaj kontroliranosti (denuncija-cija, strano tijelo, ispit)	opće raspoloženje

Karakter funkcioniranja zabrane zavisi od *sastava socijuma* prema oznaci srodnosti. Bitni faktori u vezi s tim navedeni su u tablici.

Drugi važni čimbenik je zavisnost *od situacije* — u značenju javnosti. Ovdje su važni slijedeći aspekti: stupanj oficijelnosti, vid saobraćaja (usmeno, pisano, tiskovno, s prevodiocem itd.), mjesto (publikacije), socijumi i neformalne organizacije za koje se kao bitno javlja oznaka *postojanosti — nepostojanosti* statusa, koji je okarakteriziran naročito oštro sustavom zabrana: kratkotrajnost postojanja (fiksiranja) socijuma kod uvjeta nepoznavanja (udaljenosti) njihovih članova zabranjuje u srži stvari svako odstupanje od norme i pripisuje neutralno ponašanje.

3.1. Pri diferenciranju suvremenog društva gdje je međudruštvena i unutardruštvena komunikacija otežana višejezičnošću, učenje sustava zabrana nastavlja se tijekom cijelog socijalnog života. Činjenica da su jezici socijuma građeni na načelima prirodnih jezika otežava mogućnost saobraćaja. Svaki član kolektiva u biti je dužan zauzeti položaj znanstvenika — otvoriti, opisati sustav i na taj ga način proučiti. Zanimljiv materijal to su — zapisnici i njihovo istraživanje psihologije naroda.

3.2. U ontogenetskom i socijalnom razvitku ličnost zauzima na društvenoj ljestvici različite pozicije, od kojih svakoj odgovara određeni jezik ponašanja, određeni mehanizam zabrana. Pod vidom naročite važnosti institucije tabua, uključivanje ličnosti u taj sustav počinje istodobno s učenjem materinskog jezika (a ponekad i ranije). Grubo govoreći, iz ontogeneze proistječe učenje o tri tipa zabrana: (1) »biološki« povezani s očuvanjem života (opasno, otrovno, može se utopiti); (2) zabrane naložene normom ponašanja (narušavanje tog tipa zabrana dovodi do smanjenja u strukturi datog društva, kao npr.: »osjeća se među ološem cijenjen«); (3) juridičke i organizacione, tj. uvjetna pravila radi normalnog funkcioniranja socijuma, na primjer, ulaz u autobus na stražnja vrata itd. Za određeni socijum narušavanje tog tipa zabrana zahtijeva stanovite društvene sankcije, tj. prevodi ih u kategoriju »prijestupa«. U većini društava taj se proces naziva odgojem i može se promatrati kao sustav zabrana, kao učenje jezika socijuma. Svaku pojedinu osobu možemo promatrati kao poliglota koji vlada velikim brojem jezika, a opisujući ih dobivamo sinhroni opis ličnosti. U tom se značenju mogu navesti riječi L. Wittgensteina: *»Granice moga jezika označuju granice mojega svijeta.«*

U procesu socijalnog razvitka (pomicanja) ličnosti ona ne samo da usvaja određene jezike (jezik ponašanja, učenika, studenata — jezik predavača, profesora; pacijenta — liječnika; pretpostavljenog — potčinjenog, poštenog — nepoštenog itd.), već ih mijenja i svjesno ih uključuje u odgovarajuće ponašanje. Neraspoznavanje ili nepoznavanje tih jezika dovodi do toga da danas čovjeka nazivaju »neodgojenim« (= nije naučio jezike socijuma), »nekulturnim« (= nije naučio posebne jezike). Kao čimbenik zabrane javlja se kriterij »nesolidno« (prema odnosu »gore prema dolje«), ili pak, naprotiv, načelo *Quod licet Jovi, non licet bovi* (prema odnosu »dolje prema gore«).

3.2.1. Pri opisivanju socijalne funkcije individue, kao produktivno se javlja korištenje oznaka licencije i mandata koje je uveo Ewerett Huges. Svaki čovjek u kolektivu ima licenciju na stanovito ponašanje. Licencija određuje, i za kolektiv i za pojedinca, stil njegova ponašanja. Mandat je pak formalno potvrđena i fiksirana licencija (usp. »diplomirani specijalist« u sferi suvremene američke kulture i čovjek s »višom naobrazbom« u nekim slojevima našeg društva, kao ideal i kao otjelotvorenje uspjeha). Mandat je u biti od društva priznato pravo na određenu djelatnost. Licencija i mandat daju pravo na određenu djelatnost (npr. ukazivati na nešto cijelome kolektivu — redarstvenik, trener, društveni radnik itd.). Licencije mogu neobavezno nositi »profesionalne« značajke: one mogu odrediti i neprofesionalno ponašanje čovjeka. Kao primjer činjenica takvog reda može poslužiti pravo umjetnika na nekonvencionalnost (boema), a također »pravo« na neobuzdanost među predstavnicima opasnih profesija. Gospodarenje nekom licencijom dovodi do vladaoca, dovodi do kastinstva (npr. vojnici, mornari, glazbenici) i suprotstavljanja čitavom ostalom dijelu kolektiva kao »profanom«. Gospodarenje licencijom ili mandatom naturava ličnosti određeni jezik ponašanja sa svojim sustavom zabrana.

3.2.2. Načini očitovanja zabrana. Ne upuštajući se u detaljno razmatranje pitanja, upozorit ću na nekoliko osnovnih momenata. Sva usmjerena odnosno upravljana ponašanja mogu u načelu biti predstavljena u prilično raznolikim oblicima. Isto tako pri određivanju strategije ponašanja pri realizaciji nekih općih načela u konkretnim situacijama, pri u p r a v l j a n j u ponašanjem dolazi do njihova prevođenja na unificirani jezik — etalon zabrana. Etičko ili bilo kakvo drugo pravilo koje određuje ponašanje subjekta nema smisla ako u odnosu prema njemu ne možemo zaključiti u kakvom je ono odnosu prema sustavu zabrana. Svu raznolikost regulatora našeg ponašanja (tj. različiti sustavi pravila) mi razmatramo prema obilježju: dopušteno — zabranjeno. Stupanj univerzalnosti zabrana zavisi od oblika njegova predstavljanja: univerzalnija zabrana treba biti predočena manje aktualiziranom rečenicom (tj. veza rečenice i situacije mora se umanjiti s povećanjem univerzalnosti zabrane). To se načelo doslovno provodi u kodeksima i popisima pravila različnog tipa. Kako je već bilo napomenuto, većina pravila koja reguliraju ponašanje može biti svedena na sustav zabrana koje počivaju u njihovoj osnovi, ali mogu biti predočene i kao slijedeće varijante: *treba* = = *imperativ, može se* = *neutralna varijanta* i *ne smije se* = *zabrana.* Upravo u aspektu ovih grupa pravila može biti opisan stvarni proces organizacije ponašanja (govor).

Zabrana se javlja kao sredstvo dubokog upravljanja ponašanjem: u analizi teksta ponašanja mi ga ne možemo uvijek pokazati ili očitovati. Jednako kao što motiv, opći princip organizacije ponašanja može biti iskazan u odnosu prema dovoljno velikom tekstu. Može biti očitovan kao smjernica, opće načelo organizacije ali se ne pojavljuje uvijek na razini svakog posebnog akta ponašanja.

3.3. Razvitak društva (filogeneza) okarakteriziran je postepenim smanjenjem broja zabrana. Od konkretnih, zabrane prerastaju u načelne (ukidanje aktualizacija). U procesu funkcioniranja nestaje racionalno objašnjene zabrane ali se zadržava emocionalni učinak. Pojavljuje se drugačije objašnjenje ili se pak zabrana tumači tradicijom i njezino se objašnjenje dovodi u vezu s različitim praznovjerjima.

Određeni tip zabrana može se tijekom vremena toliko automatizirati, da potreba racionalističkog objašnjenja otpada. Ponekad zabrana uopće i ne treba postojati. »Što je automatskiji postao bilo koji red radnji ili stanovita forma misli to je znatnije svjesno naprezanje potrebno da bi se udaljilo od običnog oblika akcija i misli i tim znatnije biva nezadovoljstvo ili u krajnjem slučaju čuđenje prouzrokovano novotarijom.«[2] U vezi s problemom automatizacije zabrane zanimljive su misli J. N. Tinjanova o automatizaciji pjesničkog postupka u procesu književne evolucije. Između obje pojave mogli bismo povući zanimljive paralele.

3.4. Sustav zabrana koji funkcionira sinhrono u društvu uklapa objekte različite prirode. Oni obuhvaćaju sve sfere očitovanja ličnosti i odgovaraju dvama tipovima ponašanja: tabuiraju jezično ponašanje (tabu riječi) ili nejezično ponašanje (zabrane se oslanjaju na emocionalna, senzomotorna i fiziološka očitovanja ličnosti). Među posljednjima mogu se odijeliti: neprilični pokreti, zabranjeni postupci u sportu, pokreti ograničeni pravilima tehnike sigurnosti, situacije koje se smatraju nedopuštenima ili neželjenima. Isto tako općim pravilom tabuiranja ne javlja se izvođenje tih ili drugih pokreta, kao čimbenik očitovanja ličnosti, koliko to, da u stanovitim situacijama postaju socijumno zanimljivima, svjesno ili nesvjesno odskačući od norme danog socijuma ili situacije.

Specifičnim objektom tabuiranja javlja se *informacija.* Tabuira se odsustvo informacije (nepoznavanje zakona ne oslobađa od odgovornosti njihova nepoštivanja; neznanje kao oblik nekulturnosti itd.) ali i težnja da se informacija dobije (»krišom pogledavati«, »prepisivati« u školi itd.). Zabrana na dobivanje informacija prouzrokovana je time, što redukcije određenog roda nisu namijenjene širokom krugu (intimne tajne), da do njih nezavisno dođe. Uspinjanje na društvenoj ljestvici, između ostalog, znači i dobivanje licencije na informaciju: što se zauzima viši položaj, to veći broj tabuiranih informacija pripada dotičnoj osobi. Imperativno markiranje ili tabuiranje bilo koje pojave pojavljuje se kao bitno ishodište sažimanja same pojave. Tako mi saznajemo o vrijednosti pojave u ovisnosti od njenog značenja: tajni, ograničene upotrebljivosti, zabranjen (»nedopušten«). Na kraju krajeva o mnogim sažimanjima mi saznajemo (počinjemo obraćati pažnju) zbog zabrane koja je na njih stavljena, a koja nam je poznata. Ovdje se mogu uočiti dvije tendencije: određen položaj na društvenoj ljestvici omogućuje dobivanje informacije do koje ne mogu doći neprofesionalci; s druge strane, dolazi do diferencijacije među samim profesionalcima.

3.5. Ponašanje ličnosti u odnosu na adresata javlja se kao komunikativno ponašanje. Komunikativno ponašanje koje regulira akcije u sferi pružanja usluga — primanja usluga i zbog toga pribjegavajući posebnim

[2] F. Boas: Um pervobitnova čeloveka, M—L., GIZ, 1936, str. 120.

postupcima naziva se etiketom.[3] U vezi s tim neophodno je upozoriti da svako komunikativno ponašanje nastoji da postane etiketno (naročito u slučaju ritualizacije određenog tipa ponašanja, tj. ponašanja kojem je potrebna reakcija adresata uključujući odnos etiketnosti). Etiketa — to su pravila ritualiziranog ponašanja, manifestacija općeg sustava zabrana određenim modelom svijeta. Stoga opći sustav zabrana koji regulira ponašanje kao i etiketno ponašanje odnosi se kao jezik i govor, sustav i tekst, kôd i saopćenje. Sustav zabrana regulira svekoliko normalno ponašanje čovjeka — sustav etiketa usku sferu: — pružanje/postupak usluga. Etiketa kao naročito razrađeni jezik ponašanja posjeduje još jednu bitnu sposobnost: veza znaka (situacije) i denotata (pravila) je — čvrsta i jednoznačna, za razliku od jezika sveukupnog ponašanja. Pojava tabuiranja je narušavanje (svjesno) veze između označenog i označujućeg. Kod nekih psihičkih stanja moguće je tabuiranje cjelokupnog zvukovnog jezika, pri čemu označena strana znakova može postojati nezavisno od označujućeg, kao što to često imamo kod histerične šutnje. Moguće je napraviti paralelu o odnosu među umjetnim jezicima (posebice, etiketa) i prirodnih (ponašanje u cjelini). Ako je etiketa — dostignuće civilizacije, tada je sustav zabrana — način postojanja kulture. Dalje ćemo etiketno ponašanje izučavati u općem sustavu zabrana i zato nećemo posebno određivati.

4.0. Proces tabuiranja. Kao što je već bilo napomenuto, sustav zabrana može biti razmatran kao da je sastavljen od dva dijela: od općeljudskih (relevantnih) tabua i iz tabua konkretnih socijuma. Prirodno je da u procesu saobraćaja taj sustav pokazuje snažan utjecaj na ponašanje članova socijuma. Jednako je nužno obilježiti i te specijalne (dopunske) uvjete koji omogućuju funkcioniranje instituta tabua u različitim situacijama. Većina uvjeta je nabrojena u ranije priloženoj tablici. Među njima treba odijeliti sljiedeće:

1) Prisustvovanje »neželjene« osobe.

a) situacija »spletka« prevodi intimnu situaciju u javnu;

b) situacija »prokazivanja« koristi dobivenu situaciju protiv onih koji govore;

c) prisutnost čovjeka o kojem se govori (naročito bolesnog, kada se govori o njegovu zdravlju);

2) Raznorodni značaj socijuma (usp. njegova određujuća obilježja u tablici) tabuira teme različitog porijekla sa svim oznakama raznovrsnosti.

3) Uključenje u određeni kontekst natovaruje ograničenja posebnog porijekla: ne samo (i ne toliko), na temu koliko na njezinu emocionalnu obojenost. Na primjer, uključenost u situaciju »reklame« ne dopušta da ocjenjivanje pojave ili predmeta bude objektivno: novinski oglasi čak i loših filmova neutralni su, a kada se film prikazuje iste novine mogu ga na drugome mjestu u cijelosti napasti. Drugi slučaj — uključivanje u kontekst određenog socijuma. Kao ilustracija može poslužiti slijedeća ilustracija: »Nasamu nazvao bih ga lašcem. U novinskoj bilješci upotrijebio bih izraz — lakomislen odnos prema istini. U parlamentu — izrazio bih žaljenje što je gentleman loše obaviješten. Moglo

[3] T. Civjan: K opisaniju etiketa kao semiološkog sustava, v.: Simpozijum po strukturom izučeniju znakovih sistem. M. 1962.

bi se nadodati da ljudi za takvu obavijest dobiju preko obraza« (Galsworthy: *Saga o Forsytima)*.

Zanimljivim primjerom tabuiranja osnovne ocjene činjenice u određenom socijumu javlja se ocjena mesa u društvu vegetarijanaca (vidi u vezi s tim zahtjev i klasifikaciju vegetarijanaca u Statutu Saveza vegetarijanaca — komunista, »Novi čovjek« — koji je postojao 20-tih godina).[4]

4) Nerazumljivost jezika dijelu socijuma nalaže ograničenje upotrebe posebnih izraza: npr. žargona u neprofesionalnim auditorijima itd. Ovo se odnosi na zabranu miješanja stilova (npr. korištenje poetizacija u svakodnevnom govoru; težnja za čistoćom stila u različitim teorijama umjetnosti itsl.).

5) Niz akcija i pojava tabuira ih posljedično i prebacuje u klasu praznovjerja (npr. zabrana akcije »ne prelazi put ako je preko njega pretrčala crna mačka« itd.).

4.1. U procesu komunikativnog ponašanja kao ozbiljni aspekt ponašanja individuuma javlja se postavljanje cilja na kanal veze. To se očituje već u odnosu referenta (davaoca obavijesti), prema većini članova grupe koji ga primaju kao natureni im jezik u danoj situaciji. Znajući reakciju kolektiva i prijedlog lidera, može se predskazati i ponašanje cijele grupe. Ovo se odnosi na postojane organizacije, čija je struktura i unutrašnja hijerarhija dovoljno postojana, ali isto tako i u »neformalnim organizacijama« koje se pojavljuju odjednom i ne vladaju u cjelini strukturom. U njima jezik ponašanja predlaže lider koji je prešutno i spontano odabiran prema različnim obilježjima: najviši položaj »gost«, gazda itd. Norma ponašanja u takvim situacijama stvara se u vrijeme komuniciranja na temelju prosuđivanja jednog drugim. Sustav zabrana funkcionira pri tome u dva smjera: ukinuće nekih zabrana u procesu približavanja (prijelaz na *ti*, dozvola da se skine kaput, postepeno širenje dijapazona na taj način itd.) i povećanje zabrana u slučaju »precjenjivanja« prethodnog ponašanja, pokajanje i povećanje stupnja »oficijelnosti«. To ovisi o našoj ocjeni ponašanja lidera koji se pojavljuje kao »zakonodavac« u datoj situaciji s oslonom na ponašanje koje i nama može poslužiti kao odrednica našeg ponašanja.

4.2. Većina od gore navedenih čimbenika nalazi se u zavisnosti od uvjeta obaviještenosti sudionika (npr. u prisutnosti nepoželjne osobe). Ovdje su moguća četiri slučaja: (1) čimbenik je opće poznat; (2) postaje poznat kroz situaciju; (3) ostaje nepoznat [u tom slučaju moguća su nesvjesna narušavanja zabrana različitog porijekla]; (4) narušavanje zabrane iskazuje se kao svjestan stilistički postupak.

5.0. Proces tabuiranja postaje moguć samo tada kad se javlja mogućnost izbora jednog od ishoda bilo koje akcije ili primjene u jeziku. Drugim riječima, tabuiraju se samo one pojave koje ulaze u normu i koje mogu biti potencijalno narušene. Ne zabranjuje se ono što nitko neće ili (ne može) uraditi. Na kraju krajeva i odstupanje od norme se tabuira. S tim u vezi S. Freud posvećujući psihološkom proučavanju zabrana monografiju *Totem i tabu* i dajući njihovo objašnjenje, posebice je upozoravao kategorički da zabranjeno predstavlja naročito snažan predmet žudnje.

Ponašanje čovjeka koje (1) ne izlazi iz općeprihvaćenog sustava ponašanja u stanovitom kolektivu i (2) ne izaziva emocionalne reakcije

[4] Sm. CGALI, f. 53, op. I, ed. hr. 320, l. 2—2 ob.

(zabranjujuće/nalagajuće) među ostalim članovima kolektiva i pojavljuje se kao norma ponašanja u tom socijumu. Tako je u biti ovo shvaćanje norme blisko analognom shvaćanju Coseria (norma = sveukupnost tradicionalnih realizacija).

5.1. Norma ponašanja ima višeslojno značenje (hijerarhija) i s tim u vezi javlja se pitanje o samoocjeni dominante same individue: pojedinac je dužan odrediti na temelju nekog aspekta ili čimbenika svoje osobnosti (ili šire — biografije); pojedinac regulira svoje ponašanje u datoj situaciji, npr. on reagira kao intelektualac, neženja, filatelist itd. Stupanj obligatorne norme i prema tome sustav zabrana u njegovu ponašanju ovisit će o tome što on u danoj situaciji drži presudnim. Sa stajališta širine dijapazona jezik socijalnih zabrana zavisi od samoodređenja ličnosti prema skali: »svaki cvrčak treba znati svoje ognjište«, pa sve do »svaki vojnik u svom telećaku nosi maršalsku palicu«. Na taj način često subjektivni izbor pravila ponašanja određuje i subjektivno značenje norme.

Norma pruža mogućnost svoga narušavanja (i tada kad ponašanje ne bi bilo normirano ipak bi bilo nešto što se može narušiti). U pojam norme organski ulazi i sama mogućnost odstupanja od nje. Odstupanje od norme jednako je povezano s načelom: »može se, ali ne treba se«.

S pojmom norme povezana su i dva druga pojma koji reguliraju ponašanje čovjeka: s k r o m n o s t kao uzdržavanje sebe (usp. »skromnost krasi čovjeka«) u »okvirima mogućnosti«, te s t i d kao čuvstvo povezano s odstupanjem od norme. U vezi s tim umjesno je prosuditi pitanje o i n d i v i d u a l i z i r a n o m ponašanju (koje se može razmatrati kao stvaranje nadnorme stila jezika) — ponašanja o kojem se govori: »Takav ti je on«, »To je u njegovoj maniri« itd. Ponašanje takvog porijekla još više zamršava normu stanovitog socijuma, ne podrivajući je u osnovnim momentima.

Problem »norma — narušavanje norme« i stvaranje individualnog stila na različite se načine vraća u različne sfere čovjekove djelatnosti (npr. pitanje tradicije i novatorstva, pojam s m j e l o s t i kao snažnog narušavanja norme, ostvarenje neostvarivog itd.). Pojam norme i mogućeg odstupanja od nje primoravaju svakog člana kolektiva da modelira i moguće reakcije ostalih članova kolektiva.

Norma ponašanja podržavana je sustavom zabrana koje su zadate cijelom kolektivu i pojedinim njegovim članovima putem tradicije, prosuđivanjem »zdravog razuma« i posebnim dogovorima, kodeksima, pravilima itd. Većina je od njih konstituirana na negativnom načelu, tj. daje popis zabrana. To se objašnjava time što je normu ponašanja u cjelini teško i neekonomično opisati pozitivno, tj. u obliku propisa; za to bi bio neophodan golem broj pravila. Njihovo bi učenje također bilo otežano zbog ograničenosti čovjekove pameti. Taj se problem rješava različito u različnim popisima pravila. Jedni se predstavljaju pozitivno — no samo u tom slučaju ako je popis pravila načelno otvoren (npr. kategorički imperativ Kanta). Drugi tip popisa pravila — krivični zakonik, pravila tehnike sigurnosti, pravila korištenja bibliotekom, sportska pravila — teže za tim da pruže maksimalan popis eksplicitno iskazanih zabrana kako bi se izbjegla višeznačnost tumačenja te da se tako eliminira mogućnost tumačenja nejasno ograničene zabrane kao njezino odsustvo. Popis zabrana u zakonima toga tipa teži maksimalnoj punoći i eksplicitnosti i ne smije biti pristupačan. Kod narušavanja pravila sustava prvog tipa obično se narušavaju opća načela, a ne konkretna pravila. Ta se pravila odnose na pristupačne tekstove. Kod narušavanja pravila sustava drugog tipa — narušavaju se konkretni paragrafi. Na taj način drugi tip pravila primjenjujemo na nepristupačne tekstove. Opća je tendencija takva, da do njihova narušenja imamo otvoreni tekst koji teži da postane tajnim. Slijedi prebrojavanje i mogućnost popisa pravila kompleksnog tipa (npr. konstitucije).

5.2. U vezi s problemom tabua ostaje pitanje o sustavu pojava ↔ zabrana ↔ narušavanja zabrane. Ovdje ćemo raščlaniti opoziciju: zabrana ↔ narušavanje.

Taj ćemo problem do daljnjega nazivati pojavom realiziranja tabua: tj. kako sve može biti svedeno na opoziciju: zabrana — narušavanje zabrane.

Problem realizacije tabua usko je povezan sa samom pojavom zabrane; tako, ne gledajući na naličje zabrane, javlja se kao nužnost da govorimo o tabuiranoj riječi ili proizvođenju tabuiranih pokreta.

Sustav tabua (kao i tabu riječi) može se ostvariti na nekoliko načina; ali svi se oni javljaju u funkciji eufemizma: (a) prešućivanje, omaška, elipsa; (b) sinonim, metafora, perifraza, alegorija; (c) eufemizam; (d) antifraza; (e) paralingvistička zamjena.

Izbor konkretnog načina realizacije određuje se karakterom situacije i socijuma.

Međusobni odnos zabrane i označenog, označujućeg i neophodnost realizacije eufemizmom prikazani su na slijedećoj tablici:

Objekt zabrane / Stupanj zabrane	Označeno	Označavajuće	Da li je moguća zamjena eufemizmom
Potpuna zabrana	Zabrana	Zabrana	ne
	Neutralno	Zabrana	da
Djelomična zabrana	Zabrana	Zabrana	nije potrebna
	Neutralno	Izbor sinonima	da

Druga strana toga problema je — reakcija socijuma na stanoviti vid realizacije tabua. Percepcija realizacije zavisi od toga:

1) je li bila svjesna ili nesvjesna; je li ostvarena (u slučaju spoznajne realizacije) sivo, rutinski ili odvažno, s bljeskom;

2) je li ono realizirano (narušeno) relevantno ili situativno tabuu (da li je došlo do ubojstva ili netaktičnosti);

3) kakva je bila reakcija »autora«: je li zabranu narušio nesvjesno i ne zamijetivši je; zabunio se; prebacio u šalu.

U ovisnosti od norme stanovitog socijuma moguća su tri tipa reakcije: ne uočiti, osuditi i prebaciti u šalu. O opredjeljenju »autora« ovisi markiranje, obilježenost ove situacije u socijumu, gdje je norma — ne zamjećivati narušenu zabranu. Pritisak grupe na subjekt, kao i utjecaj lidera često se očituje u izboru, a naročito u promjeni jezika ponašanja.

5.2.3. U vezi s problemom realizacije zabrane može se postaviti pitanje o s t i l i s t i c i narušavanja njezina prihvaćanja. To više, što se u umjetnosti, kao i u svakodnevnom ponašanju, koriste eufemizmi i njima srodne pojave kao posebni postupci za odjeljivanje tabuirane riječi, predmeta, geste koje su »ne toliko mogućnost pristojnog govora, koliko mogućnost govorenja nepristojnosti, i to ne toliko skrivajući ih koliko ih zaoštravajući«[5]. Stvaranje eufemizma — prijevod je u drugi sustav, promjena emocionalne obojenosti.

6.0. Sustav tabua. Radi pojednostavnjenja opisa sustava zabrana koje djeluju u suvremenom društvu odijelit ćemo slijedeće klasifikativne značajke objekta. S f e r a a k c i j e: (a) općeljudske zabrane; (b) kolektivne, socijumne; (c) individualne (koje ne razmatramo).

K a r a k t e r z a b r a n e: (a) stalan, tj. zabrana važi pod bilo kakvim uvjetima; (b) situacioni, tj. zabrana postoji samo u određenim situacijama.

S t u p a n j z a b r a n a: (a) potpuna zabrana; (b) djelomična zabrana.

Tada se klasifikacija tabua prema sferi i karakteru djelatnosti može prikazati u obliku tablice:

Sfera zabrane	Karakter zabrane	Stupnjevi Potpuni	Stupnjevi Djelomični	Konstantni	Situat
Općeljudske					
Kolektivne					
Individualne					

6.1. Sustav zabrana, stavljenih pred članove kolektiva obuhvaća raznovrsne strane ponašanja. U konkretnom obliku objekti tabuiranja mogu se grupirati na slijedeći način:

I. Tabuiranje pojava prema međuljudskim odnosima
a) međusobne, b) ličnost — kolektiv.

II. Tabuiraju se pojave u proizvodnoj sferi aktivnosti (biti pametniji od svoga rukovodioca, uhoditi, prepisivati, pokazivati itd.).

III. Tabuiraju se norme prema prirodi (dražiti životinje, »loviti za lovostaja«, »zabranjeno gaziti po travi«, ne hraniti životinje u zoološkom parku).

IV. Tabuiraju se norme životnog ponašanja, npr. odjeća (ne smije se hodati prljav, ide se u korak s modom); higijena (ne pušiti, ne mazati, ne blatiti prostorije); hrana (meso za vegetarijance ili predstavnike određenih religija); običaji (baciti, a ne spaliti novogodišnju jelku, baciti kruh na tle).

V. Tabuira se ponašanje koje iskazuje određeni tip nazora na svijet (religiozno ili ateističko).

[5] V. Šklovski: Hudožestvennaja proza, Razmišlenije i razbory, M. SP. 1961. str. 23.

VI. Tabuira se upotreba riječi koje označuju ova ili ona imena, dijelove tijela ili odjeće, životne funkcije organizma, fizički ili moralni položaj osobe itd.

VII. Tabuira se mjesto i vrijeme akcije (profesionalni klubovi, specijalni fondovi; »prodaja votke — poslije 10 sati«, »zakašnjeli se ne puštaju«).

VIII. Tabuiraju se pojave paralingvistike.

IX. Ograničenja se povezuju za uzrast, spol, određeni status itd.

Opis sustava jezika činjenica ne ulazi u zadatak našeg prethodnog saopćenja. Ovom pitanju namjeravamo posvetiti posebni rad. Ovdje smo samo željeli istaknuti opće semiotičke posebnosti mehanizma tabua (kao sustava). Sustavi zabrana mogu biti opisani pomoću različitih metajezika. Procjena i usporedba cjelovitosti i eksplanotornosti opisa ne ulazi u zadatak ovog saopćenja. Mi smo htjeli upozoriti na mnoštvo pristupa k sustavu socijalnog tabuiranja.

7.0. Zabrana ove ili one pojave jezika pokusa nosi ambivalentni karakter: sama činjenica zabrane ili narušavanja zabrane još ništa ne znači, važno je njegovo funkcionalno značenje, mjesto u sustavu. Na kraju krajeva zbivanja jezika pokusa, kolektiv reagira na uvođenje zabrane, njezino postojanje i narušavanje, ovdje se manifestira ambivalentnost zabrane — u zavisnosti od situacije i od socijuma on se ocjenjuje u odnosu prema normi. Reakcija kolektiva određena je općim modelom svijeta stanovitog kolektiva. Praktički cijelo etičko ponašanje kolektiva i ličnosti svodi se na upoznavanje i identificiranje činjenica jezika zabrana. Mogućnost ličnosti da prepoznaje i identificira objekte jezika zabrana — kriterij pristojnosti i kulturnosti (u gore određenom značenju).

Iz osnova pravila ograničenja proizlazi konstruiranje svijeta. Upavši u nepoznato društvo prvi je zadatak — saznati što je u njemu zabranjeno. Pozitivna strategija ponašanja ličnosti rekonstruira se poslije analize sustava ograničenja, tj. poslije savladavanja jezika zabrana stanovitog socijuma. Poznavanje sustava zabrana najmoćnije je sredstvo strategije ponašanja.

Iz knjige *Trudy po znakovym sistemam*, III (Tartu, 1968)
preveo s ruskoga *Branimir Donat*

NAPOMENA O POVODU I RAZLOZIMA ZA TEMU: CLAUDEL DANAS

Petar Selem

U zagrebačkom Teatru ITD *održana je 26. travnja o. g. prva izvedba na hrvatskom jeziku drame Paula Claudela* Razdioba podneva; *kao prvo poslijeratno postavljanje Claudela na jednoj od hrvatskih pozornica. Time se pokušalo probiti barijeru ignoriranja koja je našu publiku i našu javnost dijelila od stvaralaštva jednog od najvećih pjesnika francuskog jezika i svakako jednog od klasika XX stoljeća. Ali, bila je to ujedno i kušnja kulturne zrelosti ove sredine, njene sposobnosti da istinski prizna autonomnost i nepovredivost umjetničkog stvaranja. Razlozi dosadašnjeg izbjegavanja Claudela tražili su se, naime, ponajviše u katoličkom opredjeljenju pjesnika, a pri tom se zaboravljalo da nikakvo apriorno odbacivanje, nikakva osuda bez poznavanja ne mogu biti smatrani činom dostojnim kulturnog bića, a pri tom se zaboravljalo da niz velikih književnika i kazališnih umjetnika ovog vremena, čija su politička opredjeljenja vrlo daleko od Claudelovih, vide u njegovu djelu vrijednosti bitne i dalekosežne. Neka reagiranja, i to najviše ona poluglasna, na postavljanje Claudela u* Teatru ITD *pokazala su da se u situaciji djelomične ili nikakve informiranosti mogu očekivati izrazi sasvim iracionalnih odbojnosti, a čim se iracionalno vezuje sa neznanjem, teško je računati na plodan dijalog. Činilo nam se stoga opravdanim da u* Kritici *objavimo nekoliko materijala o Claudelu koji bi pridonijeli da se eventualni budući razgovori odvijaju barem na temelju elementarnog poznavanja stvari, a eventualne buduće kazališne izvedbe da naiđu na zreliju i bolje pripremljenu atmosferu.*

Važno je to možda manje radi Claudela a više radi nas.

ZAŠTO SMO PRIKAZALI CLAUDELA

TOMISLAV KURELEC: Tražeći razloge postavljanja Claudelove drame ***Razdioba podneva*** u zagrebačkom *Teatru ITD* najlogičnije je da se obratimo predsjedniku Dramaturškog savjeta *Teatra ITD,* Borisu Hudoletnjaku: neka nam on objasni ovaj izbor i razloge zašto je upravo u ovom trenutku došlo do njega.

BORIS HUDOLETNJAK: U *Teatru ITD* nastojimo izgraditi jedan program rada koji je prije svega karakteriziran idejom da u izboru predstava i djela koje dajemo na našoj Komornoj pozornici potražimo takva koja su u nekoj odlučnijoj vezi s duhovnim kretanjima našeg stoljeća. Ovu bih ideju pokušao konkretizirati u stanovitoj opoziciji prema našoj takozvanoj kazališnoj situaciji, ne pretendirajući, naravno, ni na kakvu kritiku: ta je situacija, prije svega u izboru repertoara, vezana uz dva momenta. Jedan je, prema našem mišljenju, odviše suženo, odviše reducirano, selektivno shvaćanje aktualnosti: onoga što je aktualno u životu i onoga što je aktualno u umjetnosti. Drugi jedan moment koji se uz to veže ja bih nazvao dramaturškom doktrinarnošću, koja uvelike utječe na izbor repertoara, tj. taj izbor je usmjeren prije svega takvim djelima koja su konformna određenoj dramaturškoj doktrini. Raspon te doktrinarnosti je, kao što znate, prilično velik i kreće se od, recimo, standardnoga akademizma zagrebačke škole do avangardizama svih mogućih boja i nijansi. Mi smo se htjeli rukovoditi drugačijim razumijevanjem onoga što je u teatru aktualno, nastojeći svim silama spriječiti takvo dramaturško doktrinarstvo. Prema tome se ne bismo htjeli definirati ni uz koju od postojećih, inače u posljednje vrijeme vrlo oštro i vrlo polemički zastupanih doktrina o teatru, bilo, na primjer, jedanput u smislu političkoga teatra, drugi put u smislu takozvanog teatra ideja, treći put teatra apsurda, četvrti put u smislu lirskog teatra. Zajedničko mišljenje svih nas je da se kroz ukupnost dramskoga djelovanja imaju potražiti kriteriji koji ne bi bili tako izvanjski kao ovi, vezani za pojedine verzije dramaturgije. Eto, na toj liniji došli smo i do izbora ovog Claudelovog djela.

Još bih jednu stvar napomenuo. Mislim da je naša zadaća da u skromnim, eksperimentalnim okvirima, u okvirima komorne pozornice, popunimo stanovite praznine koje su ne samo danas prisutne, nego koje već u određenoj tradiciji zagrebačkog teatarskog života postoje. Kad je riječ o Claudelu, htio bih napomenuti da smatram da je njegov tekst instruktivan, naročito kad se gleda u kontinuitetu francuske dramaturgije u dvadesetom stoljeću. Mnogo toga što je artikulirano u djelima suvremenih dramskih autora nalazi svoje podrijetlo, vuče neposredno svoj kontinuitet baš, po mom mišljenju, iz ovih Claudelovih drama za koje inače vlada predrasuda da su neteatarske, da nisu scenične, da postavljaju prevelike zahtjeve na suvremenog gledaoca, itd. Objekcija ima puno, naravno, međutim, sâm sam imao prilike slušati vrlo

oštre kritičke primjedbe na izbor Claudela. Ja bih na njih ovom prilikom mogao samo globalno odgovoriti. Iako ne mislim da je ovaj svijet najbolji od svih svjetova, ipak smatram da Claudel nije živio i stvarao samo zato da bude sa nekoliko arogantnih, neutemeljenih i, rekao bih, ne znam koju bih riječ sada upotrijebio, fraza, eliminiran iz duhovnog zbivanja današnjice.

TOMISLAV KURELEC: No kad smo već kod tih kritika, kojih je bilo raznolikih nakon izvedbe ovog komada, možda bi Petar Selem mogao reći ponešto o stavovima koji su se iz njih, kako pozitivnih, tako negativnih, pokazali, manje u odnosu na samu predstavu, a više u odnosu na Claudela, koji je, kako se meni čini, u Zagrebu gotovo nepoznat. Jer ono što je u tim kritikama napisano, ne pokazuje da su oni koji su ih pisali suviše mnogo čitali ili poznavali Claudela.

PETAR SELEM: Uvjeren sam da je kod nas stanovita averzija, koja postoji prema Claudelu, posljedica u prvom redu totalne ignorancije. Averzija se često puta oblači u formulacije ideologijskog karaktera, i onda se obično kaže da je Claudel katolički pjesnik, katolički dramski pisac, dakle, da je već *a priori* nama danas neinteresantan; provlače se i oni sitni poluglasni »savjeti«: da je možda bolje Claudela ne igrati iz političkih razloga, uz to se još i kaže, što je Boris Hudoletnjak naveo, da je Claudelov teatar težak, da ga današnji gledalac teško može pratiti onako kako bi to trebalo, da ga naši glumci vjerojatno ne mogu igrati i prema tome da je najbolje tog Claudela pustiti na miru. Neodrživost »ideologijskih« ili »političkih« argumenata je očita: mi smo zacijelo dosegli stupanj kulturne zrelosti u kojem možemo vidjeti da i djela čiji autor pripada stanovitom religioznom opredjeljenju, da takva djela mogu imati univerzalnu vrijednost, poetsku vrijednost, ljudsku vrijednost koja nadilazi granice svih ideologijskih, svih religioznih definicija. Ali, kod nas se Claudel nije prevodio gotovo uopće, kod nas se Claudel nije izvodio i kada ljudi koji ga vjerojatno nisu čitali ni na originalu, niti su ga čitali u njemačkim prijevodima, a jedino na njemačkom jeziku postoje brojni prijevodi i opsežna literatura o Claudelu, kažem, kada se ti ljudi s krajnje sumarnom i površnom informiranošću usuđuju izricati o Claudelu vrlo apodiktičke i vrlo decidirane sudove, nesporazumi postaju neminovni.

Ako kažem da je ignorancija osnovni uzrok nekih negativnih reakcija prema Claudelu, ne mislim, jasno, da je ona i jedini uzrok. Postoje i drugi. Kada se današnji gledalac, pogotovo takozvani kultivirani gledalac (ne mislim na običnog gledaoca, jer mislim da su takvi ljudi u stanju primiti Claudelovu dramsku poeziju) ili polukultivirani gledalac, poluintelektualac, sa čitavim teretom svojih definiranosti nađe suočen s Claudelovim teatrom, on osjeti da je pred nečim što ga nadilazi, što je iznad njegova dometa. I jasno, onda se kod ljudi javlja uobičajena reakcija: ono što mu nije odmah u prvi čas sasvim dostupno, što nije odmah prema njegovoj mjeri, on jednostavno odbacuje, javlja se onaj uobičajeni refleks: »to nije ništa; to me ne zanima; to je neinteresantno«. Simptomatično je da se u nekim kritikama *Razdiobe podneva,* uz načelna priznanja velikoj Claudelovoj poeziji, navodio argument: da je to predugo, da je to zamorno. Ja mislim da nitko nije kriv za nečiju duhovnu ili intelektualnu lijenost. Ako netko nije u stanju da svoj intelektualni, da svoj duhovni prostor otvori na trajanje dulje od pedeset minuta, koliko traje prvi čin (s kojim su uglavnom svi bili oduševljeni), mislim da je za to najmanje kriv Claudel.

TOMISLAV KURELEC: Da se vratimo na tekst *Razdiobe podneva.* Premda vi kažete da Claudel nije tako težak pisac, ja mislim da on ipak predstavlja prilične teškoće za realizaciju, pogotovu kod nas, jer mi, čini se, nemamo tradiciju na koju bi se prikazivanje Claudela moglo naslanjati. Dakle, trebalo je zapravo krenuti negdje s mrtve točke.

BORIS HUDOLETNJAK: Osnovni element je ovaj: Claudelovo djelo ide gotovo u cjelini protiv formiranog senzibiliteta današnjeg čovjeka. Vidite, kad se upotrijebi ovaj argument, onda valja reći ovako: s kazalištem, i s teatrom i s glumom slabo bi išlo kada bi oni bili jednostavno konformni neposrednom životnom osjećanju. Pod tom pretpostavkom teatar bi se mogao vrlo slabo razvijati. Prema tome, izgrađivanje jednoga šireg senzibiliteta, makar i u eksperimentalnim koracima, znači neposredno proširivanje mogućnosti teatarskoga izraza. Napravit ću jednu digresiju. Vidite, ja osobno držim da glumci, a to su pretežno mlađi glumci, ambiciozni i dobri glumci, koji su prošli kroz Claudelov tekst, da su oni metijerski, zanatski uvelike obogatili svoje izražajne mogućnosti i da će biti potpuno drugačija situacija kada se taj isti glumac susretne s jednim tekstom suvremene francuske dramaturgije. Ali, možda je ovaj razlog nedovoljan. Ima i jedna puno krupnija stvar. Svagdje danas u svijetu kad se želi iz okvira jednoga određenoga metjea progovoriti o krupnim, uistinu aktualnim pitanjima, to se svagdje zbiva s određenim povijesnim razumijevanjem. Vidite, teza s kojom smo počeli ovaj kontraargument, ide direktno protiv toga razumijevanja. Ako mi nismo u stanju da danas izgradimo historijsko razumijevanje za klasike dvadesetoga stoljeća, ja se pitam, što smo mi onda uopće u stanju razumjeti.

TOMISLAV KURELEC: Moje pitanje nije bilo mišljeno kao neka vrsta prigovora tom izboru; zanima me kako je Petar Selem, kao redatelj predstave, uspio savladati poteškoće kojih je, recimo, bilo ne samo kod publike, nego i kod glumaca. Do kojih je teškoća u toku rada na stvaranju predstave dolazilo i kako ih je on savladavao?

PETAR SELEM: Teškoće su zapravo počele mnogo prije predstave: s problemom prijevoda. Naime, jedan od argumenata, koji su naši kazališni ljudi upotrebljavali kad su se željeli riješiti Claudela, bio je obično taj, da je Claudel praktički nepreveđiv na hrvatski jezik, odnosno da mi nemamo prijevoda koji bi omogućili da se Claudel kod nas u kazalištu igra. S prevođenjem Claudela zaista postoji niz problema. Jedan japanski prevodilac Claudela rekao je otprilike ovo: treba sačuvati disanje Claudelova teksta i treba ostati u slici. Dakle, postoji dvostruki postulat: sačuvati sliku, koja je prisutna od samog naslova drame koju smo mi igrali i koji je tu bitan (ta slika podneva ako se izgubi gubi se jako mnogo), i s druge strane, sačuvati dah Claudelova stiha, disanje njegovih dramskih tekstova koje se uvijek na neki način identificira s disanjem ljudskog bića, s disanjem svijeta, postojanja. Prijevod kojim sam raspolagao mislim da je uspio riješiti ovaj dvostruki problem, tj. da je u hrvatskom jeziku pronašao ekvivalent Claudelova poetskog daha i da je sačuvao bit Claudelove poetske slike. Slijedeći problem, jasno, bio je rad s glumcima. U početku su se u njima samima javljali stanoviti otpori. Naime, tražeći po našim teatarskim navikama psihološko opravdanje za svaku riječ jasno da su se znali naći u teškim situacijama. Jer Claudelova poetska riječ zna otići jako, jako visoko, jako daleko, i našem glumcu, naviknutom, još uvijek, na stanoviti psihološki teatar takorekuć ibsenskog tipa, teško je bilo za takvu riječ pronaći unutra, u sebi, opravdanje. Tijekom rada, čitava ekipa, četvero glumaca, osjetili su da je potrebno pronaći podlogu prilično realne ljudske drame, koja postoji u *Razdiobi podneva,* sudbine četvero osoba, koje imaju čak i svoje psihološke karakterizacije, ali ne dopustiti, što se događalo u nekim francuskim predstavama, da psihološke karakterizacije impliciraju i tip teatra koji bi bio psihološki teatar, ponavljam ibsenskog tipa. Sve su jasnije spoznavali potrebu da se od psiholoških opravdanja otiđe dalje, prema nečem bitnijem, da se dosegne teatarski izraz pročišćen, teatarski izraz na razini Claudelova poetskog sloga. Dakle, teatar koji zadire u neke sfere koje nisu sfere naše banalne svakodnevice. Pitanje govorenja tog teksta predstavljalo je samo aspekt tog problema. Međutim, činjenica da su glumci već na posljednjim probama znali čitav tekst bez i jedne greške, da su mogli igrati tu skoro trosatnu predstavu, a igraju je i danas, bez pomoći šaptača,

pokazuje da su oni upili u sebe dah Claudelova govora, ritam tog govora, da su se uspjeli s njim poistovjetiti i, dakle, da tvrdnje, kako naš glumac neće biti sposoban igrati Claudela, nisu bile opravdane, da su zapravo značile samo ispriku za dosadašnja odustajanja. Na kraju posla svi su sudionici duboko vjerovali u ono što su radili i uradili, i mislim, bili su svjesni onog što je Boris Hudoletnjak prije iskazao: da će činjenica da je Ljubica Jović bila Ysé, da je Rade Šerbedžija bio Mesa, da je Boban bio Amalric, da je Katić bio De Ciz biti prisutna i u onome što će oni kasnije igrati i u onome što će oni kasnije raditi.

UVOD U CLAUDELA

Georges Cattaui

Jedan od Claudelovih najplodnijih nazora je da djelo ne stvara jedino umjetnik. »Uistinu — rekao je on — katkada se u povijesti čovječanstva neka ideja uvlači, i nastoji se oblikovati tema što tijekom godina ili stoljeća odasvud prikuplja ljude ili oruđe koji će joj dati punu zvučnost i njen izraz.« Pod tim kutom viđeno, i Claudelovo se djelo javlja kao ishod mnogih i različitih napora, mnogih ranijih tapkanja. Pa ipak, Claudel je posebno izvoran — jer svoje prapočelo on nosi u sebi samom. Slučajnosti, rekli bismo, on odbacuje u korist zbilje; čini se da njegove *predstave* zbiljski iskazuju i istodobno stvaraju. Claudel, dakle, ne misli da je *djelo samodostatno i opravdano bez upute na skup onih izraza oko njega, što ih samo vrijeme stvara.* Za pjesnika, sadašnjica je »tako golema, da joj ništa ne prestaje pripadati«; kroz nju na svoja prava ukazuje ne samo srednjovjekovna, već i renesansna Francuska. Otkriva se novi »kršćanski humanizam« što se, preko Descartesa i Port-Royala, nadovezuje na Berullovu baroknu i karmelićansku Francusku kao i na srdačnu i priprostu Francusku Rabelaisa, na Francusku *misterija,* lakrdija i farsi kao i na Francusku XII i XIII stoljeća s njezinim velikim klinijevskim i cistercitskim opatijama, prekomorskim hodočašćima, njezinim katedralama, teološkim spisima, junačkim pjesmama, pričama u stihovima, *Zrcalima svijeta* i Iberijskim osvojenjem! Kao umjetnost gotičkih crkava, njegov izraz šiklja iz nutrine načela svog razvitka, utiskujući »svoj izraz vegetativnom rastu«; i čini se kao da krepke žile što se uspinju i labave tu rječitost, »sve do čokota mračne rimske šume« proniču svoje korijene koji su se, »opsjednuti sočnošću budućeg granja, množili u tminama«... Pokrećući »duboku napravu jezika« Claudel ozvučuje onu »modulaciju s kojom svaki duh zajedno zvuči«... Preuveličavajući, oslobodit će, dakle, Povijest slučajnih zbivanja. Poput onog Balzaca kojem se divi, oživjet će cijelu »ljudsku komediju«; ali bit njegova tragičnog genija bit će preobražaj psihološkog interesa u mitski, jer od slikanja individualnih zbivanja prijeći će na viziju primjera, gdje je čuvstvo sublimirano a mit proživljen. Vidjet ćemo tako u njegovu djelu buđenje kolektivnog EGA one Francuske čiji se seoski i kršćanski glas nije čuo otkad su stoljeća racionalizma ugušila njegov najdublji odjek. Ali kako je Claudel čovjek Istoka, Lorenjanin, Pikardijac, Šampanjanac, njegova se tradicija — unatoč posebnom štovanju Svetog Louisa — uvelike razlikuje od tradicije viteške Francuske, a blizu je onoj što ju je u Lotaringiji, Svetom Carstvu, Pikardiji i valonskim zemljama usadila

habzburška monarhija, čiji će karakteristični plastički izraz biti jezuitski ili barokni stil. Jednom, Claudel je uzviknuo: »Kako bih želio da Claudel pisac nestane i da pod smiješnim ruhom književnika živi samo čovjek!...« Problem odnosa između čovjeka i djela postavlja se za Claudela, baš kao i za Prousta, Balzaca ili Stendhala... Gide je rekao da »umjesto što se čovjeka pokušava sakriti iza njegova djela, njega valja pokazati... jer djelo onda postaje rasuđeno«.

Pokušat ćemo to primijeniti kod Claudela, jer čovjek je manje poznat od svog djela — i možda je u tome razlog mnogih pogrešnih tumačenja. Jer, unatoč autorovim povijesnim, sociološkim i kulturnim razmatranjima, »on se ipak potpuno određuje samo u odnosu na djelo. Općenito, ono otkriva ličnost što je snažnija i teže zamjenjiva od one čovjekove. A u svakom slučaju, uvijek je drukčija«. »Psihološka i sociološka razmatranja — kaže Yvon Belaval — što su u grubim crtama dostatna da razjasne čovjeka i, djelomice, autora kao čovjeka, mnogo su beznačajnija, pokušava li se razumjeti autor u odnosu na njegovo djelo.« Međutim, zanesemo li se nekim djelom, skloni smo da se zapitamo: Kako je oblikovan čovjek? Što je izabrao? Što je htio? Claudel nije htio lučiti književnost od čovjekove sudbine pred Bogom. Kao što veli Baudelaire, »velik je i koristan užitak kad se značajke velika čovjeka uspoređuju s njegovim djelima«. Claudel je jednom ljutito primijetio: »U prošlom stoljeću se učilo da je djelo proizvod umjetnika, pa dostaje poznavati jedno da bi se razumjelo drugo. Ipak, ostriga ne objašnjava biser i misao radnika nema ništa zajedničko s brokatom koji tka.« Uostalom, Claudel priznaje da »između umjetnika i djela ima sličnosti«. Po nama, dakle, nije potrebno da se o autoru ništa ne zna samo zato, jer je njegovo djelo »plod jednog JA mnogo dubljeg no što je onaj, koji možemo znati u svakidašnjem životu«. Claudelovo djelo valja suditi prema cjelini njegova stvaralaštva: cijeli se kontekst mora zahvatiti i ni jedna se značajka ne može tumačiti odvojeno. »Na nama je, dakle, da doznamo zašto su neka pjesma ili esej bili, u određenom trenutku, bitni i potrebni onom, tko ih je zamislio.« »Svaki glas ima u simfoniji svoje mjesto«; trebamo proučiti oblik, ocijeniti snagu, upitati za *smisao*. Claudel je priznao da pjesnici »cijelog života izlažu unaprijed utvrđeni nacrt«; jer »svaki umjetnik dolazi na svijet samo zato, da bi rekao jednu stvar, jednu jedinu stvar — radi se o tome, da se ona pronađe, a sve ostalo grupira se oko nje«. Očito je, ipak, da — i kad je riječ o tako »nesubjektivnom« piscu kakav je Claudel — poznavanje pjesnikova života može samo olakšati razumijevanje njegova djela. Tako je *Pet velikih oda* nadahnuto posebnim zbivanjima. Da bi se u to uvjerilo, dostatno je pročitati Claudelovu prepisku s Frizeauom, Jammesom, André Gideom ili André Suarèsom. Znamo također da je u Japanu, dok je završavao *Satensku cipelu*[1], toliko trpio zbog zanemarenosti i neshvaćanja, da je neko vrijeme ozbiljno pomišljao da napusti književnost. Mislim, dakle, da između nove i stare kritike nema nekog radikalnog protuslovlja, pod uvjetom da se oba postupka — onaj utemeljen na proživljenim dokazima i onaj usmjeren pretežno na analizu teme ili strukture djela — umjereno koriste. Pa iako prihvaćamo Proustovu osudu zloupotrebe »metode« Saint-Beuvea, Tainea i Lansona, može nas zanimati i svakodnevni život jednog velikog umjetnika; nećemo pri tom oklijevati da, osim onog što je svjesno rekao, istražujemo katkad i ono što je htio reći. Claudel je dopuštao da,

[1] *Satenska cipela* je najopsežnije Claudelovo dramsko djelo — zamišljena je u »četiri dana«, nešto poput Wagnerove Tetralogije. Dovršena je 1924, a prvi je put izvedena 1943, u režiji Jean-Luis Barraulta (op. ured.).

osim »majstora što materiju čvrsto drže u rukama i od nje stvaraju različne korisne i zabavne predmete«, postoje i stvaraoci »koji u noći i trpnji stvaraju nešto što ni sami ne znaju i što ne mogu izmijeniti, kao što trešnjevo drvo ne može izmijeniti svoj plod, a Kristof Kolumbo Ameriku«. »I koje li tuge i poniženja da ih, dok se obraćaju svijetu kako bi pokazali nešto novo, iz njih i unatoč njima rođeno, ponajčešće dočekuju smijeh i poruga, a katkad i bijesno neprijateljstvo... I to odbacivanje još je bolnije kad se zna, da je stvoreno djelo izljev najdubljih slojeva ljubavi i vjere.« To isto Claudel je rekao i Schwobu: »Treba me promatrati ne kao čovjeka što vlada svojim duhom, već kao nekog što zavisi od genija.«

Claudela sam upoznao prije pune dvadeset dvije godine, a s njim sam se dopisivao još dulje — i mogu posvjedočiti da je od svih ljudi što sam ih upoznao, on bio najmanje konformist. Danas neki mladi klevetnici žele vidjeti u njemu samo prvosvećenika. Pri tom, oni zaboravljaju da je Claudel, mlađi brat Rimbauda, najprije bio divljak, buntovnik, nadahnut »čuvstvom nestrpljivosti« prema svojoj okolici; da je, rođen u provincijskoj obitelji surovih svadljivaca, sam krenuo nepoznatim stazama; da je živio u malim, dalekim konzularnim mjestima, najprije u Americi onda i u Kini, izgrađujući svoje djelo u osami, daleko od Pariza, od publike i literarnih klubova pa, štaviše, i protiv ukusa ispraznog i dekadentnog stoljeća. Oni što danas Beckettov teatar suprotstavljaju Claudelovu zaboravljaju da bez *Tvrdog kruha*[2] ne bi bilo ni *U očekivanju Godota*. Zaista, naglasio je Merleau-Ponty, »nema tako nekonvencionalnog, tako nesmotrenog i neteološkog svijeta, kao što je onaj Claudelovih drama, jer pjesnik *Satenske cipele* nikad nije prikazao na pozornici monarhe ili velike ličnosti što ne bi bili pomalo smiješni i na prvi pogled nema u tom obilju glupih detalja baš ništa da pobudi naklonost«. Ali, »ako je svijet pjesma... onda je to silom slučaja i paradoksa«; i ako Claudel, kao što je poznato, nikad nije prestao obožavati načelo što je u tom neredu na djelu, on ga je zato nazvao *Ponorom šutnje* i nikad nije porekao ovu dvosmislenu rečenicu: »Vrijeme je način da se postoji kako se ne bi postojalo. Ono je *Poziv na umiranje*, na rastvaranje u eksplikativnom i totalnom skladu, na šaptanje laskavih riječi u uho Ponora.«

Ali, zašto onda Merleau-Ponty dodaje i to, da je kod Claudela »najotvoreniji pjesnik nastavao najzatvorenijeg čovjeka«? Mi, što smo se s njim družili, možemo posvjedočiti da smo pod vanjštinom starog, gluhog ambasadora, katkad oporog i, kako je sâm priznavao, osornog, prepoznali srce starog *enfant terriblea*, što je postao »valjanim djedom iz Branguesa«. Možemo ustvrditi i to da je, premda je katkad imao »ruke Isailove«, uvijek zadržao »glas Jakobov«. Nije li se, uostalom, prvi rugao svojoj rastresenosti, svojoj nezgrapnosti ili pak ispadima? Nije li se prema sebi odnosio s poniznošću, kao prema neotesancu, nespretnjakoviću, majmunu, »puranu koji ništa ne razumije o guski«? Često sam slušao da govori, dok se pred njim raspravljalo o Proustu i Sainte-Beuveu: »Griješio sam, jer sam govorio o stvarima koje nisam poznavao. Zato kod mene ima vrlo mnogo gluposti.« I, pogledavši nas, nastavio bi svojim ozbiljnim humorom: »Kako, zar ne poričete?« Zaista, Claudel je o sebi sudio nesmiljeno. Govorio je: »Mara, to sam ja. Ali, i Turelure.« Govorio je i to: »Ja sam poput lutke na žici, u trajnoj borbi s djecom što je odozgo

[2] *Tvrdi kruh* ili *Težak kruh (Le Pain dur)* nastao je 1913/14. kao drugi dio Claudelove trilogije o porodici Coûfontaine-Turelure. Prvi dio *Talac* nastaje 1908, a treći *Poniženi Otac* 1916. (op. ured.).

pomiču, otuda njezini stalni padovi i groteskni pokreti« (*Dnevnik*, 1912).
Znao je da je pun protuslovlja, istodobno Turelure i Coûfontaine; volio je svoju državnu dužnost i rugao se šaljivim odličjima, kojima je bio natrpan, surov i nježan, strog i radostan, proždrljiv i ravnodušan, zlostavljajući bližnjeg i očekujući »kolektivni himen«; bez imalo stida proglašavao se »farizejem u najgorem obliku, odvratnim malograđaninom, škrcem, sebičnjakom ... savršeno bešćutnim i ravnodušnim prema drugima«; pa ipak, sposobnim da, kroz ženu, pretpostavi Drugog sebi. Ukratko, ne sumnjajući u svoj spas ili barem u božansko milosrđe; čovjek od jednog komada, zajedljiv i umiljat, za kojeg *na svijetu nema ništa nježnije od dječje glavice, priljubljene uz moju.*

Ne objašnjava li sve to rečenica što ju je jednom napisao: »Što mi možemo znati o Božjoj volji, kad je jedini način da je upoznamo taj, da joj protuslovimo?«

Možda je prava Claudelova veličina baš u toj *podudarnosti suprotnosti*, u toj neobičnoj mješavini poetske čuvstvenosti i seljačke grubosti, tjelesne žudnje i duhovnosti, u toj tragičnoj borbi »nevidljivog protiv nevidljivog«. Zato će Claudelova omiljena junakinja, Prouhèze, položivši kraj Marijinih nogu svoju cipelu, šepajući krenuti zabranjenoj ljubavi. Zar on nije skromno priznavao: »Moje sporo poimanje i nedostatak zdravog razuma ishode iz mog krajnjeg subjektivizma, pa umjesto da gledam stvar o kojoj govorim, ja odmah tražim sebe, što katkad rađa pravim besmislom« (*Dnevnik*, 1908).

Paul Claudel nije oklijevao da zahvati u problem odnosa što svako djelo sjedinjuje s njegovim stvaraocem. On kaže: »Na različnim odmorištima vremena ne može se uvijek izmaći ovoj usporedbi, suočenju čovjeka i autora, poziva i djela«... I svojim strašnim humorom otkriva pjesnik u svakom piscu što se traži ne »gosta ili druga«, već »špijuna, izdajnika, sumarni, patvoreni trag o sebi što ga svaki čovjek, stajući pogrešno od svijeće, ostavlja na bijelu zidu«. Ipak, Claudel je ustrajao na tajnovitoj i profetskoj strani što postoji u životu svakog pravog pjesnika. On citira Baudelairea što je, proričući svoj budući život, još u liceju napisao ove čudne stihove:

Sva voljena bića
tek su čaša gorčine, što je ispijamo zatvorenih očiju.

Napisao je to u svojoj 17-oj godini, dječak koji još nije pio »iz čaše gorčine« već je »kušao iskustvo svog budućeg života«. Baš kao i Verlaine, kad je rekao:

Moja duša strašnim brodolomima u susret ide.

Zato pjesnik samo razvija svoj unutrašnji cilj: dvije godine prije svog obraćenja Claudel je začeo onaj *Fragment jedne drame*, prvu skicu *Razdiobe podneva*[3] gdje je unaprijed opisao užasna iskušenja koja će kasnije proživjeti. Guitton primjećuje, da se prva svijest o nekom događaju stvara posredovanjem mita ili prapočela.

Claudelov genij za nas je glazbenog reda, on je prijemljiv uhu. Naslov *Oko sluša* sve govori — pogled i sluh udruženi su kod Claudela

[3] *Razdioba podneva (Partage de Midi)* napisana je 1905. a prvi je put izvedena u cjelini 1948. u Théâtre Marigny u Parizu u režiji Jean-Louis Barraulta. Djelo sadrži autobiografskih elemenata, a odnosi se na ljubavnu dramu koju je pjesnik doživio za vrijeme svoje konzularne službe u Fu-Čeu u Kini 1900—1904. (op. ured.).

kao svjetlo i glazba kod Leona L'Hébrea. Njegovo je djelo »prozor otvoren prema Raju«. On se nadahnjuje glazbom što, u Japanu, stvara drugu dimenziju vremena, a cjelinu čini ćutilnom. Prema Claudelu, discipline su povezane čvrstom niti: »sklad potrebne note«; jer Claudelovo djelo utječe na sva naša ćutila. Glazba mu omogućava, mnogo više od slikarstva, prijelaz iz jednog svijeta u drugi, iz nevidljivog u vidljivo. On iskušava potrebu poistovjećivanja dva svijeta. Premda je umjetnost proze linearna, Claudel nam pruža dojam istinske simultanosti, sazvučja i disonance, prožimanja tema. On bilježi da je »francuski jezik složen od niza jamba, čiji je dugi element posljednji slog fonema, a kratki element neodređeni broj prethodnih slogova«. Nije mi namjera da pokopam Claudela različitim dokazima. U njem ja nalazim gnjev genija, što se budi unatoč talentu njegovih sofističkih suvremenika. Nije se bojao *prepoznati*. Nije ustuknuo pred opasnošću »da bude on sâm«. Bio je usamljen u šutnji duhovnog života. Za Claudela, kao i za Prousta, svaki je pisac nezamjenljivi univerzum. »Sve što čini, prerasta ono što bi želio učiniti.« Otkad je »konačno prosvijećen«, taj strašni Claudel »netrpeljiv je poput plamena«. Ubuduće njegova riječ bit će posvećena uzdizanju pronađenog svjetla. Dakako, u svojoj mladosti Paul Claudel je, kao i njegova sestra Camille, upoznao ono »prepuštanje, onaj očaj što, prema Francisu Thompsonu, katkad obuzima djecu«. Ali on je prevladavao svoju strepnju. Jedne duge noći, bljesak Notre Dame bit će sve. Napisat će:

Neumitna ljubav dohvatila me za kosu.

Otuda njegova ustrajnost u samoučenju. Ipak, Claudelovo djelo ima »onu težinu, čvrstoću i oblinu« klasičnih remek-djela. Uzvišenošću svog, tako složenog i koncentričnog jezika, on uznosi spektakl čitava svijeta do dostojanstva duševnog stanja. Čuvstvo izgona uvijek će trajati u svom najdubljem lirizmu. Izgovorit će riječi što ih samo usamljenost zna. U kamenoj noći oganj će naći svoju hranu. On ćuti trostruku fatalnost što poslije prvotnog grijeha obavija ljude. Ali njegov genij stremi nebu. On bilježi gibanja njegovih najtajnovitijh unutrašnjih mijena.

Kao i Reverdy, možemo reći da je vrijednost Claudelova djela u »razlogu potresnog dodira pjesnika s njegovom sudbinom«. Te drame i poeme, što na izgled nemaju ništa subjektivno, pisane su pjesnikovim suzama i krvlju. Kao kroz gusto cjedilo — ono njegova bolnog iskustva — on nam je vratio u njihovoj prvotnoj čistoći one istine kršćanske vjere kojih smo svi gladni i žedni.

U *Razdiobi podneva* Claudel je stvorio »trajno djelo u trenutku dok je njime vladala strast«. Uzbuđenje izrasta iz pjesnikove boli, i njegove poetske spoznaje jer, snagom što ju je crpio iz svoje vjere, on je bivao svjestan usred iskušenja. Boravci u Kini, a posebno Japanu, naučili su ga vidjeti veliki beskraj u malom beskraju i, kao što Blake savjetuje, *»svijet u zrncu pijeska i nebo u divljem cvijetu«.*

Kod Claudela je to univerzum što se, zajedno s duhom, vraća u tajnovito gnijezdo, jer pjesnik je »platonsku muzu postavio u ljudsku dušu, gdje nije više muza, već stvaralačka intuicija« (Maritain).

Kamo nas vodi taj putnik što je prošao toliko putova, razbio toliko vidokruga i mnoga vrata vidio da se otvaraju? Svjestan da vjera uvodi u umjetnost načelo protuslovlja, pjesnik — čija je strast univerzum — shvatio je da se pomirenje stječe uzdizanjem. Htio je, dakle, napisati »pjesmu kao jednu riječ, veliku kao grad u šupljini usta«. Pouzdanost ovog svijeta razlog je njegove blaženosti. On vidi »čovječanstvo s jednog

kraja na drugi u potrazi za sobom, što omogućuje da mu ništa ljudsko nije strano«. Zna i to, da je ključ naše ličnosti u *Drugom*. Otuda njegova sklonost prema putovanju i osvajanju, kao i ono uporno »traganje za radošću«, što će biti cijelo njegovo djelo.

Ma koliko to izgledalo čudno, ciklus Coûfontainea plod je proživljena iskustva, kao i *Razdioba podneva*, *Pet velikih oda* ili *Satenska cipela*. Claudelovo djelo povezano je s njegovim životom. Sam je rekao da je svoje traktate i psalme temeljio na iskustvima (svog) prošlog i sadašnjeg života. Claudelov se univerzum, dakle, ne može opisati ako se ne vodi računa i o njegovim štivima, njegovim putovanjima, stoljeću u kojem je živio, dramama kojih je očevidac bio u djetinjstvu. Njegovi boravci u Pragu, Frankfurtu i Hamburgu utjecali su na kompoziciju *Tvrdog kruha*, kao što se i *Talac* ne da zamisliti bez sjećanja na rodni Tardenois, njegove seljane i krajobraze, opatiju Coûfontaine i priče, što ih je dječaku Claudelu pričala Victoire Brunet, model za Suzannu, vjernu sluškinju i majku nezahvalnog Turelurea. Ma što Valéry rekao, »čin Muza« nije uvijek odvojen od pjesnikova života; ipak, Claudel će s pravom odbaciti onu sitničavu Gideovu analizu, jer on zna da poznavati čovjeka kao prirodno i društveno biće nije dostatno. Zaista, Claudel nikom ne pripada. Ima u njemu više među sobom različitih likova. Govorio je: »u mojim djelima nikad nisam samo jedan lik, ja sam svi moji likovi istodobno«. Unatoč žudnji za izmakom i gnjevu anarhističke mladosti, unatoč njegovu izgonu, ostaje ovaj duhovni sin Rimbaudov »atavističkim bićem, arhaičkom figurom, više francuskom od svih Francuza«, premda je među njima mogao biti kao stranac. »Njegovo sjećanje, što dopire do katedrala i križarskih vojni, rasno je.« Kad su ga upitali u kojoj bi zemlji želio živjeti, odgovorio je: »U mojoj — u Francuskoj.« Što su u Claudelovu djelu, poslije tolikih izmjena, tipične rečenice, povratne ili usporedne situacije, bliski i gotovo srodni likovi, raznovrsni oblici iste ljepote što je on pruža svijetu — napokon, što bi se moglo nazvati njegovim »identitetima struktura«? Potražit ćemo slutnje, uspomene, obuzetosti, srdžbe, potrese i prvotne zanose našeg zrelog pjesnika. Ispitat ćemo zašto beskrajno varira motive iz svog dalekog šampanjskog djetinjstva. Njegovo djelo valja tumačiti »pri svjetlu teme, skrivene u naborima djetinjstva«. Naglasimo trajnost tih tema — zašto je žena nedokučiva? Zašto Jacques Hury, Sygne, Pensée i Prouhèze nikad ne stupaju u brak s voljenom osobom, već s nekom drugom? Zašto dijete zakonitog para nema odlike svog oca, već onog ili one, koje se više voljelo?

Pogledajmo, dakle, bitnu situaciju, vodeće sheme, po kojima je sve što je Claudel mogao »zahvatiti od okolne zbilje samo zato da pruži ilustraciju, da različnim bojama ispuni unaprijed utvrđeni okvir«. Zašto je za našeg pjesnika žena uvijek »neodrživo obećanje«, ono što je »umjesto sreće«? »Moja zadaća je bila da vidim univerzum«, rekao je jednom Paul Claudel. Ne zadovoljava se snovima ili prividima; on trguje »zbiljskim stvarima«, čiju vrijednost poznaje. Zato je »istkao pređu rečenica, sličnu rešetki tajnog pisma«. Njegova slika svijeta, rečeno je, »ravna se prema kineskoj kozmologiji, gdje se spajaju suprotnosti i središta odjeka i afiniteta. Svaka stvar ima tu svoje dostojanstvo i mjesto u hijerarhiji, premda za kršćanina postoji ona Mudrost što je iznad igre jezičca na vagi i što pustošenju grijeha odgovara golemim, zbunjenim ali pouzdanim preobražajem. U službi Apsolutnog, mjera upravlja i sređuje sve što sačinjava svijet...« Claudel zna da je »dobri Bog golemo biće što se svačim služi«... Priznat će i svoj dug »iskušenju *Razdiobe podneva* koje

je trajalo dvadeset godina«. Tražeći »racionalnu Božju prisutnost«, Claudel se uvijek grozio »mističke naslade i kvijetizma«. Zato mu se život činio simboličkim ili, štaviše, paraboličkim. Duše su za nj »kao kristal — njihova prava zadaća i istinska radost je prozirnost na svjetlu, koja je ljubav«.

Ako smisao Claudelova djela ostaje katkad nerazjašnjen, onda je to zato jer ono prerasta svako tumačenje. Ono što Claudel kaže uvelike premašuje ono što on želi reći. Pjesnikove teme pružaju nam »čuvstveni odraz njegova iskustva« — a to nam otvara bezbroj perspektiva, vidokruga... Na izgled protuslovni stavovi kod njega postaju komplementni.

U nekim svojim dijalozima Claudel prikazuje ideju »što kao oganj ide od jednog duha do drugog...« Taj vjernik, što se mnogima činio dogmatikom, bio je zapravo nemiran i nezadovoljan. Humor i mašta prevlađuju kod pjesnika *Satenske cipele*. On zna da humor ne samo oslobađa, nego i uzdiže i sublimira. Claudel se mogao osloboditi navike što nam zastire trajnu novost i mladost i živu spontanost univerzuma. A nas je oslobodio one pseudoznanstvene predrasude prema kojoj nema posljedice bez uzroka, sve je nužno povezano, dok uzroci i zakoni po sebi nemaju pokretačke snage ni obvezatne vrijednosti.

Mislim da je kritiku najdragocjenije znati što pjesnik, majstor jezika, misli o svom djelu. Claudel nas sili da budemo pažljivi i da surađujemo — objašnjava nam »otkud taj dah s njegovih usta preobražen u riječ«, kako bi nas uskladio »s melodijom tog svijeta«. Glazba počinje tek ondje gdje je nestao šum, zato najprije šutnja, veli on. Onda »ideje što se odasvud pomoću odraza uvećavaju, kao oganj u sobi sa zrcalima...« Kao krletka s pticama, čije se misli najednom raspršu, a onda, nakon što su malo kružile, sve polaze istim pravcem. Slažući svoje pjesme kronološkim redom, Claudel nas potiče da u njima tražimo odjek njegova života. O svojim pjesmama i dramama mogao bi reći ono, što je Mozart govorio o svojim skladbama: »Sve ih najednom čujem. Otkriće i stvaranje zbiva se u meni kao lijep i lucidni san. Ali, najljepše je čuti ih sve zajedno.« Claudelova *Oda* za nas je kao glazba, čijoj se čaroliji ne može odoljeti; to je jezik »što izranja iz duše, a vraća se u srce...« Sva velika poezija, počevši od *Veda*, za Clauda je hvala, sveti pjev. Takva je i njegova poezija.

Dramu *Razdiobe podneva* proživljavao je u svojoj 32-oj godini; ali, dok je pisao *Taoca* bio je već zreli čovjek četrdesetih godina. Odlučio sam, međutim, da analiziram Coûfontainski ciklus, a ne *Satensku cipelu* ili *Navještenje Mariji*,[4] nedvojbeno remek-djela, ne samo zato što je trilogija manje poznata — već zato što obuhvaća fundamentalne pjesnikove teme, njegova gledanja na povijest, religiju, ljubav, život i čovjekovu sudbinu. Zar pjesnikov život, baš kao i njegovo djelo, nije bio prepun tajanstvenih susreta? Grčkoj sudbini, fatalnosti, uvijek je suprotstavljao slobodnu sudbinu. Sam je ukazao na mjesto što ga u njegovu djelu ima »dramatska cjelina što je zaokupila njegove godine zrelosti«.

Nema pjesnika što je više od njega vjerovao u samostalnost umjetničkog djela. Mislio je da je pisac tek posrednik između djela i publike. Predajući Barraultu jedan od rukopisa, uzviknuo je: »Uzmite, to više nije moje.« Mislim da bi, ako bismo poštovali njegovu želju, povijesti

[4] *Navještenje Mariji*, najviše izvođena od svih Claudelovih drama, napisana je 1910/11. na osnovi dviju prethodnih verzija, naslovljenih *Djevojka Violaine*. U Parizu je prvi put izvedena 1912, a u njemačkom prijevodu u Hellerau 1913. (op. ured.).

njegovih spisa valjalo dati više važnosti nego njegovu anegdotskom životu. Parafrazirajući Emersonovu rečenicu o Shakespeareu, mogli bismo reći da je jedini Claudelov biograf — on sâm. Govoreći nam kroz svoje likove, on je besmrtan zato, jer njegovo djelo živi.

Nije, poput drugih, *tražio* prirodu — kao Schiller, mogli bismo reći da je priroda on sâm. On je s druge strane naturalističkog teatra. Nalazimo kod njega »život u njegovoj punini i savršeni sjaj, što ga samo umjetničko djelo može doseći«. To je »tajanstveno stvaranje nezauzdanog genija i života bez oblika«. Ipak, Claudelove drame, kao romani Tolstoja ili Dostojevskog, nisu »bezoblična čudovišta«: one imaju »prirodnu sublimnost«. On ima »dar delirija«. Claudelova drama, kao ruski roman ili Proustovo djelo, »vuče sa sobom vidljivi teret religioznih, moralnih i filozofskih preokupacija što nastaju iz okolnosti... ali nezavisne su, točnije, usporedne egzistencije i zahtijevaju svu našu pažnju«. Claudelovi su likovi, više nego Ibsenovi, po riječima Bernarda Shawa, »hramovi Svetog Duha«. On je jedan od prvih francuskih pjesnika što je upoznao veličinu zemlje. Obišao je cijelu zvijezdu. Prihvatio je u sebi više rasa — Kinu, Ameriku, Japan, Poljsku, Izrael... Stvaralačka žila nije kod njega nikad presušila — odnosi ga izljev, bijesna bujica njegova životnog elana. On je intenzivno oćutio sve dramatske izvore, što ih je njegovo vrijeme moglo dati. Izgon mu je omogućio da bolje shvati Evropu i svoju rodnu zemlju — da bi se nešto dobro vidjelo, valja ga promatrati izdaljega. Claudelova književnost ne usamljuje se od umjetnosti svoga doba — ona je prevladava. Claudel misli da

> *Svaka ljudska generacija, izniknuvši iz prirodnog*
> *krila u svoje godišnje doba, čuva u sebi zajedničku*
> *tajnu, određeno čvorište u duboku tkivu svoje šume.*

Uostalom, teško bi bilo vjerovati da se poslije brojnih opsežnih studija i prije tiskanja *Dnevnika* i potpune prepiske mogu otkriti novi biografski elementi. Umjesto toga, možemo ispuniti veliku pjesnikovu želju, uspoređujući njegov teatar s duhovnim spisima, jer često je govorio: »Kako bih volio da pisac bude zaboravljen, a samo kršćanin da se pamti.« Govoreći o svojoj Trilogiji, naglašavao je da se »sva ta grupa ljudi i žena u središtu svog života — Sygne i Georges, pa Sichel, Orian, Orso i Pensée — očajnički pita o Bogu«... »strpljivo, nježno i bijesno traži samo Boga«. Pođimo, dakle, u tu lijepu duhovnu avanturu, pokušajmo koincidirati s njezinim živim trajanjem, pratimo njezin prasak, mlaz i procvat, prihvatimo njezine pogibli i odgovornosti, ali i uzvišenu sreću. Takvo djelo prkosi i odolijeva svakoj raščlambi ili tumačenju; ali, barem u prolazu možemo ukazati na osnovne teme ove velike simfonije — zamršene teme, bogato orkestrirane motive, čije povremeno pojavljivanje i trajnost odaju autorovu zaokupljenost ili njegove duboke slutnje.

Goethe se pitao, može li se u post-volterovskoj epohi prikazati tragična vizija života. Claudel je dokazao da se to može pokušati. Tragični ritual on uzdiže iznad plitkosti običnog života. Zna da se u čovjeku krije više tmina nego što ih je zamišljala racionalistička psihologija; pod utjecajem Dostojevskog, svoje likove je zamišljao u njihovoj složenoj cjelovitosti — čovjek se tu javlja u dvostrukom obliku veličine i besmisla. Govorio je o *Satenskoj cipeli:* »To sam ja i više nego ja. To je moj jedini istinski život.« Kao što, prema Lucienu Goldmannu, Racineova tragedija odgovara jansenističkom poimanju svijeta, tako Claudelova drama otkriva duh protureformacije i baroka; i poput srednjovjekovnih prikazanja odigrava se na tri razine — na zemlji, u paklu i na nebu. Apstraktno i dramatsko kod njega je povezano. Oblik i sadržaj utječu jedno na drugo u stalnoj uzajamnosti. Smiješno i patetično se izmjenjuju. Zato Brecht i Ionesco prepoznaju u tom katoličkom pjesniku posve modernog dramaturga. On je razmaknuo granice kazališne umjetnosti. Za razliku od Shakespearea, povijest za Claudela nije »nešto puno buke i bijesa, a ne znači ništa«. Ne! Sve znači za Claudela, a Bog je uvijek prisutan. Mislim da se djela, kao što su *Pod atenskim bedemima, Knjiga Kristofa Kolumba, Gozba mudrosti* i *Priča o Tobiji i Sari* mogu smatrati »pokusima«, a da im pri tom ne oduzmemo ništa od njihove vrijednosti i dubokog smisla: svako od njih pruža pjesniku priliku za scenska istraživanja; u svakom od njih on pokušava razriješiti neki problem tog reda; uostalom, on to rado i objašnjava: piše tako svoju studiju o *Drami i Glazbi* u povodu *Knjige Kristofa Kolumba* i, da bi predstavio *Gozbu mudrosti, Esej o adaptaciji japanskog Nô-a.*

U povodu svog i Corneilleova teatra kojemu predbacuje moral oholosti, ali priznaje da dah junaštva struji njegovim likovima, Claudel izjavljuje da je dramsku akciju uvijek promatrao kao »višestruku zamku, čija je zadaća da iz lika izbije ono što je u njemu najbitnije, slika Boga ili Anti-Boga, osobni onaj poziv, na koji se odgovara pravim imenom, svojim! *Adsum!* Prazninom koju stvara, prostorom što ga činom svoje volje pružamo onom što je u našoj slobodi najčišće, žrtva je nešto kao izazov božanskoj igri.« Čini se, da je taj čovjek žudnje, što je uvijek imao snage i volje, stekao u starosti ponešto vedrine. Ali, kako je bilo neobično da u 86-oj godini otkriva njemu nepoznatog Racinea, sudjeluje u svim teatarskim traženjima trupe Jean-Louis Barraulta, izražava svoje mišljenje o urbanizmu i daljem razvitku Pariza! — Možda je zaista imao tu povlasticu »da sadašnjost preobražava u trajnost«? Rekao je: »Želio bih da sve što dotaknem, bude besmrtno.«

Uvodno poglavlje knjige *Claudel, Le cycle des Coûfontaine et le mystère d'Israël*, Paris 1968, prevela s francuskoga *Daša Bradičić*

CLAUDEL DANAS U SVIJETU

ROBERT ABIRACHED: Na nama je govoriti o Claudelu danas. Da li je Claudel naš suvremenik? Prije toga valja razjasniti jedno pitanje što se često postavlja: može li to duboko katoličko djelo još govoriti društvu koje u svojoj većini više to nije? I ako može, kako?

Drugo, valjat će ispitati čisto teatarski aspekt Claudela — njegova dramaturgija najavljuje, pa i više nego to, koncepcije modernog teatra i neke od pravaca kojima je on pošao.

Napokon, treća točka rasprave — treba li danas prikazati Claudela na novi način? Ne postoji li neka vrsta klodelovskog »akademizma« i nema li drugog načina da se to djelo prenese na pozornicu, koristeći i predviđanja autora, koja su izvrsna? Evo okvira što vam ga predlažem za vođenje naše diskusije.*

DOMINIQUE HOUDART: Što se katoličanstva tiče, poželio bih odgovoriti jednom piruetom koja glasi: ima nekih Claudelovih djela na koja se taj problem ne odnosi i ta sam djela ja izabrao — to su lirske farse. Zapravo, ne bih se zaustavljao na problemu suvremenosti Claudela i mladih. Ima, dakako, neka vrsta metafizičke strepnje što je nalazimo ne samo kod mladih što se bave teatrom, već kod mladosti uopće. To dokazuju traženja prema Istoku, budističkoj i hinduističkoj metafizici. Istina je da valja tražiti stanovit univerzalizam mistike, ali istodobno vjerujem da se zahvaljujući Claudelu mogu tim težnjama predložiti dublji izvori — koji su ujedno izvori kršćanske civilizacije. Htjeli mi to ili ne, ti su izvori, dakle, duboki korijeni nas samih što ih možemo pronaći u Claudelu. Valja prerasti to katoličanstvo kao rimsko katoličanstvo, jer prilazeći Claudelovu djelu nije to ono na čemu se treba zaustaviti. U svakom slučaju u Claudelu se može i mora naći sva mladost zapada. U Claudelu što traga za tom mistikom i onda nalazi svoje korijene u toj religiji, što je jedan od temelja naše sadašnje civilizacije.

ALAIN CUNY: Mislim da se određeni činioci mučnine jedne civilizacije ili, jednostavnije rečeno, mučnine bića nalaze u *Zlatnoj glavi.*[1] Oni se, hoću reći, odnose na cijelo ljudsko biće, jer značaj Princeze je idealni značaj, značaj-uzor, primjerni značaj žene spasiteljice koji nedvojbeno postoji i mogli bismo poželjeti da sve žene budu takve. Simon Agnel, što postaje Zlatna glava, kraljeubica, možda i oceubica, što ubija ženu koja mu se predala a svoju zemlju tjera u propast, to čudovište s motrišta morala otkriva u blizini smrti, u prisutnosti bića što je za nj posebno trpjelo, Princezu, kćer svoje zemlje. Od nje on traži mržnju, jer njemu je mržnja potrebna, a pravo da voli oduzeto mu je još u kolijevci od odsutne obitelji i svijeta odraslih.

Na početku on traži obitelj, oca, majku i onu mladu ženu što bi mu dala ritam koji želi a ne može naći, ritam svoga srca. I kad je nađe, ta žena ne samo da mu neće dati oprost zbog grijeha što ih je na izgled počinio, jer to bi značilo priznanje krivnje, nego će reći — da si još više nedjela počinio, jednako bih te voljela. Tad se prvi put u njegovu životu otvara u njemu brazda kojom ponire načas u to što je zapravo ljubav koju nikad nije oćutio i što je ljubav bližnjeg koju je svo vrijeme želio i nikad nije primio. Taj pojam ljubavi on ne može osjetiti zato, jer njegova prvotna trpnja je da ne može postojati, dakle ljubiti. I nazirući načas tu mogućnost što je nudi ljudsko postojanje da se dijeli bezdan ljubavi, apsolut ljubavi, on najprije ima suze u očima — i ono što je razdiruće, patetično i upravo tragično, što je snaga svake velike klasične tragedije, to je činjenica da on taj pojam ljubavi prihvaća samo zato, jer umire. Kad bi trebao živjeti, to jest koristiti je, učiniti tjelesnom i fizičkom i usmenom riječju, i artikulacijom riječi i artikulacijom tijela, srca, udova, on to ne bi mogao pojmiti, jer na početku djela prvi nalog što se tiče Simona Agnela je nalog smrti. Ipak, on mora pokušati živjeti. Zato se obraća supstitutu, a to je stablo; ali ono daje tek himbene snage jer stablo nije ljudsko biće, ono ne dopušta razmjenu, beskrajni produžetak, neodređen u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti kao sve što se tiče istinske ljubavi. Stablo mu daje svoje himbene snage i tek što zamisli postati čovjek, šikne strah od življenja, ponire u nj, prerasta ga i užasava, te on urla svoju strepnju pred obvezom življenja i traži od noći, to jest majke, da se opet vrati u njen trbuh, da ne živi — »zašto si, majko, posred razrezala kožu, moje vjeđe? Neću da živim, neću da vidim«. To je os značenja *Zlatne glave.*

PETAR SELEM: Claudel je u Jugoslaviji vrlo malo prikazivan. U Zagrebu je prije rata prikazano *Navještenje Mariji;* prije nekoliko godina u Ateljeu 212 u Beogradu prikazana je *Razmjena.* Razlozi ove odsutnosti Claudela u Hrvatskoj mogu se, možda, tražiti na području politike — ali to nije dokraja točno, jer se možda već deset godina Claudel kod nas mogao igrati bez prepreka. Njegova odsutnost na našim pozornicama plod je manjkavosti prijevoda — teško je u hrvatskom naći govor što bi bio na razini Claudelova, a da istodobno štuje sve zahtjeve našeg jezika. Možda je to razlog da naši redatelji nisu dobro razumjeli duboko značenje pjesnikova djela, možda je to razlog vrlo parcijalnih sudova što ne odgovaraju njegovu zbiljskom domašaju, već određenim ideologijskim klišejima u koje se Claudel želi uzaptiti, premda on svojom snagom premašuje svaku mogućnost klasifikacije.

Od svih Claudelovih djela najviše su me zainteresirala *Zlatna glava* i *Razdioba podneva.* Izabrao sam *Razdiobu* jer radim u malom teatru koji sebi ne može dopustiti veliku postavu. S teatarskog stajališta možda je teže prikazati *Razdiobu podneva* negoli *Zlatnu glavu,* ali s tehničkog je to mnogo jednostavnije. Pri prvom čitanju *Razdiobe* duboko me zainteresirala mogućnost postojanja tih likova, sve ono što se zbiva, sav onaj tijek, ona unutrašnja strast što buja, uspinje se i postaje sve crnjom i, tek se načas zažari, ljudsko stanje, napokon. Sve je to osobito aktualno i takvo će ostati. Ta nemogućnost postojanja što je osjećam u likovima *Razdiobe podneva* bit će moje polazište. Drugi, tehnički aspekt: *Razdiobu podneva* igrali su u Parizu afirmirani glumci, moji će biti mladi glumci,[2] Mesa će imati dvadeset tri ili četiri godine, Amalric trideset dvije možda, Ysé trideset; tako će nemogućnost postojanja poprimiti

---

* Odlomci razgovora, vođenih na kolokviju, *Claudel, interpretacije i interpreti,* održanom povodom pjesnikove stogodišnjice u Nancyju od 19. do 21. travnja 1968. Sudionici: Robert Abirached, kazališni kritičar iz Pariza, André Barsacq, režiser iz Pariza, Pierre Claudel, pjesnikov sin, Alain Cuny, glumac, Dominique Houdart, režiser iz Pariza, E. M. Landau, prevodilac Claudela na njemački jezik, Marc Netter, televizijski režiser iz Pariza, Jacques Petit, književni kritičar i redaktor Claudelovih djela, Jean-Noel Segrestaa, kritičar, Morikki Watanabe, prevodilac Claudela na japanski, i Petar Selem. Razgovori su objavljeni u *Revue d'histoire du théâtre,* XXI/1, Pariz 1969.

[1] *Zlatna glava* je prvo veliko Claudelovo dramsko djelo. Prva verzija nastaje 1889, a druga 1894. Za života Claudel nije dopustio prikazivanje, tako da je praizvedena tek nakon njegove smrti, u *Théâtre de France* 1959/60, u režiji Jean-Luis Barraulta. Alain Cuny je igrao naslovnu ulogu Simona Agnela — Zlatne glave (op. ured.).

[2] Na pariskoj praizvedbi *Mesa* je bio Jean-Louis Barrault, *Ysé* Edvige Feuillere, a *Amalric* Pierre Brasseur.

estetski čišću formu. Kod mladih ljudi bit će ona žešća, potresnija, a i ono nasilje, okrutnost što je u tom djelu ima, izniknut će jasnije. Ne vjerujem da je izbor Antonina Artauda da igra jedan čin tog djela slučajan — to je okrutno, silovito djelo.

ROBERT ABIRACHED: U tome što ste rekli nalazim obrat onog što većina misli; ali obrat što je za me važan, to je da Cuny daje psihoanalitičko ili gotovo takvo tumačenje Claudela, te da i vi ustrajete na toj nemogućnosti postojanja, na kojoj se malo kritika zaustavljalo.

PIERRE CLAUDEL: Ne prihvaćam psihoanalitičko tumačenje, jer ono ograničava djelo. Čini mi se da problem što ga *Zlatna glava* postavlja nije tako jednostavan, kao što to iskazuje Alain Cuny kroz svoje poimanje uloge. Ne želim time kazati da Cuny ima posve krivo; ipak, doba kad je Claudel pisao *Zlatnu glavu* bilo je doba njegove mladosti, kad se pred njim postavljao niz problema, problema savjesti. Kad je kasnije govorio o njoj, Claudel je gledao *Zlatnu glavu* posve drugim očima. Možda je baš u *Zlatnoj glavi* želio vidjeti izvanredno snažno djelo, gdje je (a to je već psihoanaliza) uspio izbaciti lik koji više nije htio. Nema dvojbe da u antagonizmu između Zlatne glave i Cebesa postoji borba između dva lika, u kojoj jedan izbacuje drugog i gdje su obojica izbačeni u korist trećeg — a to je uvijek ljudska duša. I Princeza je drugi vid ljudskog lika. Ali, ustraje li se na odnosima između Cebesa i Zlatne glave kroz psihoanalitičko mjerilo, dolazi se u opasnost da se počine velike pogreške. Često sam govorio Alain Cunyu neka zadrži svoje mišljenje — ali ja ne vjerujem da je za *Zlatnu glavu* to objašnjenje dostatno.

JACQUES PETIT: Pri kraju svog života Claudel je priznao da je *Zlatna glava* prikaz njegove mladosti, jer je nije htio gledati na pozornici. On je rekao Jean-Louisu Barraultu da je *Zlatna glava* nečitljiva, no to je posve lični sud. Dodao je: »Kad bi se prikazalo *Zlatnu glavu* osjetio bih se na pozornici posve nag. Jer, to je moja mladost i njezini najžešći sukobi i ja je ne mogu gledati na pozornici.«

Ograničiti *Zlatnu glavu* na psihoanalitičko tumačenje bilo bi odveć usko i omogućilo bi najrazličitija lična tumačenja — ali to nije posve netočno. Nema dvojbe da u *Zlatnoj glavi* ima Claudelovih sukoba što nikad neće biti razriješeni; štaviše, nalazimo ih i u *Satenskoj cipeli*. Jer, zašto bi Claudel nastavljao pisati, ukoliko bi oni bili razriješeni? Ovi se sukobi nastavljaju, Zlatna glava nastavlja živjeti u mnoštvu oblika i Claudel ga zapravo nikad nije dokraja poništio. Dakako, on je to na određeni način učinio, jer svako se djelo privodi kraju, a dorečeni sukob javlja se u drugoj pojavnosti, u drugom obliku. Ono što je maločas rekao Selem o *Razdiobi podneva*, a što je, uostalom, vrlo blisko Cunyevom poimanju *Zlatne glave*, o nemogućnosti postojanja čini mi se daleko zanimljivijim.

PIERRE CLAUDEL: Ne mislim da su sve drame razjasnile Claudelov lik. Posljednja Claudelova riječ u teatru je kad Mesa govori: »Moja tajna pripada samo meni — samo meni pripada moja tajna.« Ima nešto što Claudel nije otkrio. što nije htio otkriti i što ostaje tajnom svakog ljudskog bića. Poslije *Satenske cipele* on je, sâm je to rekao, došao do nekog djelomičnog oslobođenja; ali ne zaboravite da su zadnje riječi što ih je izgovorio na samrti one iz *Zlatne glave* — »Neka me puste da umrem sâm«. Ima, dakle, neka trajnost njegova lika kroz čitavo djelo, ali to je tajna, misterij samog života što ju je Claudel tako duboko ćutio, a njegov je teatar samo izražava. Istina je i to, da je pokušao razjasniti, da je o Zlatnoj glavi govorio kao o dolasku novog čovjeka; istina je i to da Rodrigue u *Satenskoj cipeli* nije više Zlatna glava, već da među njima postoji jedinstvo lika što je temelj sve claudelovske drame, dakle, nešto kao nesigurnost što se provlači kroz čitavo djelo. Kazat ću da je to naprosto promatranje ljudskog bića uopće. Taj teatar ima tako mnogo sljedbenika zato, jer razmatra probleme što pripadaju svima — a ni jedan teatar neće te probleme razriješiti dokraja.

JACQUES PETIT: Ne mislite li da je u toku preispitivanje Claudelova teatra, kroz koje dobija čitav niz novih značajki? Čini mi se da je ono što je rekao Petar Selem vrlo karakteristično. Zaključio bih da će u hrvatskom tumačenju finale *Razdiobe podneva* biti prilično nevažan ili će pak dobiti posve drukčiji prizvuk od onog što ga ima danas. U sadašnjem tumačenju, naime, svi problemi su riješeni.

ROBERT ABIRACHED: Želio bih znati ima li što reći netko od mladih, a prisutnih redatelja koji su vidjeli *Zlatnu glavu?*

DOMINIQUE HOUDART: Pomalo mi je smetala inscenacija. Mlada generacija Claudelu prilazi kao djelu svetkovine, kao obrednoj svetkovini. A prisutnost standardne inscenacije, posebno u *Zlatnoj glavi*, ne dopušta da se svetkovina prirodno i jednostavno odvija, zaustavlja ritam, a simbolu ne da da se pojavi u svojoj čistoći. Prema mojem mišljenju, Claudelov je teatar osobito simboličan, *Zlatna glava* možda najviše, i takva mi se inscencija čini posve jalovom. Jer, izgubi li trenutak svetkovine, čovjek biva privučen okvirom što ga okružuje, a koji ne vodi samom predmetu svetkovine. Volio bih vidjeti *Zlatnu glavu* u prikazu Living Theatera, kao što je bila Sofoklova *Antigona.*

ROBERT ABIRACHED: Može li se naći ekvivalent za glazbu teksta?

E. M. LANDAU: U njemačkom jeziku to je moguće; ipak, ono što mi se čini mnogo važnijim, to je postojanje logike u načinu kojim Claudel vodi svoje stihove. U mojim prijevodima uvijek sam pokušavao staviti naglaske na isto mjesto kao u originalnom tekstu baš zato jer su logični i štuju li se dobro, otkriva se kadenca stiha; dakako, samoglasnici se mijenjaju, ali zato izranja nova harmonija.

MORIKKI WATANABE: Htio bih vam pročitati opasku mog prijatelja Andoa, koji je na japanskim pozornicama prikazao *Navještenje Mariji* i *Ivanu na lomači*. Ovaj redatelj, obdaren s mnogo smisla za realističko, morao je žrtvovati mnogo toga, što je vjerovao da će kod Claudela naći. Jer dok je Claudel u Francuskoj bedem protiv zloupotrebe psihologizma što je vladao stoljećima, dotle je u Japanu taj psihologizam osnovna značajka našeg modernog i ne samo modernog teatra. Ando se morao prikloniti zahtjevima publike. Često se govori da se Claudel nadahnuo teatrom Dalekog istoka, kineskim i japanskim, i to je donekle točno. Ali, začudo, da bi postavili Claudela, Japanci su morali pribjeći prilično zastarjelim postupcima zapadnog teatra.

»Unatoč njegovim prilično prisnim vezama s Japanom, piše Ando, djela Paula Claudela malo su poznata kazališnoj publici naše zemlje zbog više razloga, od kojih on napominje tri: prije svega, njegovo katoličanstvo; kao većina japanske publike, ni ja nisam kršćanin i uvijek mi je potreban veliki napor da ga shvatim; drugo, njegov lirski domašaj, premda smo mi priučeni na lirsku tradiciju, čini mi se preuveličanim, a poneki stihovi tako su lirski da u prijevodu postaju gotovo smiješni; napokon, njegov novi dramski oblik, posebno onaj njegovih posljednjih djela, traži spektakularni razvoj što pred redatelje i kazališta postavlja velike financijske probleme. Da bih prevladao te teškoće, iskušao sam pri postavljanju *Navještenja Mariji* i *Ivane na lomači* dva različita rješenja. Potpomognut snažnom i jednostavnom Honneggerovom glazbom, kod Ivane sam ustrajao na dvije točke istodobno — tj. učiniti Ivaninu dramu više ljudskom negoli vjerskom i ostvariti spektakl-svetkovinu ili spektakl-slavlje. Neki su kritici bili nezadovoljni, smatrajući da moja Ivana nije dovoljno jednostavna — ali zato su svi cijenili ideju da se polukrug postavi za svake strane dvorane izvan okvira talijanske scene, kako bi se kod publike postigao efekt zaokruženosti, baš kao na filmu.

Navještenje Mariji postavio sam u malom eksperimentalnom teatru i tu sam malobrojnoj publici pokušao razjasniti smisao tragične milosti što se pruža priprostoj djevojci. Kao i kod Ivane, smatrao sam da je za nekršćane primljivija ljudska drama nego transcendentalna fatalonost. Zato sam dramu

utemeljio unutar svakog pojedinog lika, rabeći prilično realističku kazališnu tehniku i žrtvujući mnogo od spektakularnog užitka.

Poslije ova dva iskustva, a imajući u vidu japansku publiku čija su omiljena kazališna djela u stilu *Višnjika* ili *Prljavih ruku,* mislim da Claudelove drame moraju biti prikazane ili u gotovo ibsenovskom stilu ili kao veliki spektakl. To ima za posljedicu vrlo teško prikazivanje *Razdiobe podneva* ili *Zlatne glave,* koji su mi od svih Claudelovih tekstova najdraži.«

Sâm, pak, ne slažem se s odveć realističkim stavom Andoa, jer treba li igrati Claudela kao Ibsena, onda to nije vrijedno truda. Dakako, točno je da je Claudelovo katoličanstvo razlog njegova neprihvaćanja u Japanu; iako mislim da je japanska fobija tek odraz francuskog antiklerikalizma, što je japanskoj publici poznat kroz djela kao što su *Crveno i crno.*

JEAN-NOEL SEGRESTAA: Mislim da velika snaga Claudelova teatra leži u tome, što je kod njega sve istodobno nerazdruživo prirodno i natprirodno. Ustvrditi, na primjer, da je *Zlatna glava* vrlo lijepa prirodna drama i ne vidjeti da sve ondje uranja u natprirodno, baš kao što u *Satenskoj cipeli* koja je možda najnatprirodnija drama Claudelova opusa, sve ostaje tako prirodnim, uistinu znači lažni prikaz stvari. Sam Claudel odbijao je riječ »simbol«, smatrajući da ona pretpostavlja određenu razliku između znaka i označene stvari; po njem, razlike između znaka i označene stvari nema, sve je to jedina i ista zbilja i mislim da je upravo to jedan od razloga što publika, dakako na različite načine, ali ipak prihvaća Claudela.

MARC NETTER: Da bi se voljelo Claudelov teatar nije bitan pojam posvećenog. Ono što je važno, to su načini što ih Claudel rabi da bi dohvatio duhovno ili pak našao svoju vjeru. Njegova me pitanja zanimaju više nego rješenja i *Zlatnu glavu* publika danas prihvaća upravo zato, jer nema konačnog odgovora na strasna pitanja mladog i pobunjenog čovjeka.

Moram reći da, premda ateist, Claudelova djela volim zato jer u njegovoj mistici otkrivam onu univerzalnost što uzima korijena na zemlji svima nama zajedničkoj i ne pripada jednoj vjeri, već je, naprotiv, zbir otkrića čudnih, protuslovnih, tjeskobnih i vječno gibljivih datosti. To je teatar koji utječe na sve, pa i na one što se od toga brane i to s pravom, zato jer se ćute napadnutima.

ANDRÉ BARSACQ: Vrlo je zanimljivo napomenuti da je u vrijeme Oktobarske revolucije, u zlatno doba sovjetskog teatra, Tairov postavio *Navještenje Mariji* u čistom konstruktivističkom stilu. Mislim da taj izbor objašnjava činjenica da se u Claudelovu teatru sve poziva na velike mitove čovječanstva kao i na legende, što ih upravo ruski narod zna, a koje su opće dobro zapadne civilizacije. U Japanu, dakako, te su legende ponešto drukčije, premda bi se možda, moglo naći dodirnih točaka. Ovaj poziv na temelje, zajedničke čovječanstvu, a da se pri tom ne polazi nužno od katoličanstva, put su do Claudelove univerzalnosti.

Prijevod: *D. B.*

MIR U ZAVIČAJU

Grgo Gamulin

1. Smirenje prošlosti

U našem sjećanju, iz vremena prije ratova — a danas nam se čini kao da je tada sve tek počinjalo — u zavičaju pjesama (u kraju sačinjenom od stihova) ima jedno groblje. Znali smo ga zaboraviti tijekom dugih razdoblja, ali znalo se ono i vratiti u naše sjećanje, kad bi nas ova univerzalna povijest preplavila svojim »krutim gvožđem«; to je ono šamatorje Tina Ujevića (» . . . *sa dragim Penatima. U krilu borja što ga skrilo gorje . . .«)* koje možda treba zamisliti zbijeno na nekom obranku podno Biokova.

Povijest prolazi preko pokoljenja i kroz njih, a situacije prelaze jedna u drugu, situacije naše duhovne geografije, pa mi se ova stara Ujevićeva vizija javila kao donji sloj jedva vidljivog palimpsesta, kad sam nedavno naišao na viziju one izgubljene doline Vlade Gotovca *»s visokim sjenama brda koje je okružuju«.* Znao sam da to nije tišina groblja za koju moli pjesnik ove generacije (je li to druga, treća ili četvrta?), ali je historijsko obzorje isto, i vidik zemlje okrenute moru i ravnicama, i naše mjesečarsko lutanje domom koji se ruši — a navodnike više i ne stavljam kod citata jer mi se čini da su se generacije (i misli) u tolikoj mjeri srele i prožele. Varam li se, možda, na tragu neke naše nove utopije? Upravo smo kompjutore u umjetnost prihvatili širokom gestom; a Gotovac nas podsjeća na nepročitane rukopise prošlosti i na njihovu dramu pred vječnošću. Ove željezne nemani! — koliko je čvrsto njihovo sjećanje? Jesu li oni »smrt u redu« (ovog našeg urbaniziranog trenutka) ili »radost u izjednačenosti«? — Čitajući ove »komponente jedne mitologije« Vlade Gotovca i naslućujući njegovu dvostruku nostalgiju — za mirom zavičajnog krajolika, da bi se do kraja pročitali rukopisi otaca, i za *»čovjekovom stazom«,* svesvjetskom i budućom — počeo sam u mislima listati knjige i prevrtati sjećanja da bih mu pružio nekakvu potvrdu. Sjetio sam se Adornova »ljudskog strašila bez memorije« i, uopće, povijesne svijesti ovog frankfurtskog racionalizma.[1] Sjetio sam se i svoje davne *Zaštitne povelje,* razmišljanja sa-

[1] *Th. W. Adorno,* Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit? Frankfurt 1960. — Tu je građansko društvo optuženo zbog svog zaborava. Ali i taj je zaborav (te vrsti) *izabran* od strane stanovitih interesa, i u određenom trenutku. U ovom našem trenutku zaborav je drugačije izabran i, očito, nije usko građanski; to je zaborav univerzalistički, nepovjerljiv prema zavičajnoj memoriji, prema svakoj posebnosti. Pa ipak, čini se da i za nj vrijede misli kojima je Marcuse komentirao Adorna: *»Sjećanje na prošlost može rezultirati opasnim uvidima, a izgleda da je postojeće društvo shvatilo subverzivnost sadržaja memorije . . . Sve veći racionalitet industrijskog društva tendira likvidiranju uznemirujućih elemenata vremena i sjećanja kao »iracionalnog ostatka«, a isto tako i likvidiranju uznemirujuće racionalnosti sadržane u tom iracionalnom ostatku . . . Suočena s danim društvom kao objektom svoje refleksije, kritička misao postaje povijesna svijest, a kao takva ona je bitno prosuđivanje.«* (Čovjek jedne dimenzije, Sarajevo 1968, str. 103)

pletenih oko intimnog kontinuiteta postojanja u vlastitom prostoru i krugova što se proširuju i kruže oko memorije. Je li to ona »prošlost koja će biti u svom pravom prostoru«, utažena i zadovoljena prošlost koja nam tek omogućuje duboki pogled iz očiju u oči, i još nešto: koja nas više neće zadržati na mjestu ni zaustaviti pred »*pitanjima svijeta*«...

Tako, dakle, negdje usred današnjice, nametnuli su nam razgovore o devetnaestom stoljeću i o dvadeset i prvom, a s tim je razgovorima i »faktor vremena« prošao kroz naše generacije, pa ako se sada na toj liniji s u s r e t n e m o u m i s l i m a, što će to biti? Optužbe? Objašnjenja? Posipanje pepelom? Ako već umjetnička avangarda od nekada traži »izgubljenu dimenziju« svoje vlastite umjetnosti (njenu subverzivnu stvaralačku iluziju) ne znači li to da je i ona, na svoj način, svojom poetskom projekcijom olako bila prešla preko nekih realiteta, čak preko čitavih područja prošlosti i sadašnjosti? I našla se na bespuću, u mliječnom svjetlu mjesečine bez mjeseca, onome istome što ga je dočekala na izlasku iz tunela poslije (Šoljanova) kratkog izleta. To je, suvremenim jezikom rečeno, prostor bez dimenzije, tj. sadašnjost bez vremena, jer tamo gdje nema prošlosti (d u g o g s j e ć a n j a koje nas odvaja i identificira u bezbojnom toku događaja, a koje stvara intimno prepoznavanje u toploj ljusci zavičaja) tamo nema ni budućnosti, one užarene nostalgije koja stvara proroke i mučenike.

Poznate misli, prihvaćene često i uvijek nanovo zaboravljene. Naša sadašnjost je teškom i ofenzivnom prisutnošću toliko puta pobijedila svojim snažnim kratkim dahom i oštrim pogledom koji prodire do mikroskopskih detalja, ali jedva doseže do sutrašnjice. I sada, u ime čega bi trebalo ustati protiv ovog industrijaliziranog racionaliteta svakidašnje praktičnosti, ili čak protiv našeg »tržišnog socijalizma«, kako ga neki nazivaju? U ime hipotetične (ili barem nedokazive) daleke utopije, u ime zajednice koja će ugasiti ličnost, a time i samu sebe? U ime čovjeka-genusa protiv individualnosti posebnog čovjeka, onoga što je kao »*homo ignotus u nama*« — rekao bi Ernst Bloch? S dalekom pozadinom kineske kulturne revolucije i mnogo bliže teorije ograničenog suvereniteta, mi se osjećamo razapeti između *efikasnosti* i slobode, i živimo još uvijek pod sugestijom te lažne dihotomije koju su nam autoritarna savjest i svijest nametnule; to jest, ostaci te autoritarne svijesti, onog otuđenog dijela sebe samih koje smo svojedobno žrtvovali zajedničkoj akciji, a koju sada ne možemo »vratiti« natrag, iskupiti je.[2] Živimo u toj podvojenosti, vjerujemo u suprotnosti koje (u svijetu racionalnosti) ne postoje, i koje unutar cjelovitog društva ne mogu postojati ni u historijskom realitetu, i ma što pisali, čitali ili radili, naše misli i brige kruže oko te podvojenosti u nama, te pukotine i pitanja koja fasciniraju mlade intelektualne svijesti i njihove filozofe: *što učiniti da (socijalistička) sloboda postane efikasna?* A u toku misli kojom smo krenuli to se pitanje može adekvatno prevesti: kako v r a t i t i s e b i (kao posebnoj ličnosti, upravo radi njenog punog ostvarenja, radi njene pune djelotvornosti) onaj »otuđeni dio sebe«, kojim sada raspolaže z a j e d n i č k a (navodno) i strašnim mehanizmom *osamostaljena svijest*, i ta »zajednička« savjest koja se svakih nekoliko mjeseci povampiri preko tko zna kojih odnosa snaga, glasanja i vanjskih tangencijalnih pritisaka? I u kojem će i kakvom društvu to vraćanje uopće biti moguće?

To blagoslovljeno društvo naših želja i naše utopije, slobodno i efikasno (efikasno barem kao neka prosječna zemlja modernog kapitalizma) meta je i ove naše »čovječje staze«.[3] Ta je staza i domaća i svesvjetska, put našeg pohoda iz zavičaja u zavičaj, najprije iz onog malog kao što su naši otoci, gradovi i regije pa preko jezika u Herderovu smislu i preko nacije do velike »zajedničke katedrale« koju gradimo od znanosti i od umjetnosti. A pohod tom postupnom stazom jedino je jamstvo naše cjelovitosti, i da nećemo previdjeti tu cjelovitost, zaboraviti sebe i izokrenuti vrijednosti i potrebe. Dokle ćemo tom stazom doći (tj. do kojih potreba), možda o tome i ne treba razmišljati; tu se tehnološki racionalitet — sablasna nepoznanica — utrkuje se našim željama i maštom, ali kad govorimo o efikasnosti i o funkcionalnosti socijalizma, mislimo na univerzalnost koju ipak nekako možemo sagledati; ovu svakidašnju *i onu koja je pred njim i transcendira je kao već dostupna mogućnost:* u ljudskim odnosima, u razini prosvjetnih normi, u kulturnom životu. I to je sada bitan trenutak svakog socijalizma, pa i našeg — upravo zato što je naš po svojoj dostignutoj poziciji najviše odgovoran: *ostvariti ljudsku cjelovitost postojanja i želja*, i onaj obzor osjećanja koji će tek omogućiti daljnje stvaranje (na svim razinama; materijalnim, znanstvenim, umjetničkim). No zato su, očigledno, nužne dvije mogućnosti, a *prva* od njih jest: odrediti teorijski kakva je to *danas cjelovitost* koju tražimo, i jesmo li je (politički, tj. u samoj akcionoj strategiji) u stanju sagledati;[4] ako to nismo, ne znači li to da je naš socijalizam iz nekih razloga zastao pred širim ljudskim obzorjem, možda čak i nadohvat njega. *Druga* pretpostavljena mogućnost, koja se iz prve nameće, jest: pronaći to novo i efikasno r j e š e n j e »*kojega u socijalizmu još nije bilo*« (jer inače socijalistički društveni rezultati ne bi *ovakvi* bili) tu Blochovu »*zvijezdu koja još nije sjala*«, a koja bi nas odvela mnogo dalje prema obzorju.[5]

---

[2] Tražeći nedavno, u razmatranju (naših) društvenih odnosa (*Svijetla jezgra*, »Kritika« br. 3, 1968) mogućnosti pozitivne evolucije socijalizma, eksponirao sam usput nužnost rješenja upravo ove navodne dihotomije kao preduvjet svakog »velikog koraka«. Vjerojatno nisam to učinio s dovoljno širine i prodornosti, ali danas mi se dokidanje te (zaista historijske) suprotnosti, koja motivira ograničenost svakog, pa i našeg socijalizma, čini da diže naš stari, humanistički pledoaje do novog i »apsolutno praktičnog« stupnja: radi se o slobodi *kao preduvjetu* svake djelotvornosti, pa i tehničke i privredne. Zašto to sve »ne ide« u »lageru«, s izborom stručnjaka, sa zainteresiranošću za proizvodnju, s manifestiranjem osobnih sposobnosti — *to pitanje dovesti do kraja* upravo na liniji slobode i neslobode, to je ono što ni sociologija ni socijalna psihologija još nisu učinile.

[3] Kako krenuti tom »čovječjom stazom« i dokle? — o tome je E. Bloch, u jednom kratkom osvrtu: *Antwort an Marcuse* (Odgovor Marcuseu, »Neue Forum« 1969) u Korčuli 1968, nedavno ponovno nešto rekao, naravno samo u velikim linijama:

»Radovalo me je također čuti što je uklonjen nesporazum koji je neko vrijeme vladao oko Marcusea, po kojem bi on bio prihvatio sektaško razdvajanje inteligencije i proletarijata; i što je, ispravivši se, opet ušao u igru... Slobodnolebdeća inteligencija, kako ju je nazvao Karl Mannheim, nije niti slobodna niti lebdi. Ona se mora spustiti i povezati u bratsku alijansu sa svime što oko nje stoji, s onima s kojima dijeli iste jade i osjeća isti poriv da se probije prema Omegi prema kojoj kreće, k nepoznatoj zemlji mogućnosti i cilju zajedničke slobode.« (U drugoj verziji prijevod u »Praxisu«, br. 3/4, 1969, str. 596.)

Kao da je Bloch dobrohotno zaboravio definitivnu i bitnopovijesnu skepsu Herberta Marcusea prema manipuliranom proletarijatu neokapitalizma koji je izgubio svoj »oslobodilački potencijal« (Vidi: *Covjek jedne dimenzije*, str. 232—234).

[4] *»Covjek se sam oslobađa od svoje situacije podređenosti svrhovitosti svega, i to tako što uči da kreira svrhovitost, da organizira 'finaliziranu' cjelinu koju procjenjuje i prosuđuje. Čovjek prevladava porobljenost svjesno organizirajući svrhovitost ...« (Gilbert Simondon,* D u M o n d e d'e x i s t e n c e d e s o b j e t t e c h n i q u e s, 1958, str. 151, prema H. Marcuse, o. c., 216)

[5] Ponavljam i ovdje ovaj ceterum censeo: ako su dosadašnji modeli socijalizma rezultirali plodovima koji ne zadovoljavaju ne samo očekivanja, nego ni implicirana nastojanja i goleme žrtve snaga koje su ih nosile, znači da se radi *o zatvorenom krugu ideja i ustanova*. Unutar tog kruga uključena je očigledno najmanje jedna bazična greška. Iskustvo sumirano unutar tog kruga *moralo* bi biti dovoljno da se ona otkrije, i da se pokuša na tom proširenom iskustvu ustanoviti i ideju novog projekta i njegovih ustanova. A svrha ovih razmatranja i ispitivanja i nije drugo negoli istraživati tu bazičnu pogrešku koja je uvjetovala situacije što nas iznenađuju i odvajaju nas od naših očekivanja, a da sredstva izmjene još nismo ni sagledali? Ako su tu prisutna negativna iskustva, moraju postojati i rješenja; to znači nove misli koje će raskinuti začarani krug bilo u temeljnim slojevima postojanja (u shvaćanju slobode i u primjeni samoupravnosti), bilo u izvedenim, privrednim mehanizmima. I problem je, dalje: do kojh su g r a n i c a naše »nove misli«, čak i one historijskog značenja (samoupravljanje, komunalni sistem, reforma) došle, i zašto ih nisu mogle prijeći, ako su već bile u centri-

Ne znam, premda su iskustva svih nas u problemu saobraćanja dovoljno duboka i duga, je li uopće potrebno moralno osigurati granice i intendirane mete ovih razmatranja. Svaka autocenzura značila bi postojanje misaone granice izvan dostignutih mogućnosti same misli, što određenja intelektualnog života ne mogu dopustiti, a što se intendirane mete tiče, pa ona se ionako verificira na samom kraju razmatranja. Samo pitanje i fenomen *»povlaštenih u razmatranju«*, što je ne samo reziduum nego u mnoštvu slojeva i u bezbroj primjera još uvijek prisutno očitovanje monopola, tako su (u iracionalnom i antisocijalističkom smislu) udaljeni od teoretski dostignutih mogućnosti, da ih kao problem ili zapreku nije uopće moguće situirati u logičkom krugu normalnog mišljenja.[6] Time, naravno, nije riješen problem efekta i efikasnosti nebrojenih naših napora, a svim »ljudima od pera«, bez obzira na polazište i na bližu ili daljnju intendiranu metu, odnosno, bez obzira na strategiju intendiranja, to je, čini se, jasno.[7] Tu se sada (kad je tome već tako) uklapa naš vlastiti *osjećaj nužnosti i digniteta:* razmišljati i pisati, svejedno da li za sadašnjost ili za budućnost, čak radi saznanja samog i smirenja vlastitih proturječja u kojima smo se našli. »Pacifikacija unutar rezervata« — mogli bismo s ironijom parafrazirati već citiranu terminologiju, ali unatoč ironiji iz tog će rezervata što ga s ponosom prihvaćamo, i iz gluhe šutnje kojom smo okruženi rasti sve više dignitet misli i zračit će snagom koja će biti srazmjerna istinitosti, tj. bit će utoliko težak i relevantan ukoliko te misli budu doista ocrtale stvarne odnose povijesnog trenutka i ukoliko ih budu mogli prerasti i prijeći u smjeru što savršenijeg usklađenja dviju osnovnih intencija koje ex ante (ako ih u budućnost projiciramo ujedno i ex post) određuju naše životno ponašanje: slobode i efikasnosti.

2. Alternativa iznad generacija

Smirenje kojemu težimo zacijelo nije mir onog pjesnikova groblja podno Biokova — bila je to samo moja trenutačna asocijacija, izazvana vjerojatno naglim sužavanjem stvarnog obzorja, ili manevarskog prostora, kako bi rekli ratnici i političari. Nije nam bilo lako ovih posljednjih godina, i sigurno je da se sav opseg nemira i tjeskobe kojemu smo

---

fugalnom kretanju prema oslobođenju socijalizma i ljudskih stvaralačkih snaga u njemu? A takvih je naših ideja bilo mnogo, smjenjivale su se i kompletirale i ako treba tražiti najveću odliku naše društvene situacije, to je upravo ovaj dinamizam ideja, koji nam je uvijek nanovo obnavljao nade. A ceterum censeo o kojem govorim sabire se oko problema lažne alternative socijalističke demokracije i efikasnosti, i oko zbiljske alternative političkog monopola i socijalističke efikasnosti. (Vidi i *G. Gamulin,* Svijetla jezgra, »Kritika« 1968, br. 3, str. 273, 283)

[6] *V. Gotovac,* Autsajderski fragmenti, Prvi svitak, »Kritika« br. 4, 1969, str. 80.

[7] *Z. Golob,* Stoji li straža ispred muzeja? »Kritika«, br. 4, 1969, str. 87 i 89: *»Zašto, dakle, devedeset i pet posto stanovnika Jugoslavije živi ponorom odijeljeno od kulture i umjetnosti? Tražimo li razlog ravnodušnosti prema kulturi i umjetnosti, i dobar njihov dio naći ćemo u duhovnom siromaštvu, u sljepilu i gluhoći koja mnogima ne dopušta da razumiju i zatim prihvate pruženu ruku stvaraoca. Siromaštvu, sljepilu i gluhoći za koje mnogi sami nisu krivi.«* — Da su naši pjesnici s toliko vjere i autonomne unutrašnje angažiranosti u stanju problematizirati situaciju, nije li to utješni znak mogućnosti koje bez potrebe žrtvujemo na oltar samozadovoljnog monopola i naše političke umišljenosti. A tražeći ove spoznate istine u tekstovima naših pisaca, nećemo moći a da se ne navratimo na misao Milana Mirića o rezervatu (Rezervati za riječ i akciju, »Razlog«, br. 52, 53, 1967). Toj opservaciji možda još treba dodati samo analizu motivacije, upravo *u vezi s prosječnošću koja je u zahtjevu birokratskog mentaliteta,* u nužnosti čak birokratske egzistencije. — Ili ćemo naići na burlesku punu gorčine koja zbog toga nije manje istina: *»Nije osobito utješno prihvatiti i kao krajnju svrhu da pišemo bez obzira na to hoće li nas sada netko htjeti ili uzmoći čitati; jer će nas, eto, u dalekoj ili bližoj budućnosti izvući kakav revni sveučilištarac iz zaborava i na temelju neočekivana otkrića načiniti nepristranu radnju te steći nezavidan znanstveni čin.«* (T. Ladan, Uvjetne odrednice poratne hrvatske književnosti, »Kritika«, br. 3, 1969, str. 247)

podlijegali ne iscrpljuje u ovom »kulturnom obzorju«: u podlozi svega može se s lakoćom sagledati dosadašnji neuspjeh *društvene* reforme, odnosno njeno gotovo isključivo privredno usmjerenje (koje je, dakle, sve postavilo na »jednu kartu«, bez obzira na posljedice koje se mogu nazrijeti u slučaju da igra s tom jedinom kartom ne uspije). U svakom slučaju, u okviru reforme izostala su mnoga naša kulturna očekivanja, prvenstveno ona masovnih medija difuzije kulture, a zatim ona što smo ih dugovali prošlosti. Tako je nemir ušao u našu svijest. Postepeno, pobunile su se savjesti. Uzalud su bila sva alarmna zvona. Osim oskudice, nad te se savjesti nadvila ravnodušnost, i tako su unutrašnje pobune prelazile u apatiju. Stvaralačke napetosti u Hrvatskoj (a javljale su se u sve većim valovima, u generacijama starijim i mlađim) sudarale su se s tim ogradama. Kuda i kamo sa svojim stvaranjem? — to je bilo životno pitanje i raspoloženje posljednjih godina u Zagrebu. Da, moglo se ući u luku »svog posla« i u miru dupsti neko malo duplje vlastite stručnosti ili umjetnosti, ali to je samo druga strana istog nemira. A sada je sve to jedan pjesnik »druge generacije« ponovio zahtijevajući i spočitavajući što našu zajednicu nismo protkali *»s prošlošću koja će biti u svom pravom prostoru, smirena u svjetlosti svog pravog značenja«.*[8] Nismo im, kažu, osigurali mir zavičajnog krajolika, mir u kojemu se tek možemo predati pitanjima svijeta.

Sjećam se, davno je tome što je Duško Car napisao svoju »Anatomiju jedne mladosti« i otada nam se ova nekadašnja mladost javlja kao otvorena rana, sama u sebi nevina, od nas uvjetovana i uokvirena, i u kraćim ili duljim razmacima ona nam iznosi sve težu situaciju.[9] Spaja se s nama i prožima nas opći život, kao da svoju sudbinu diže do općeg znaka. Ali uzalud su sve grižnje i prigovori: u sudbini trenutka, koji je sve generacije povezao, odgovornosti i mogućnosti nisu sigurno podjednake, ali alternativa je još uvijek ista, pa kad bismo mogli ovoj nadgeneracijskoj tjeskobi suprotstaviti bar zajedničko traženje, možda bismo mogli zaboraviti nepravde, ili ih barem potisnuti u prošlost, »dezaktualizirati« ih. Što nam drugo preostaje? Gajiti opće nepovjerenje?[10] Ta između

---

[8] *V. Gotovac,* Autsajderski fragmenti, »Kritika«, br. 5, 1969, str. 188.

[9] *D. Car,* Anatomija jedne mladosti, »Delo«, br. 20, 1961. — Bila je to zapravo vivisekcija čak sa ispovjednom inklinacijom (koja je baš zato bila teška optužba). Nikoga tada nije bilo da prihvati taj razgovor. U tom trenutku, dok sam još smatrao da je bitno *»suprotstavljati se pojedinačno slučajevima«* (V. G.) i da ništa nije preostalo za veliku pobunu, napisao sam u jednom kratkom osvrtu da je jedino što možemo: ostati u svakidašnjici velikih misli od nekada. Bilo je to vrijeme radikalnih oslobađanja, i činilo se, u fatamorgani naše žive želje i uvijek nanovo obnavljane nade, da je naša evolucija *»pretekla tu borbenu antikonformističku generaciju 'Krugova'«* (G. Gamulin, *Antikonformizam svakidašnjice,* »Naše teme«, br. 3, 1962, ili u »Mostovi preko usamljenosti«, 1968, str. 67). Ali, na žalost, zajednički nazivnik neuspjeha i nezadovoljstava ove generacije (i ne samo nje) postojao je i tada i postepeno je nadrastao naše obzorje, i uspjehe i neuspjehe. O njemu sada razmišljamo svi; pa kad bi se još mogla otkloniti panika, možda bi razgovori »između generacija« mogli dovesti do prodora koje i ne slutimo. Ali kakvu bi zato prije trebalo postići otvorenost i čistoću misli! Nismo li za to i odviše zakriti obzirima i krivnjama, tabuirani izvana i otuđeni unutrašnjim cenzurama, izolirani s njima i, formalno, rasuti po zavičaju? — No, ako bismo jednom ipak ostvarili koncentraciju potrebnu za takav razgovor, trebalo bi možda kao polaznu introspekciju uzeti upravo ovu ispovijest Duška Cara.

[10] Ne treba zaboraviti još jednu inicijativu za razgovor i čak »konstruktivnu suradnju«, onu pruženu preko »Književnika« 1962. godine (s manifestom »Deklariramo se«) i administrativni odgovor koji je naša upravna i partijska sfera tom časopisu dala. Poslije toga: sve je razumljivo, tj. pitamo se, što je poslije toga kultura našeg socijalizma još mogla i smjela od ove generacije očekivati? — A čini mi se da je ona (možda s nekom tihom nadom: dogodit će se nešto iznutra, bolje će biti i s nama i sa socijalizmom . . .) izdržala najtežu kušnju: *nastavila je, naime, kulturnim radom,* a to je ono što je Vlatko Pavletić, upotpunjavajući Šoljana, u jednoj nedavnoj rekonstrukciji situacije (»Osvajanje slobode«, »Kolo«, br. 4, 1969) postavio kao uvjet pobjede: *ispuniti slobodu sadržajem!* Generacija »Krugova« to je u znatnoj mjeri i učinila, i začudo: jedva da ima problema našeg, dakle socijalističkog postojanja koji nije postao žarište nekog djela pjesnika i prozaika ove generacije, od Šoljanovih proza: *Izdajice, Kratki izlet,* i drama: *Brdo, Galilejevo uzašašće, Dioklecijanova palača,* do najnovijeg romana Slobodana Novaka *(Mirisi, zlato i tamjan)* koji svojom tjeskobom i gadljivom pobunom, začudo, ostaje unutar socijalizma. Je li to njihova zasluga ili zasluga druge alternative koje nema, *nije bitno ni ispravno postavljeno pitanje: bitna je pojava njihove stvaralačke prisutnosti.*

»Anatomije« Duška Cara i »Fragmenata« Vlade Gotovca (a riječ jednog i drugog ostala je bez odjeka u našem užurbanom žamoru) bilo je mnogo događaja i napora, ali čini se da je danas gorčina veća upravo stoga što je bilo tih događaja i napora, jer kad sada ova generacija govori u nepreglednoj praznini tame unutar koje *»samo vlastitom rukom štitimo sav plamen koji imamo«*, i kad se ta pjesnička slika rađa u krugu našeg mlađeg, odbačenog aktivizma (jedna eksplicitna slika unutar nebrojenog mnoštva njih što ih nalazimo u pjesmama i u knjigama) — što možemo učiniti? Možemo je ostaviti u književnosti, prepustiti je šutnji, bezbrojnim šutnjama što, ulančane, ograđuju naše dane. Možemo (neki će to moći) iz svog pozitivističkog i užurbanog pragmatizma odmahnuti rukom: »ipak nam je bolje«. A mnogi će se samo smijati, i zbog tog smijeha pokušavam uspostaviti ovaj imaginarni međugeneracijski razgovor, svjestan naivnosti što ga u sebi nosi svaki ostatak romantičnog iluzionizma. *Što inače suprotstaviti odmahivanju i smijehu? I što uopće još leži u našim mogućnostima?* Ali, iznenađeni ovom dragocjenom naivnošću nekadašnjih pobunjenika, čini se da smo im trebali povjeriti: situacija je mnogo gora negoli što to izgleda iz Gotovčeve ironije o »tko — vas — za — što — pita« situaciji, jer radi se danas o kulturnoj razini koja je u posljednjim (dakle, političkim i idejnim) uzrocima uvjetovana, i koja sada retroaktivno uvjetuje svoje stvaraoce, i Utopiju i njene ratnike; sigurno je čak da bi se jedan dio njih želio osloboditi te uvjetovanosti. Zamka osrednjosti i diletantizma zatvorila se ne samo oko proširene reprodukcije nego i oko reforme u cjelini, jer maloserijsku proizvodnju u ovom balkanskom nacionalnom metežu nije tako lako moguće pretvoriti u modernu i »produktivnu« proizvodnju. Pitanje je sada: kome koristi osrednjost i diletantizam? — pa ako je i sigurno da taj *cui prodest* nikakvim dijalogom nećemo ukloniti, jer uzroci i krivci na ovom planu »više kulture« zacijelo ne postoje, moći ćemo bar učvrstiti našu naivnost i vjeru: moći će se pronaći posljednji uzroci, naš historijski univerzum nije iracionalan, nego je racionalno motiviran *svojim uzrocima* ma koliko oni bili manifestirani, i prema tim zamagljenim uzrocima usmjerena je svaka naša misao. Njima su usmjerene gorčine iz pjesama i knjiga i ona slika o »nepreglednoj praznini tame« oko nas, u kojoj živi nostalgija za svjetlom misli i pobuna protiv gluposti i mraka. Je li to samo pjesnička hipostaza, nerealna kad sebe usporedimo sa, recimo, ne-slobodnom na Istoku, ili je zaista adekvatna situaciji?

Ona, naime, počiva na pozadini koja je drugačija: to je pozadina jednog kontraverznog, ali (dosad) strmog puta prema demokratskom socijalizmu, s historijskim idejama samoupravnosti i praksom koja se (unatoč nedosljednosti, siromaštvu i primitivnosti) nastavlja s upornošću koja sjeća na najbolje trenutke revolucije; to je put vraćanja stroja radniku i dizanja njegova ljudskog osjećanja efikasnosti i slobode u radu. Veliki su pisci današnjice pisali o toj nadi, kako će socijalizam vratiti vrijednost pojedincu i ličnosti, a nisu još ni znali za našu tešku praksu, ispunjenu žrtvama i greškama, ali i historijskim iskustvom upravo na tom putu. Geslo »protiv jednakosti u bijedi« bilo je mnogo lakše postaviti nego provesti ga u proizvodnom procesu, u tom neumoljivom škripcu između načela proizvodnosti i realnosti neznanja, kao što je i samoupravnost trebalo provući između načela slobode proizvođača i naslijeđene (ili čak novostvorene) primitivnosti. Ono što se u tim područjima moglo bez opasnosti ostvariti, to je sloboda umjetničkog i znanstvenog života, a kad o tome govorim, apstrahiram momentano i materijalnu osnovu te slobode i osigurani monopol »masovnih komunikacija«, a trebalo bi apstrahirati i štošta drugo, ali unatoč tome, ova je podloga tako velika i bila je uvijek nanovo obnavljana i proširivana, da na njenoj svijetloj foliji sada dolazi do posve shvatljivog fenomena: svaka nedosljednost i svaka pukotina javljaju se kao tamne i goleme sjene. Povučeni velikom nadom konačnog rješenja, mi *ne možemo shvatiti* nikakvu povredu slobode, i ona nam sama po sebi odmah signalizira i one druge (organizaciono i materijalno) neostvarene slobode, a naš politički monopol, čak i nehotično (slučaj »Informacije o časopisima«) zbog nespretnosti, uvjetovanosti i razjedinjenosti u stanju je da, bez potrebe, uvijek nanovo izazove krizu.

U što je još moguće pouzdati se? — Postoji oko nas, u svijetu rada i slobodnog društvenog djelovanja, snažno strujanje misli i akcija prema slobodnom životu, a najbolje su snage političke avangarde, na ovaj ili onaj način, izraz tog strujanja. *Unutar njega* postoje stanovite alternative, i tu se negdje nalaze čvorišta naših skupnih mogućnosti i nada. U tom smjeru su (već po zakonitosti samog »spontanog življenja«) i upravljene svjesno sve intendirane djelatnosti mnogih kulturnih radnika koji u svojoj intimnosti očekuju višu razinu postojanja kao svoje vlastito osmišljenje.

No zašto je onda »mnogo gore« i otkuda to opće nezadovoljstvo (ili možda: nestrpljenje) i »suputnika« i putnika? — da upotrijebim onu zlokobnu terminologiju staljinizma, u nas već zaboravljenu. Uzroci su, po mom mišljenju, veoma dohvatljivi: socijalizam se, naime, ipak nalazi pred jednom »kriznom točkom« koju u svom razvoju do sada nije mogao prijeći, pred problemom osiguranja *svog vlastitog i specifičnog* pluralizma (dakle, mogućnost izbora i kritike tog izbora). Otuda i strahovanja od uvijek moguće nagle involucije (od te točke unatrag), otuda i povremene negativne provale polutanstva i iracionalnosti. I to je sada druga, već dobrano zamračena folija na kojoj se ocrtavaju sjene, još tamnije i nerazgovjetnije; a najgore je što se tu neodložno oblikuje i pitanje — ono koje krugovaška generacija nije izričito, dakle politički postavila, premda je često bilo predmetom njena najboljeg stvaranja: jesu li to samo akcidensi koji prate naše vlastito razotuđenje, i recidive koje proizlaze iz prošlosti (konkretno, iz strukture inercijom izabranog i održavanog kadra) ili su te pojave inherentne sistemu opće? Ili su možda one sistemu svojstvene samo do stanovitog razvojnog stupnja; a u tom slučaju do kojeg stupnja?[11]

Prihvatiti *tako* postavljanje pitanja znači prihvatiti *konačnu odluku*, i otuda što se to pitanje već nagonski naslućuje i dolazi povišena temperatura našeg današnjeg života, nervozna suprotstavljanja kojima kao da je uskraćena suverenost analitičkog razmatranja. Sve govori da naše misli još nisu doprle (u svojoj cjelini, kao prosječno i normalno društveno mišljenje) do jasne i čvrste formulacije: nema socijalizma! To jest, nema socijalizma kao jedinstvenog pojma ni kao jedinstvene pojave, a njegovi

[11] Zapravo, u ovim svojim *Autsajderskim fragmentima*, Prvi svitak, V. Gotovac je do tog pitanja ipak došao: *»U početku sam vjerovao, za prvih kazna, da je naša situacija posljedica privremenih i nehotičnih nesporazuma. Sada znam da je ona rezultat jednog stava, jednog programa i njegove prakse. Pišući tekst »Neuvjerljive sudbine« (vidi: »Princip djela«, str. 129) još uvijek sam se nadao da će objašnjenja napokon ukloniti nepovjerenje i njegove posljedice. Ali to se nije dogodilo: sve do danas mi smo izloženi njegovoj neodgovornosti i proizvoljnosti; sve do danas mi se od toga ne možemo zaštititi. Uvijek na istom mjestu, mi smo izloženi uvijek istim postupcima: svaki od nas može biti proglašen krivim i kažnjen bez ikakvih objašnjenja, bez ikakvih dokaza, bez javnosti; i bez mogućnosti da optužbe ospori«* (»Kritika«, br. 4, 1969, str. 81). U stvari, tim riječima trebalo bi još samo dodati stanovitu nadgeneracijsku interpretaciju, a zatim ući u analizu uzroka i problematizirati te uzroke u smislu dileme koja izgleda odlučnom: je li unutar socijalizma i njegove široke lepeze moguće otkriti *nesocijalističke* uzroke represije i ujedno mogućnost njihove socijalističke eliminacije?

modaliteti i alteracije uključuju najrazličitija stanja i proturječja između namjere i posljedice, teorije i prakse, najveće humanosti i najveće grubosti, najvišeg povijesnog stvaranja i uništenja koje ide do genocida i kulturnih katastrofa, pa iz te magme treba socijalizam izlučiti u tankim misaonim slojevima i istraživati ga u svakidašnjici. Prošlo je vrijeme kad se intelektualnost mogla zadovoljiti shemom i normativnim postavkama bez provjerene unutarnje logične strukture. Kad bi takvo saznanje o *historijskoj otvorenosti* pojma socijalizma (jer njegova »posljednja« i temeljna definicija s načelom vlasništva nad sredstvima proizvodnje pokazala se posve nedovoljnom) zavladalo u širim razmjerima, bar unutar naših okvira, tada bi pali tabuirani pojmovi a riječi bi umjesto obrednih dobile funkcionalna značenja. Traženja i razgovori postali bi ne samo pravo nego i dužnost svake pojedine svijesti.

3. Pred posljednjim granicama

Ali što zapravo znače pojmovi: traženja i razgovori? — Sigurno je da marksizam nije mogao izbjeći historičnost svega što je ljudsko, i preko triju internacionala on je u usponu pratio i stvarao događaje povijesti. Tek je naša evolucija godine 1948. iznijela na svjetlo dana gotovo nepreglednu akumulaciju proturječnosti i nedosljednosti koje su se u međuvremenu nakupile i učinila ih historijski i teorijski vidljivom. To je bio događaj još nesagledanog značenja za otvaranje unutrašnjih rezervi marksizma i mi upravo prolazimo (u privredi, u kulturi) kroz rezultate i kroz nove mogućnosti tog otvaranja; relativnog, naravno, kao što je relativno sve što je ljudsko u okviru povijesnog tijeka. Uslijedilo je tada, unutar našeg socijalizma, ali u slojevima veoma tankim, još nedoživljeno bujanje u umjetnosti i u mišljenju, i ono traje i dalje, a kad su se pojavila, poslije IB-a krize, prva nova polemička stajališta (u »Krugovima« u »Delu, u tjedniku »Naprijed« itd.) bili su to upravo znakovi te relativne problematizacije. No ova je svejedno napredovala u empiriji i u službenim pozicijama: u formulaciji i izgradnji komunalne autonomije, pa samoupravnosti i tržišne privrede i nove stimulacije unutar osnovnih planskih koordinata, a bili su sve to skokovi u nepoznato. A ne treba previdjeti da su oni ipak bili praćeni stalnim porastom proizvodnje i standarda, i da nam je upravo ta pojava uvijek nanovo otupljivala pitanje: *pa nalazimo li se mi doista u socijalizmu?*

Sigurno je da su upravo skokovi u nepoznate prostore društvene empirije podigli ne samo tonus našeg života i stvorili nove nade, nego i razgovore i mnoga nova traženja i ispitivanja situacija što su se u lančanom nizu smjenjivala, i sada su se u književnosti i publicistici, u filozofiji i sociologiji počele sve češće javljati polemičke pozicije koje su — u pojedinostima doduše, ali često i u smjeru i metodi mišljenja — transcendirale današnje, pa i ono osigurano sutrašnje stanje. Bili su to časopisi kao »Praxis« (u Ljubljani »Perspektive«, u Beogradu »Gledišta«), neki časopisi Matice hrvatske, »Kritika«.

A bitno je sada za sve nas (a osobito za ovu zagrebačku kulturnu sferu, koju se uvijek nanovo, metodama političkog iracionalizma, dovodi u pitanje) utvrditi i dovesti do najveće oštrine svijesti pitanje: unutar kojih se ordinata kreću ova nezadovoljstva, zahtjevi i polemička stajališta? Sigurno je da ona u svojoj sveukupnosti dodiruju onu »kriznu točku«, dosadašnju granicu socijalističke misli. *No prelaze li je, možda, i u kojem smjeru?* A zatim: je li tu uključena i centrifugalna tangenta

koja nužno izlazi iz socijalizma, ili se radi o spirali koja se unutar istog koordinatnog sustava — da se izrazimo rječnikom analitičke geometrije — diže do višeg stupnja?

Naravno, odgovori na ta pitanja zavise od određenja socijalizma u njegovoj društvenoj i političkoj strukturi, a kako do tog posljednjeg određenja u ubrzanom i promjenljivom razvoju odnosa (u zemlji i u svijetu) još nismo došli, možda bismo mogli prigovore i nezadovoljstva koja su se javila u posljednjim tijekovima naše filozofije, književnosti i političke publicistike svesti i zgusnuti još više; a V. Gotovac ih je u temperaturi svojih *Autsajderskih fragmenata* već doveo do sugestivnosti, kojoj još nedostaje jednostavno pitanje upravljeno u istom smjeru (i odgovor na to pitanje): *pa mora li to baš tako biti?*

1. — Mora li doista pažnja našeg društva biti tako jednostrano upravljena privredi i materijalnom postojanju da se svaki naš zahtjev za sredstvima pretvara u obijanje pragova i prosjačenje (kao da se doista osobno o nama radi)? Je li to naše siromaštvo (to velikodušno lišavanje i žrtvovanje za zajedničke interese Federacije, ili kako ih već treba nazvati?) zaista takvo da smo izdavačku djelatnost morali dotjerati do ovog niskog stupnja i zapustiti spomenike na očigled turističkog buma i turističkih interesa za spomenike? Ali čemu govoriti o ne baš neophodnoj knjizi i »ostacima prošlosti«: *osnovnu* nepismenost smo uspjeli povećati, a onu *stvarnu* još i više. Za razliku od A. Malrauxa i kulture Francuske, mi smo odavna zakočili i čitaonice i domove kulture, a kinofikaciju smo totalno ukopali u poslovnu aktivnost, u tržište. Knjiga je, u tom našem »svjesnom«, službenom i, uopće, privrednom sloju društva, postala gotovo neprijatelj, unutar ovog našeg još primitivnoga standarda; i osjećamo je često tako: kao nešto tuđe, što nas inkomodira i uznemiruje, kao neugodni memento duhovne akcije i slobode. Sva sreća što smo je na vrijeme izjednačili s cipelom i kobasicom, i tako stavili na dno ljestvice svakodnevnih potreba. I zakopali je tamo.[12]

2. — Takav je odnos prema l j u d s k o j s v i j e s t i, dakle prema najvišem sloju postojanja, i u njemu se zacijelo ogleda *ocjena vrijednosti* i njihov izbor. Može li se taj odnos svesti na neku općenitiju i temeljniju motivaciju? Jer teško je vjerovati da neka iole civilizirana sredina ne bi u svom krilu našla mogućnost kompletiranja te jednostrane »privredne svijesti« i, uopće, da svojim kulturnim pritiskom korigira očite jednostranosti. A svaki narod, *svjestan nužnosti svog određenja,* vidio bi u takvu izboru vrijednosti opasnost za to određenje samo.

Na žalost, »unutrašnji« rascjep društva, odvojenost političke akcije u posebnoj sferi moći (tj. nedovršenost samoupravnih načela) nisu omogućili tu korekciju. Ako je s pritiskom i s radom, što ga je oslobođenje našeg društva poslije 1948. omogućilo, i došlo do kompletiranja u *pojedinostima* unutar tzv. više kulture (i tu se sada očituju nesumnjivi kulturni i književni rezultati u Hrvatskoj i drugdje), u samoj *orijentaciji* nije se moglo mnogo postići; a od nje zavise odlučna i skupa sredstva tzv. masovne difuzije kulture; od kojih opet ovisi viša pismenost i »viša kultura«. Tako se krug zatvara. A čak u značajnijim »pojedinostima«, u slučaju atrofije Jugoslavenske akademije, ili materijalne izolacije ostalih institucija (Matice hrvatske i njenih ogranaka, različitih stručnih

[12] *»Postoji spisak potreba bez kojih se ne može i koje ćemo zadovoljiti uz mnogo odricanja. Među njima su ponekad najnovije modne ludosti, ili alkohol, ili kocka, ili skupa ulaznica za neku sportsku priredbu ... Knjiga kao roba, samo prividno paradoksalno naći će više kupaca, prodat će se u većem broju kopija ako je dovoljno loša da zadovolji kupca.«* (Z. Golob, S t o j i l i s t r a ž a i s p r e d m u z e j a?, »Kritika«, br. 4, 1969)

društava i sl.) nemoć humanističke inteligencije, koja je inače nosila cio taj rad ustanova, društava i redakcija, bio je i ostao do kraja »instruktivan«. Njena je sloboda bila osigurana, ali u rezervatu — kako je netko dobro rekao. Njeno je misaono i umjetničko stvaranje dobilo stanovit prostor (zaista samo »stanovit«, jer on je daleko od toga da osigura pun razvoj kulturnih mogućnosti ove republike); ali brižljivo odijeljen od masovnih komunikacija Ove su uvijek ostale pod potpunom kontrolom sfere vrhovne vlasti i moći, a svejedno je li način isključenja humanističke inteligencije iz novina i radio-televizije cenzorski ili »demokratski«. Modaliteta blokade ima veoma mnogo, pa i oni kulturni radnici koji su »pripušteni« (samo u kulturne rubrike, naravno) imaju manevarski prostor ograničen atmosferom redakcije ili čak izričitim ograničenjima; i ostaju u toj atmosferi samo dok te granice poštuju.[13]

U biti radi se o rascjepu između humanističke svijesti (i savjesti, rekao bi E. Fromm) i autoritarne; do produbljenja kojega nije trebalo u nas doći, odnosno, koji je uz naša izražena načela i programe već anahronističan. U tom smislu ipak izgleda da je svaka generacijska pozicija samo dio opće situacije i zato je neophodno proširiti Gotovčevo traumatsko osjećanje i preciziranje problema.[14] Generacije su se već odavno prožele i rastvorile u općenitijim diferencijacijama, i to je ta naša opća, ne samo općenacionalna nego i univerzalna sudbina: razriješiti po svaku cijenu unutrašnju jezgru neslobode, a socijalizam odrediti humanistički, tj. prema integralnosti ljudskog bića i njegovoj maksimalnoj efikasnosti. Može li do tog određenja doći izvan današnjeg socijalizma (i njegovih političkih instrumenata) ili samo unutar njega? — to je, znamo, krucijalno pitanje za savjest svih nas; *egzodus ili ostanak u starom ideološkom zavičaju*, iz principa ili radi efikasnosti; i tu počinje i završava bolna dilema i druge generacije u cjelini, a vidljiva je na izrazit način među uznemirenim recima tekstova na koje se osvrćemo. U njima je bitna: panika od ravnodušnosti, i to je njihova najviša ljudska vrijednost.

3. — Dilema je otežana »popratnim pojavama« koje su, čini se, na žalost, neodvojive od situacije. Monopol na »ispitivanju socijalizma« i provjeravanju rezultata dopušta ne samo nesrazmjernu samouvjerenost nego uvijek nanovo i mogućnost »postanovljenija«, a kako polemički karakter razgovora često dovodi u pitanje tu samouvjerenost (koja počiva gotovo isključivo na praksi) i dira problem odgovornosti, »represivni pridjevi« su još uvijek oznaka i instrument koji zamjenjuje dokaze ili ih shematski rezimira. Oni funkcionalno pripadaju svijetu moći, ali su oznaka nemoći; *naprosto označuju pomanjkanje analitičke snage*. Represivni pridjevi zastiru realnost i tumače je »realizmom«. Oni se ne osvrću ni na jednostavnu oportunost. Ne samo humanističku inteligenciju nego i čitave ustanove, stare i nove, oni su u stanju nekom shematskom etiketom »prepustiti« neprijatelju. Tako je bilo u vrijeme polemike s »Praxisom«, posve nepotrebne, jer se, bez obzira na pojedinosti, radilo o problematiziranju socijalizma u smislu kojim on u nas više ili manje ionako kreće. Tako je bilo u slučaju Deklaracije o jeziku, koja je verbalno upozorila na neke pojave općeprisutne ako i ne općepriznate; ili u slučaju »Informacije o časopisima«, gdje »represivni pridjevi« (a uzimamo ih ovdje kao subjekte, dok su zapravo simbolički reprezentanti odnosa) nisu prezali da dirnu, bez ikakve potrebe, u najstariju kulturnu ustanovu nacije. Drugim riječima: oni su u samom određenju stanja i treba se s njima pomiriti kao sa pojavom koja je svojstvena monopolu. Bilo bi najbolje kad bi humanistička inteligencija, koja se po svom osnovnom atributu nalazi usred teoretskog ispitivanja (što neće moći isključiti i praktično ispitivanje, u radu samom), na tu »popratnu pojavu« reagirala na svoj način: suverenim problematiziranjem i te pojave i čitavog pojavnog svijeta koji nas okružuje, a o kojemu ionako ne znamo mnogo. *I to upravo treba pokazati: da se svi skupa nalazimo u traženju, unutar sumraka koji nas ovija i koji nam ne dopušta nikakvu samouvjerenost.* Poslije iracionalnog razvoja u Kini i u SSSR-u, i najnovijeg sloma u ČSSR (gdje se stare metode slamanja pojedinaca i navođenja na priznavanje krivnje sada iskušavaju na čitava dva naroda) naša bi skromnost trebala stostruko porasti, a s njom i napori slobodnog istraživanja.

Ako to još nismo postigli u cjelini društvenog bića, humanistička bi inteligencija bar mogla pokušati unutar sebe (za razliku od užih slučajeva unutar »Praxisa« i drugdje) provesti načela analize i argumenta; ako to još ne bude moguće, značit će da to jedva možemo tražiti od vrhova vlasti. U takvom stanju kakvo već jest, mir u raspravljanju ne mora značiti mirenje sa stanjem samim. Naprotiv! U svakom slučaju, represivne pridjeve treba dočekati na sviješću: unaprijed smo znali da će tako biti, kao što znamo: u ovom prvom rudimentarnom stadiju bit će zaista optuženi oni *»koji situaciju opisuju umjesto onih koji je stvaraju«*.[15] Pomiriti se s tim saznanjem znači postići sigurnu poziciju za

[13] W. Mills i mnogi sociolozi Zapada pisali su o represivnoj snazi sredstava masovnih komunikacija. U nas se naglašavalo isključivo pozitivno njihovo značenje za koheziju društva. Bez obzira na njihov predznak, koji ovisi o predznaku vladajućeg društvenog sloja, čini mi se da je takva kohezija negativna: ona svojom jednosmjernošću eliminira ili sputava aktivnost društva. Jer masovne komunikacije su u rukama organizirane vlasti, one su kondenzirana moć sama po sebi, strahovito oružje za manipuliranja od strane autoritarne svijesti, a sa radijem i televizijom ta je moć daleko porasla. Ona je razbila akcionu koheziju naših društvenih mikrokozama i nametnula im svoju. Čitaonice, sastanci, predavanja, zajedničke zabave i razgovori postali su suvišni ili podvrgnuti golemom pritisku. Ne izlazi se iz kuća. Umjesto knjiga čitaju se novine i gleda se televizija a njihovo je djelovanje jednosmjerno. Njima se ne može odgovoriti s njima se ne može diskutirati. Oni nas naprosto zapljuskuju na svoj način i prema svojoj volji ograničuju i oblikuju. Pred njima humanistička je svijest nemoćna. Ona bi mogla dobiti veliku moć *iz redakcija* masovnih komunikacija ako bi bila u njih pripuštena ali pasivnu koheziju društvenih mikrokozama ne bi ni ona mogla pretvoriti u aktivnu. Možda bi se to moglo postići tek drugačijim strukturiranjem masovnih komunikacija, njihovom polivalentnošću i pristupačnošću. Ali to naravno podrazumijeva i drugačiju strukturu socijalističkog društva i odnosa u njemu.

[14] *»Da, naš život je u svim svojim oblastima ostao stvar jedne jedine generacije. Umjesto da odmah proširuje svoju historijsku odgovornost na mlade ona je nastojala da održi svoju elastičnost. Uspjesi tog nastojanja u općim okvirima postajali su sve više formalni: neprestano je rastao broj onih koji su samo verbalno slijedili tok zbivanja i njihove nove zadatke. — U odgajanju mladih — koje je teklo veoma sporo — uz iste ideale čuvani su u principu i isti odnosi, iste metode rada. Pripremanje takvog kontinuiteta neizbježno je vodilo formalizmu i pragmatizmu s oponašanjem što je slabilo prirodnu elastičnost i smisao za odgovornost u onih koji su prihvatili osnove takve pedagogije.«* (V. Gotovac, *Autsajderski fragmenti*, »Kritika«, br. 4, 1969, str. 71)

[15] V. Gotovac, sp. dj., str. 80. — Da u tom monopolističkom odvijanju odnosa ne treba očekivati obzira, govori nam naše opće i dugo iskustvo; nikakva obzira ne treba dakle ni tražiti. Radnici prve, druge i treće generacije djelovat će neumorno danju i noću s motoričnom snagom koja dolazi od intelektualnog shvaćanja nužnosti; reći će im da *»plaču i proriču propast, komotno ne preuzimajući nikakvu odgovornost«* — i to naočigled svih vrijednosti stvorenih često bez ikakve stvarne nadoknade. Oni će živjeti s knjigama, pišući knjige, na rubu tzv. društvenog života, gradeći ustanove i male redakcije, a reći će im (i to oni koji raspolažu svim masovnim sredstvima informiranja i svim bitnim ustanovama društvenog života i političkim i upravnima): *»Snaga tzv. kritičara nije u argumentiranosti i dubini naučnog dosega ili umjetničke kreativnosti i progresivnosti, već u nekim pozicijama javnih informacija i ustanova s kojih djeluju bez kritičke i šire društvene ocjene i odgovornosti.«* (Citati iz »Vjesnika« od 9. V 1969) — Drugim riječima, jednostavnom tvrdnjom, bez ijednog argumenta, diskvalificira se i znanje i stvaranje tzv. kritičara (a da se radi samo o izoliranim pojedincima ne bi se za takve ocjene upotrebljavale čak »inauguralne adrese« Saboru). Ali čemu uopće osvrtati se na kritiku ako je neosnovana, čak bez zrna istine? Jer ako njeni argumenti (i statistike, i pojave koje iznosi) stoje, nije teško objasniti ih, možda i »samokritički«, ili momentanim siromaštvom. Ako one ne stoje, to bolje za sve nas: one, u sudaru s pozitivnom realnošću ne mogu imati nikakva efekta, i ne treba se na njih uopće osvrtati, a pogotovu ne sa toliko uzaludne srdžbe. Zar je moguće zaboraviti onu staru latinsku: *inde irae!* — Nije li bolje razmotriti otkuda ovaj razlaz s humanističkom inteligencijom; je li on uopće potreban i historijski uvjetovan? Ako jest, čime itd. — s već poznatim analitičkim metodama. Jer pred tom pojavom i sama ta inteligencija (treba naime ipak čitati njene tekstove!) stoji zatečena i nezadovoljna, usred tjeskobe koja ovaj put nije egzistencijalna nego veoma konkretna. Za izlazak iz ovih razlaza i raskola, ona je sama tisuću puta nudila svoje mogućnosti, ona je, i ne pitajući nikakvo rukovodstvo, ugradila u zgradu doslovno samu sebe. Ona zacijelo nije kriva zbog du-

svaki razgovor. I neće takva pozicija biti ni rezervat ni azil bit će pristajanje na djelovanje u egzistencijalnom sloju koji traje i ostaje: sve tvorevine misli i imaginacije, ma kako skromne bile, imaju naime otpornost stoljeća i mogli bismo se s tom autoironijom i tješiti, kad ne bismo unaprijed znali obveze i odgovornosti koje takvo trajanje u sebi nosi, i ne samo to, nego i *kako su ove papirnate tvorevine ipak djelotvorne.* I socijalizam je počeo u misli i u imaginaciji; u njima će sa svojim efektima (prošavši kroz historijsku realnost) i završiti.

Pitanje je, dakle, još uvijek, je li autsajderski položaj uistinu inferioran ili je na kraju krajeva prednost?

4. Primum vivere...

Da bi ta prednost mogla biti i alibi, jedva da je potrebno izričito odbiti, jer upravo uzaludno traženje sudjelovanja i neprekidna težnja za akcijom označavala je pisce i druge i treće generacije. Ogorčenje smo u njih mogli često opaziti (nisu ga uvijek ni skrivali), ali pilatsku gestu veoma rijetko — možda tek u posljednje vrijeme kad su bili po koji već put odbijeni, pa i žigosani. Koji je najpouzdaniji znak njihove volje i moralne prisutnosti? Očito, to je: *postavljanje pitanja.*

Mnoga su razmatranja u posljednje vrijeme — žamor više negoli dijalog — bila pokušaji da na ta njihova pitanja nekako reagiramo, jer su ista pitanja bila ujedno i naša; još s dodatkom nostalgije i teškog kidanja od Utopije, kao i ovi reci što su poput autovivisekcije nad živim vlastitim tijelom. A od Utopije je ionako dobro otkinuti se ponekad već i zato da bismo vidjeli njenu pravu veličinu i njenu sjenu, i razmak koji nas od nje dijeli; i *kako* nas dijeli.

Nedavno sam jedno konkretno pitanje koje je došlo od ove druge »krugovaške« generacije pokušao bar tangencijalno razmotriti; pa ipak, već sam tada bio svjestan da je sve to ostalo u »sferi pojavnosti« i prvih motivacija.[16] Stvaran odgovor na to pitanje, i na mnoga druga što nas tište u našim kulturnim prilikama i neprilikama, nalazi se negdje u karakteru socijalističkog stupnja koji smo dosegli; ili — govoreno bez eufemizama — u o r i j e n t a c i j i našeg socijalizma.

Jer orijentacija (na »primum vivere...«) odredila je i karakter dosadašnjeg razvoja i sadašnje situacije. Naravno, uvijek se može reći: za neki drugačiji razvoj nisu postojali historijski uvjeti (tj. živimo najbolji mogući, Leibnizov svijet), ali ovaj *ex post* svaki čas se pretvara u *ex ante:* tj. treba li i d a l j e ići istom orijentacijom? A naš, zacijelo »praktični socijalizam« nastaje ipak u općem okviru teorija koje se upravo raspredaju u svijetu, i sudjeluje u njima — s velikom prednošću pred svim ostalim doprinosima (one s Istoka uzimam kao već odavno poznate) jer se radi i o teoriji i o praksi; i to ne samo o praksi *in vitro,* nego unutar žive suvremene povijesti. Samo, i naše pitanje o insuficijentnosti

pliranja i tripliranja industrijskih kapaciteta za naše malo tržište, zbog nelikvidnosti privrede ili žalosnih događaja u riječkoj luci, ali kad ona, iznenađena i nezadovoljna, o tim stvarima postavlja pitanja i piše, groteskno je i otužno da joj to pisanje (»opisivanje situacije«) predbacuju oni koji su te neprilike skrivili. A ako ih i nisu baš oni skrivili (pretpostavimo za trenutak takvu suprotnost u vrhovima, koja im omogućuje tu ispriku), još uvijek ostaje pitanje. Zašto humanistička inteligencija o tome ne smije razmišljati, dakle i pisati? Ne bi li trebalo pretpostaviti da je njena zabrinutost bar jednaka našoj (političkoj), *a njena odgovornost pred poviješću isto tako.* Nije li možda njena osjetljivost još veća, a otuda i njena tjeskoba? Pa ako zaista ne postoji monopol na razmišljanje i na neke temeljne probleme našeg života (jer čime bi taj monopol racionalno bio opravdan?), nije li upravo to znak njena pozitivnog angažiranja, koje bi trebalo objeručke prihvatiti i čak mobilizirati protiv krivaca i uzročnika ovih neprilika?

[16] *Izravna akcija,* »Telegram«, br. 472. Zagreb, 16. V 1969.

kulturnog života, a i ona druga pitanja iz etičkog kompleksa završavaju unutar te teorije pitanjem: a gdje uopće počinje socijalizam?

Drugim riječima: je li ovo socijalizam koji živimo? Vjerojatno smo ipak došli do mogućnosti (iznad prakse ali ne izvan nje) ispitivanja situacije n a d u g i d a h i ocjene biti našeg društvenog bića. Ta nije li se »futurologija« i prije njena službenog nastanka (negdje u Oslu 1967. godine) nalazila u temelju svakog našeg čina i svake misli, to zamišljanje budućnosti i intendiranje naše djelatnosti prema njoj? Može li se dakle iz ocjene pa i praktičnog strukturiranja današnje socijalističke situacije isključiti »ono što želimo«, pa prema tome dakle i ta mjera budućnosti i zamišljene buduće ljudskosti, već sada, u današnjoj ocjeni pređenog puta?

Gdje, dakle, počinje socijalizam? — Ne onaj »jedinstveni«, nepostojeći socijalizam iz teorije i iz zbilje, za koji smo rekli da u svijetu razuma već odavna ne postoji kao pojam s kojim se može operirati; nego socijalizam kao Nada utemeljena i uvijek nanovo provjeravana na najdosljednijem intelektualnom iskustvu, i na najotvorenijem i najprovjerenijem iskustvu političke i proizvodne prakse. I, u prvom redu, koja je njegova granica naprama prošlosti, točnije njegovih tisuću granica, jer ovako univerzalan fenomen i intencija ne mogu se uniformno i monovalentno razgraničiti; za nas je, međutim, ipak bitno pitanje: može li se taj veliki i neodređeni broj granica i distinkcija svesti bar na nekoliko njih ili ćemo definitivno izgubiti znakove raspoznavanja, a time i obrise Utopije same?[17] Je li ta distinkcija zaista i prije svega dostatno utemeljena u određenju *vlasništva nad sredstvima proizvodnje,* i kakvog vlasništva u tom slučaju državnog, grupnog, samoupravnog? Je li, zatim, distinkcija *u karakteru vlasti,* i kakve vlasti u tom slučaju: partije, neposrednih proizvođača ili radničke klase u cjelini? Ili nam je za socijalizam potrebna — čak i u slučaju da na gornja pitanja najprogresivnije odgovorimo — još jedna treća bitna distinkcija, *koja jedina te odgovore može socijalistički potvrditi:* demokratski način ostvarivanja tog vlasništva i te vlasti? Tu smo, naravno, ponovno u jezgri problema, u središtu određenja *slobode u socijalizmu,* dakle unutar njegove etičke definicije, i čini se da se upravo prema toj trećoj distinkciji, prema modalitetu vlasti (osim određenja vlasništva nad proizvodnim sredstvima i karaktera vlasti) suvremena povijest najkritičnije odnosi: s njome se, na žalost, naša ciljna točka odjednom pomiče još dalje. Kao da praksa naprosto nije dopustila da se to određenje socijalističkog postojanja unutar marksizma teoretski sagleda, a kamoli riješi. Ono što nam se činilo da je naslućeno u »Akcionom programu« čeških i slovačkih komunista iz siječnja 1968. danas je već iščezlo s našeg obzorja; povuklo se u knjige, u osamljenu imaginaciju pojedinaca. Znači li to da se nalazimo tek u prethistoriji socijalizma?

Poslije mnogih iskustava koja su razdirala našu svijest od 4. desetljeća ovog stoljeća možda bi s temeljitijim određenjem ovog pojma trebalo stvoriti (ili stvarati) nove mogućnosti njegove obrane od ponovnog kompromitiranja. Možda više nije dovoljno da ga ogradimo i

[17] H. Marcuse je u jednom svom razlaganju (10—13. jula 1967. na Slobodnom univerzitetu u Berlinu) formulirao ideju o kraju Utopije. Njegova je misao zasnovana na golemim mogućnostima tehnologije koje Utopiju u načelu već omogućuju. — Ali poteškoće nisu prvenstveno prisutne na tom planu, nego na onom društvenom i etičkom, na našoj ograničenoj moći shvaćanja i uvjeravanja, one su u ne-moći (u političkom smislu te riječi) društvene teorije i kritike, i društvenih znanosti; na planu sporazumijevanja i nesporazumijevanja, na planu dobre i zle volje, osobne i grupne sebičnosti postoje temeljne zapreke i ponori koji nas još uvijek odvajaju čak i od dostupne, »konkretne Utopije«, i koje Veliku Utopiju humanog društva konstituiraju u njenoj navodnoj nedostižnosti.

obranimo od pojava kao što su kulturna revolucija i »bratska pomoć«, a ni jugoslavenska iskustva zacijelo ne iscrpljuju probleme. Ne mislim u ovom trenutku na demokratsku ograničenost našeg samoupravljanja i na naše ostale nedomišljenosti. Pomišljam na jednu zaboravljenu (*četvrtu*) distinkciju socijalizma, na kvalifikaciju za koju smo nekako (ne znam zašto) uvjereni da u ovom momentu nije aktualna ni određujuća: na razinu k u l t u r n e s v i j e s t i i s v i j e s t i u o p ć e, na razvoj intelektualnih i emotivnih mogućnosti naših ljudi i na sredstva koja su za taj razvoj neophodna; na knjigu i na višu pismenost koja humanistički socijalizam može razgraničiti od kapitalizma i prebaciti ga u više slojeve postojanja. Ali ne mislim na knjigu, koja je kompenzacija i utočište možda (čak na eskalatorima moskovskog metroa vide se ljudi koji čitaju Puškina), niti na kulturu koja je »inkorporirana u postojeći poredak«, nego na suvremenu i živu napisanu riječ koja nas uznemiruje i »proširuje«, koja ispituje svijet i odnose u svijetu, uvijek nanovo, na knjigu koja je misao sama, i radoznalost i sloboda u toj radoznalosti. I mislimo na društvo i čovjeka koji će zaista biti »novi subjekt povijesti«, ne — manipuliran i uvijek sposoban za transcendiranje »pozitivnog« stanja; a pitanje je zacijelo otvoreno: koji stupanj kulture treba da čovjek dostigne da bi bar relativno bio osiguran od manipulacija — jer apsolutno osiguran unutar uvijek relativne i ograničene povijesti ne može biti. No ako taj stupanj nije unaprijed moguće spoznati, preostaje nam barem metodika ili tehnička mogućnost: osigurati stalan uspon svijesti, asimiliranje znanja i razvijanja intelektualne moći; a to zapravo znači: *izabrati druge vrijednosti,* i postaviti težište upravo na kategoriju koja nadilazi i kapitalističko društvo obilja i svaki socijalistički ekonomizam, tj. na kategoriju ljudske svijesti kao na medij stalne subverzije i transcendencije pozitivnog.

5. ... deinde philosophari

Sigurno je zasluga Herberta Marcusea što je unutar neokapitalizma definirao dva osnovna moderna modaliteta represije: p r v o, obilje i potrebu za obiljem u potrošačkom društvu iznad vitalnih potreba[18] i d r u g o, integriranu kulturu koja, i protiv same sebe, postaje profinjen medij obmane i pritiska.[19] U jezgri i *pro futuro* te su kvalifikacije ne samo izvanredni primjeri zapažanja i rezultat mobilne dijalektičke analize masovnog industrijskog (ili postindustrijskog) društva, nego nam je teško i zamisliti situacije u kojima one neće i dalje ostati bar kao dio jedne složenije istine. Bila bi odviše jednostavna mudrost primijeniti te Marcuseove analize »jednodimenzionalno« na našu situaciju. Ali gle-

[18] »Zacijelo, rad mora prethoditi redukciji rada, a industrijalizacija razvoju ljudskih potreba i zadovoljenja. No, kako sva sloboda ovisi o pokorenju izvanjske nužnosti, to ostvarenje slobode ovisi o *tehnici* tog pokorenja. Najviša produktivnost rada može biti upotrebljena za perpetuiranje rada, a najefikasnija industrijalizacija može poslužiti restrikciji potreba i manipuliranja s njima. — Kad je postignut taj stupanj, proširuje se dominacija — u ruhu izobilja i slobode — na sve sfere privatne i javne egzistencije, integrira svu autentičnu opoziciju, apsorbira sve alternative. Tehnološka racionalnost razotkriva svoj politički karakter kad postaje značajan posrednik bolje dominacije, kreirajući istinski totalitaran univerzum, u kojem su društvo i priroda, duh i tijelo držani u stanju permanentne mobilizacije za njegovu obranu.« (H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije,* str. 35)

[19] »Nisu te umjetničke preokupacije obezvažene zbog njihove literarne zastarjelosti. Neke od njih pripadaju i suvremenoj literaturi te žive u najnaprednijim djelima. Obezvažena je njihova subverzivna snaga, njihov destruktivni sadržaj — njihova istina. Transformirajući se, one nalaze svoje utočište u svakodnevnom životu. Otuđena i otuđujuća djela intelektualne kulture postaju opće rasprostranjena dobra i servisi ... U domeni kulture manifestira se novi totalitarizam baš u pluralizmu koji harmonizira, pa najkontradiktornija djela i istine mirno koegzistiraju u indiferentnosti.« (H. Marcuse, sp. dj., str. 71)

dajući »višedimenzionalno«? Postoji ipak takva jezgra istine, čak unatoč priznanju koje smo (u svakidašnjem životu) uvijek spremni dati onoj staroj: *primum vivere ...;* i to je ona istina (o našem potrošačkom društvu i o represivnoj kulturi surogata) što unosi nemir u naš zavičaj, onaj duhovni koji sa sobom nosimo u iskustvu i u želji, i onaj geografski, materijalni; nemir koji nije ni subverzija ni transcendencija, nego dolazi upravo o d m i r o v a n j a i z a o s t a j a n j a. Pred pojavom i problemom, s jedne strane društva izobilja i tehnološke revolucije koja kao da povijest pred nama fizički rastvara, a s druge strane onog obećanog i stalno odgađanog »... deinde philosophari«, izgleda da smo se, sa *socijalizmom uopće,* našli usred neočekivane dihotomije; a i s našom situacijom mi smo, i ne hoteći možda, i ne misleći, izvršili *izbor,* i o tom izboru vrijednosti zapravo pišemo, sada, a čini se da je on odavna uključen u sva naša razmatranja. Neobičan, riskantan fenomen: provoditi u balkanskim gudurama izbor povijesnih vrijednosti, visokih smislova i znakova postojanja! Tko bi mogao osuditi ili ismijati pogreške i stranputice? *Ali znači li to da ih treba perpetuirati ovom indoktrinacijom našeg pragmatizma i prikrivati nekom »politikološkom« filozofijom?* Drugim riječima: što spomenuti modaliteti represije znače u našim stranama, kakve oblike i uloge preuzimaju (ako ih preuzimaju) i kakve predznake mijenjaju?

Zapravo iskustva i razmišljanja H. Marcusea odvijala su se, kao što je dobro poznato, izvan naše samoupravne misli; *autogestion* i *cogestion* imaju u njegovim okvirima posve drugačiji predznak i društvenu funkciju. U te okvire spada i društvo izobilja i tehnološka revolucija, a praktički možemo reći: mi u njima ne učestvujemo, ili smo još uvijek u njihovoj prethistoriji. Štaviše, mi, navodno, već sudjelujemo u oslobađanju od njihovih okvira (ili prerastanju), i to je sada jezgra naših istraživanja: sudjelujemo li mi doista u tome, u kojoj mjeri i kako? — Jer ako nema automatskog oslobođenja *post factum industrijske izgradnje,* znači da »točku obrata« više i nećemo moći dohvatiti ili organizirati; znači da cilj i karakter tog sanjanog postindustrijskog društva zaista moraju biti *ante factum sadržani,* već sada, usred industrijalizacije, u mislima i ustanovama današnjice, implicirani u razvoju i u težnjama koje ga prelaze. A da je Marcuse svoja iskustva mogao proširiti, na primjer, na ove naše samoupravljačke okvire, ma kako i ma koliko oni bili ograničeni, njegove misli o cilju koji je »operativan u sredstvima« bile bi se (što se samoupravnosti tiče) provjerile i, vjerujem, pozitivno potvrdile. Jer ako naš samoupravni sustav i nema (a čini se da, zasada, u ovim uvjetima ne može imati) nekog većeg produktivnog efekta, njegovo moralno i psihološko značenje ostat će u povijesti pobjeda našeg »modela« čak i onda ako momentano propadne; a to značenje sastoji se upravo u »oslobođenju prije slobode«, u razvoju samosvijesti i sposobnosti onoga koji i radi i upravlja, i orijentira se s oslonom na pouzdano organizirana sredstva informacije; u moralnom sklopu, dakle, sastoji se najdublji smisao ovog samoupravljačkog oslobađanja što po intenciji, ako i ne po današnjoj ulozi, prelazi određenja koja u posljednje vrijeme iskušavaju mislioci na Zapadu.

Vratili smo se s tim mislima ponovno na treću kvalifikaciju socijalizma, koja se kao visoki zid ispriječila pred njegovom evolucijom, na Istoku i na Zapadu: na *način ostvarenja vlasti i vlasništva,* na formalni problem demokracije drugim riječima. Mi ćemo naravno optimistički reći: postupne demokratizacije institucija na pozadini — reći će drugi — utopijskog odumiranja države. No tko zna što bi nam »oni

drugi« (i mislioci na Zapadu) sve rekli kad bi dobro upoznali prizemnost naše samoupravnosti, njenu rasutost i razmrvljenost na male društvene mikrokozme! Započeli bi zacijelo razgovor o pluralizmu, u kojemu bismo mi vjerojatno nastojali dodati socijalistički adjektiv i pokušali bismo još objasniti im kako već postoji i naš parlamentarni sustav, i kako su samoupravne vertikale već strukturirane, formalno doduše a ne prema misaonim sadržajima. Teško bi bilo izdržati (pogotovu sada, poslije ove lažne čehoslovačke pepelnice) takav razgovor s ljudima koji dobro znaju da se demokratske slobode očituju posredstvom ideja i slobodno oblikovanih platforma, i da se ostvaruju u saobraćanju između tih ideja i platforma; a mi smo još daleko i od samog sagledanja potrebe i neophodnosti takvog mehanizma saobraćanja, dok nam pojmovi formalne demokracije još lebde negdje u tabuiranim oblastima. Ni svu dramatiku te »neophodnosti« u današnjem svijetu još ne vidimo, pa ipak se čini da u tome nije naš pravi poraz; on je, čini se, u nekim još dubljim slojevima, u »četvrtoj distinkciji«, ili kvalifikaciji, ili atributu socijalizma: u već naglašenom odustajanju od kulturne orijentacije prema višoj kulturi i prema masovnim medijima kao njenim preduvjetima, u »carstvu zemaljskom« kojemu smo privoljeli, dok smo ono »nebesko« ostavili za kasnije.

Ne bi trebalo, sada, upasti u zamku alternative o vitalnim i krivim potrebama; samo, ako smo u realnosti već skloni da je potpuno ignoriramo, znači li to da funkcije ovih, na Zapadu zaista alternativnih realiteta, na svoj način i u nas ne djeluju? No je li uopće postojala mogućnost da odredimo gdje unutar izvjesnog humanog, recimo našeg socijalizma prestaju vitalne, a počinju krive potrebe? Samo, ako takva mogućnost nije postojala, nije li za to ipak u posljednjoj liniji kriva upravo ova »zemaljska« orijentacija koja je jednako prihvatila i vitalne i krive potrebe, kao što je jednakom ozbiljnošću i vrednovanjem prihvatila i višu kulturu i njene surogate,[20] a kulturno uzdizanje »masa« prebacila u posljednji plan svog zanimanja.

Netko je već rekao kako je zapravo apsurdno govoriti o društvu obilja usred naše civilizacijske primitivnosti i balkanskog siromaštva.[21] Dok vitalne i, uopće, stvarne potrebe budu zadovoljene, trebat će još dugo *»kompletirati tehnološki projekt«*, i nije to prigovor koji bismo mogli sami sebi uputiti. Niti bi uopće sa nekih »visokokulturnih« pozicija bilo moguće govoriti o zamjeni primarnih životnih potreba *»transutilitarnim ciljevima«* i neposrednim prelaskom na Whitehaedovu »umjetnost življenja«; zvučilo bi to kao opravdanje novog »kulturnog staljinizma« ili naprosto kao neki novi jezuitizam u politici. Ali o tome se ipak može govoriti u ime same vizije socijalizma i njegove svestrane

[20] Zapravo, ova je posljednja opservacija i odviše optimistička: na radiju i na televiziji, u glazbenom životu s težištem na lakoj i zabavnoj glazbi, u odnosu prema kiču pogodovanom čak u knjižarstvu, u znanstvenoj politici koja je institute humanističkih disciplina ostavila na »crnom kruhu« — ogleda se ta orijentacija, jednako kao u ignoriranju »masovnih medija kulture«. Suvišno je to sve ponavljati, taj predmet nebrojenih osvrta i diskusija i službenih statistika. — A uza sve to: apsolutna sloboda unutar više kulture, čak one najsubverzivnije, što nam to govori? O integraciji te kulture i otupljenju oštrice na način neokapitalizma ili o njenoj pozitivnoj manipulaciji? Ili su naše društvene konstelacije dostigle stupanj u kojemu bilo koja verbalna i kulturna subverzija (odijeljena u »slobodnim«, ali uskim slojevima) može mirno koegzistirati sa još uvijek velikim političkim ograničenjima? Je li to, u tom slučaju, samo izvanredno uspješno izvedena *asimilacija* ili *stvarna usklađenost društvenih i kulturnih ciljeva?*

[21] Ako se ne varam bio je to Igor Mandić u »Vjesniku« ili u »Vjesniku u srijedu«, i bilo je to rečeno uz put, u nekoj polemici. Svakako, to je u načelu točno. Ova zapadna dijagnoza označuje možda osnovnu situaciju neokapitalizma, i njegovu metodu društvene i psihološke represije; u nas se radi o zadovoljenju često i najprimarnijih potreba, one vitalne najčešće nisu ni razvijene, a forsirana proizvodnja je u središtu pažnje upravo zbog omogućenja jednostavnog ljudskog življenja. Sam predznak intencije je dakle drugačiji. Drugo je pitanje je li on i jedini.

kvalifikacije, pa čak i u ime »slobodnog vremena« koje je i u nas znatan dio pučanstva već ostvario; u tom se, naime, slobodnom, *praznom* zapravo, i najčešće izgubljenom vremenu već zrcali mnogo od onog što smo *zaboravili*, i u čemu smo, u teoriji, u programima i u praksi, podbacili. I još više, možemo o tome govoriti u ime »krivih potreba« koje se već javljaju, i preplavljuju nas na tržištu materijalnom i kulturnom, a ostaju (i one same) u niskom planu zbog uzroka koji su upravo u našem općem »izboru vrijednosti«, u odustajanju od kvalifikacije socijalizma odrednicama svijesti, kulture i življenja u tim oblastima.

Tražimo li nemoguće, nasuprot zbilji naše razine i historijskih zakona o prijelazima koji se ne mogu preskočiti? — U našoj svakodnevici ima bezbroj zabluda, pogrešaka i nepotrebnih ograničenja; otužna prosječnost utemeljena je na uskoj selekciji, uvjetovanoj i često zakonspiriranoj, i sve bi se to moglo razumjeti pa i (sub specie...) oprostiti; da, stanovito podilaženje i put manjeg otpora u kulturi i u proizvodnji može se protumačiti nužnošću održanja prevlasti (u Gramscijevom smislu riječi). Ali ne može se oprostiti »odgađanje obrata«.

A odgađanje je u orijentaciji samoj. Pogreška je, naravno, već i to što se stvarne kulturne vrijednosti nisu odmah u programu konstituirale kao kompenzacije materijalnim životnim potrebama, ali nije najveća nevolja (ni ključna pogreška orijentacije) u tome što te kompenzacije već danas nemamo, sve te transutilitarne vrijednosti koje su sadržaj zaista ljudskog samoodređenja.[22] Najveća je nevolja u tome što time *sredstva* doista dobivaju »prioritet pred ciljem« u samoj psihi pokoljenja koje odgajamo, u viziji koja ostaje ograničena »preduvjetima«. Ako obrat ne bude inherentan u razvoju, sadržan u rastu cilja i volje, nikad ga nećemo više postići. Nema kvalitativne promjene ako je izostala u jezgrama, u »unutrašnjim komandama«. Drugim riječima: nećemo *moći* (u širini socijalističkog društva) dostići »višu kulturu« ni u dalekoj budućnosti ako već *sada* nismo izgradili djelotvorne »medije difuzije«: čitaonice, biblioteke, društvene domove i škole *izvanredne* razine, i ako tehnološki fetišizam nismo dokinuli u općoj svijesti visokim atributima komunizma, uvijek nanovo istraživanim. Čak i H. Marcuse često pomišlja na pretvaranje kvantitete u kvalitetu putem »kontinuirane primjene znanosti«. Treba sumnjati u mogućnost takve »krizne točke« *post factum* industrijalizacije i zadovoljenja osnovnih potreba; *ona će tada biti psihološki i društveno nemoguća jer neće biti iznutra motivirana.* Kakvim »šokom« bi ona zapravo mogla i biti odjednom i »voluntaristički« pokrenuta i od strane kojeg povijesnog subjekta? A silom se nešto takva ne može organizirati, jer sila je kulturi etički suprotstavljena i tuđa. Ona je može samo razoriti.

To znači, obrat treba organizirati već sada, i to je ona organizirana svrhovitost kojom jedino naša povijest može prelaziti granice pozitivnog i dokinuti statičnu filozofiju pozitivizma koju stanoviti odnosi i stanja uvijek nanovo obnavljaju.

Od svih »dokaza« ili primjera iz one naše zavičajne doline s početka ovog osvrta teško je ne navesti jedan jedini, i to iz područja »turističke

[22] »Distribucija sredstava je podmirenje vitalnih potreba bez obzira na radni učinak, sniženje radnog vremena na minimum, univerzalno svestrano obrazovanje u smjeru izmjenljivosti funkcija — to su preduslovi, no, ne i sadržaji samoodređenja. Dok stvaranje ovih preduslova još uvijek treba da bude djelo nametnutog upravljanja, njihovo konstituiranje bi značilo kraj ovog upravljanja.« (H. Marcuse, sp. dj., str. 57) — Ovaj je mislilac ovdje ostvarenje slobode prilično pomakao u budućnost, i teško da bi se moglo toliko čekati; to više što bi »oslobođenje robova prije slobode« u tom slučaju izostalo, a vjerojatno i sloboda sama. Čini se, on tu još uvijek razmišlja u perspektivi nekih istočnih iskustava koja je povijest već prešla i prerasla.

svijesti«. — Nalazi se u ovom slučaju taj naš mikrokozam na jednom otoku, a piscu ovih redaka blizak je zbog prošlosti u kojoj su, kao viteški red (rekao mi je to, za jednog ljetovanja, neprežaljeni prijatelj Ivica Löw), oboružani knjigama umjesto mačevima, živjeli mladići zakonspirirani u organizacije, formalne i neformalne. Njihove utopije, tada ismijavane, ostvarile su se u ovom teškom međuvremenu, i sada je to druga neka povijest što prelazi iznad ove obale. Nema više bijede, hoteli su napokon izrasli, a električna je struja ušla u sve kutke i zakutke; no sigurno, Lenjinovu misao o elektrifikaciji ne treba odviše vulgarno primijeniti kao kriterij koji nam se u prvi mah nameće, i reći: to je socijalizam. Sve je ionako u kretanju i stvarnost i pojmovi, kako to dobro znamo. Bitno je ipak da smo to shvatili, tu pokrenutost svijeta, pa nas promjene više mnogo ne smetaju. Tako su i na ovom otoku nekadašnji vitezovi postali činovnici, direktori hotela ili konobari, i ništa osobito zla ili ružna nema na tome. Možemo čak prihvatiti da je i red ostao u nekoj drugačijoj funkciji, svakako ne odviše vizionarnoj ili utopijskoj, i ne bi se baš moglo reći da je »privolio nebeskom carstvu«. Ali nevolja je u tome što se i konkretno, svakodnevno oružje izmijenilo; a s njim i štošta drugo.

U tom mikrokozmu, u malom zavičaju što je i geografski konkretan ali ujedno politički i duhovno precizan, knjiga više ne postoji, čak ni formalno a kamoli stvarno kao zgusnuto znanje i kao živi skup podataka i problema. Jedino štivo je regionalni listić koji na razini lokalnih snaga prenosi određen broj neophodnih i filtriranih obavještenja, osim toga pruža niz gotovih i dirigiranih rješenja; a zove se »Slobodna Dalmacija«. Svijest koja u tom duhovnom klaustru živi, to je svijest o turističkoj i privrednoj koristi, a jedina je težnja privređivanje, i to relativno lako i bez stvarnog stvaralačkog djela ljudskih ruku. Unutar te svijesti knjige i časopisi su nepotrebni »rekviziti« koji bi eventualno samo mogli unijeti probleme i zabunu, inkomodirati tu svijest, poremetiti odnose i — sačuvaj bože! — otežati instrumentalizaciju pozitivnog života. Kao u nekom malom ali jasnom fokusu prelamaju se u tom mikrokozmu rezultati i atributi naše orijentacije. Unutar nje knjiga je već postala neprijatelj.

I sada, usred tih ordinata kojih bismo opisivanje i analizu mogli u beskonačnost produljiti, javlja se i opći fenomen zaborava ove naše zavičajne baštine, za koju nas i druga i treća generacija uvijek nanovo pitaju; i taj se fenomen s ovim koordinatnim sustavom dobro poklapa jer iz njega i proizlazi. U razini turističke svijesti i društvene reforme koja se svela na privrednu reformu, reduciranu u svojim moralnim i kulturnim sadržajima, u »slobodnom vremenu« što ga ispunjamo surogatima i igrom, što su kao *panem et circenses* jedne jednostavne i trivijalne ali svakako ljudske pacifikacije, k a t e g o r i j a v r e m e n a blijedi i sve više nestaje, a to znači, njegovo protezanje u prošlost i u budućnost postaje irelevantno za svakodnevnu svijest do kraja prožetu prezentom. Oko takve svijesti, učvršćene u privatnoj čahuri neposredne materijalne koristi, nastaje praznina, pa kako da se uopće čudimo ako u toj praznini ne odjekuju naše riječi o »knjigama otaca« i o dugom sjećanju?

Da, ta se praznina proteže, tek naoko smirena, samo u stanovitim slojevima; u ostalima vlada upravo zato onaj nemir koji i nastaje od ovog raslojavanja i rastvaranja našeg društvenog bića. A smiriti treba cjelinu i omogućiti joj pogled i put prema naprijed, polazeći od prošlosti koja će biti prihvaćena, proučena i integrirana u ta nova putovanja za

koja niti ne znamo kamo će nas dovesti, ali na koja treba krenuti bez suvišnih tereta. J e r z a b o r a v »l j u d s k o g s t r a š i l a b e z m e m o r i j e« n e m o ž e o s t v a r i t i s m i r e n j e. Zaboravljena povijest i prezrena baština će prije ili kasnije uskrsnuti, možda i povampirena, bez obzira radi li se o 19. stoljeću ili o opustošenim zagorskim dvorcima. Prošlost naša smirit će se tek kad dobije pažnju i ocjenu koju joj još dugujemo — makar ovu zakašnjelu kao u Ninu. Neka bi lukavija mudrost i samu zaleđenu turističku svijest možda znala instrumentalizirati u smislu te zaboravljene pažnje, ali ne radi se nama ni o kakvoj praktičnoj demagogiji, *nego o stvarnom izboru vrijednosti, koji će nas izbor izmiriti sa stvaranjem iz prošlosti i sadašnjosti.*

Radi se o tome da to izmirenje i smirenje treba da bude d j e l o s o c i j a l i z m a k o j i n a s t a j e, i d a t o b u d u z a t o d a b i o n n a s t a o. Upravo zbog toga očito je da se radi i o njemu samome. Misli koje ga iniciraju i ostvaruju treba, dakle, u tom smislu i oblikovati. Pokoljenja što su kasnije došla, (bez obzira jesu li zakasnila na Watterleau i da li to osjećaju ili ne) gunđaju, kimaju glavom ili čak odvraćaju glavu; ta imaju ona svoje igre i nadomjestke, možda će se čak zadovoljiti s njima. A l i a k o s e n e z a d o v o l j e? — Sigurno je u svakom slučaju da će htjeti socijalizam formirati tako da bude maksimalno efikasan prema prošlosti i sadašnjosti, jer jedino tako će moći biti efikasan i prema budućnosti. Stoga je bolje *istraživati ga već sada* u svim njegovim vremenskim dimenzijama, pa čim se ukažu nedovoljnosti i nedomišljenosti, naći mogućnost brzih preoblikovanja. Takva su istraživanja preduvjet svakog određenja i samoodređenja, ona su čak njihov sastavni dio i zapravo su odavna u toku, »službena« i neslužbena, pisana i govorena, pa ako socijalistička misao bude shvatila samu sebe u tom smislu otvorenom kao stalno ispitivanje i provjeravanje, postat će nerazjiva prema svemu racionalno upućenom. Tada će svatko među nama moći ovim fabrizijevskim generacijama na svaki prigovor odgovoriti: pa tu je taj socijalizam; ako u ovom ili tom konkretnom obliku nije adekvatan prilikama i potrebama, *preoblikujte ga i prilagodite stvarnim nužnostima.* Za naš povijesni put bitno je da se to odvija unutar temeljnih kvalifikacija socijalizma i da se racionalnim argumentom ostvari prednost u demokratskom mehanizmu.

Ali da bismo to mogli odgovoriti i reći, sami bismo trebali biti u tom smislu oblikovani, a to znači da bismo time ujedno stvorili *sredinu* u kojoj bi naš poziv bio zbiljski moguć, a izazvani aktivizam što nam ga nova pokoljenja ionako nude, uistinu djelotvoran. Ne znam pretpostavlja li to već ostvareni samoupravni pluralizam i je li on dovoljan za ovakvu apsolutnu mobilizaciju intelekta i volje (oko stajališta i programa, oko prijedloga i projekata), ali sam uvjeren da je jedino takva svijest o situaciji danas zaista intelektualno moguća i opravdana u smislu bilo koje iole suvremene efikasnosti.

ljetopis

NAD GROBOM JOZE KLJAKOVIĆA

Andro-Vid Mihičić

Jozo Kljaković — jedno ime, jedan čovjek, skoro čitavo jedno stoljeće historije duha, stvaranja i prkosnog prodiranja u svjetlo za narod, slobodu i obraz.*

U svijetu umjetnosti pojavio se godine 1910. u grupi »Medulić« koja je imala »da afirmira političko i duševno jedinstvo Dalmacije sa Hrvatskom i da manifestira kulturnu premoć hrvatskog elementa u Dalmaciji«. Nošen idejom otpora protiv svega što zarobljuje, sputava i umanjuje čovjeka, umjetnost i duh, prodahnuo je svoje kreacije trpkom rustičnošću mitiziranih heroja, izniklih iz duše i oblikovanih snovima naroda.

Dimenzije tvari i pojavnog svijeta nije mjerio dužinom olovke pred okom, niti aršinom tjesnogrudnog akademizma nego rastvorenim šestarom snova.

S uporištem u fresko-tehnici Marcela Lenoira i u umjetnosti Klimta, Hodlera, Wagnera i Meštrovića, sve je epizirao, povećavao i proširivao i sa svega što je slikao skidao je skramu male izlizane svagdašnjosti, prolaznosti i prosjeka. Na taj način je ostvario u svojim historijskim i evanđeoskim freskama u Markovoj crkvi i krstionici u Zagrebu, u likovima hrvatskih vladara na Kosovu u Biskupiji, u dalmatiniziranim likovima apostola i ribara u Dobroti, Vranjicu i Zagrebu, na zidu i na platnu, jedan antikanonski svijet, izveden ne melodikom gubljenih boja, snatrivih sumaglica i golicavih lazura, pod kojima paluca san, nešto ili ništa, niti krikovima praznog kolora, nego bojom uprošćene realnosti, čvrstom građom masa, arhitektonikom linija i do anatomske čitkosti pridignutom potkožnom armaturom kosti i napregnutih mišića.

U svojim slikama tumačio je najprije ideju, pa onda sebe i tvar. Ljepotu nije efeminizirao, niti rasplinjavao u snatrenja, nego sublimirao jednostavnošću i pretvarao u čitak program i u razviti barjak života.

Njegova umjetnost nadahnuta u početku elementima hodlerovske secesije, već je doskora kroatizirala u formi, stilu i sadržaju, i postala je naša, hrvatska, Jožina. Danas je naša slava i naša sramota, jer smo pustili da nezaštićena umire i umre na zidovima koji su Markovu crkvu pretvarali u našu Sikstinu.

Kljaković je bio umjetnik, borac i u svakom momentu čovjek. Njegovi prijatelji, kolege i đaci s Akademije likovnih umjetnosti, pa čak i neprijatelji — jer i tih je trpko duhoviti Joža imao — znali su i znadu

* Jozo Kljaković umro je u 81. godini života u Zagrebu, 1. listopada 1969. Pokopan je na Mirogoju, u petak 3. listopada 1969. godine.

da ih je Joža znao ne samo moralno pomagati, nego da je znao i moliti i zahtijevati pomoć od onih koji mogu, imaju i moraju za one koji su se probijali u život i umjetnost siromašni, a često i ne potrebitiji od njega. Svoja je djela češće poklanjao nego prodavao, i ostao je do kraja siromah, gospodin i drug.

Rat, koji je nama donio slobodu, za njega je bio rat najdubljih razočaranja. Hrvatstvo, za koje je živio, bilo je uprljano krvlju i zločinom, srpsko-hrvatsko bratstvo za koje se je borio i o kojem je sanjao kandžama se uzajamno milovalo, crvena zvijezda, koja je nad nama zasjala kao simbol pobjede u krvi, na njega je bacila sjenu i otisnula ga od Domovine. — Mjesec dana pojavljivao se gotovo svaki dan u našem poslanstvu u Bariju s crvenom zvijezdom na titovki očekujući da bude primljen i da mu bude dodijeljen neki zadatak, i nakon mjesec dana čuo je: »Što ovaj hoće?« a zatim hladno službeni: »Ne trebate dolaziti. Budemo li vas trebali, zvat ćemo vas.« Jozo Kljaković, priznati slikar, akademik, profesor, do nedavna ustaški osuđenik, osjetio se otisnut i povukao se razočaran i ogorčen.

Dvadeset i pet godina proživio je u stranom svijetu, među onima kojima nije pripadao, sanjajući o rodu i otadžbini. Radio je mnogo, ali manje nego što je mogao, jer nije znao za koga, iako je njegov umjetnički rad bio u visokoj cijeni.

Nakon četvrt vijeka provedenog, ne svojevoljno, u tuđini vratio se u domovinu, u Zagreb, poluslijep, star, ali još uvijek Joža: duhovit, bistar i svoj. Bio je pozvan i vratio se. Predosjećao je skori svršetak, i htio je da počine na rodnom tlu i da nam svojom prisutnošću ostavi u amanet ideal za koji je živio, radio i umro: dom, rod i slobodu.

Hvala Ti, Joža, i neka Ti je slava.

PUNINA OBLIKA I TOČNOST CRTEŽA U DJELIMA JOZE KLJAKOVIĆA

Ivan Meštrović

Najteže je nešto reći o sebi ili o svom bliskom,* kao što je moj slučaj s Kljakovićem: iz istoga smo kraja, obojica djeca hrvatskih seljaka, koji preko hiljadu godina žive uz rukav Sredozemlja na istočnoj obali Jadrana. Živu patrijarhalnim životom u komu su pomiješane naslage i drevne helenske i istočne kulure, koje su preko naše zemlje putovale na zapad, i ilirske primitivnosti i otpornosti, i one donesene sa sobom preko Karpata od kuda se hrvatsko pleme odvojilo iz velike slavenske košnice. Iz te je simbioze nastao hrvatski narod, sa svim svojim fizičkim i psihičkim karakteristikama. Sa slavenstvom ga vežu jezik i podrijetlo, s Ilirima djelomično krv i tlo na kojem žive, a sa starim Helenima i Latinima nagon za lijepo i jasno viđenje oblika. Dionizijsko se srodilo s kršćanskim, homerski heroizam s kršćanskim mučeništvom. Preci su nam jednako poganski slavenski glavari plemena kao i sveti Jerolim, koji istražuje povijest Božanskog učitelja iz Nazareta. U Kljakovićevu selu se nalaze ostaci poganskih hramova pregrađenih u kršćanske bazilike, ukrljci Bacusovih kipova i grobovi prvih kršćanskih mučenika, a u neposrednoj blizini, u Splitu, u Bacusovu hramu rimskog cara Dioklecijana krstionica hrvatskoga kralja Tomislava. Dakle historijska panorama faza i putovanja ljudskoga doba i događaja.

Velika je sličnost u simbiozi iz koje je nastao Kljaković i one na Iberijanskom poluotoku, gdje se također izmiješala krv i gdje žive pored jednostavnog i primitivnog života uporedo visoka kultura i stvaralaštvo koje je dalo velike slikare. Zato sam uvjeren, da će Kljakovićevo slikarstvo naći razumijevanja i prijema u Latinskoj Americi, koja je uglavnom nastala od iseljenika Iberijanskog i Apeninskog poluotoka, gdje su ljudi kao i u Hrvatskoj orali zemlju, zidali, klesali, slikali, živjeli u skromnim kućama i podizali crkve, gdje su se mučili za svagdašnji kruh, ali ipak vjerovali da se ne živi samo od kruha nego i od duha.

Kljakovića nisu zanimali nikakvi »izmi«, nikakva spoljašnjost, nikakva vervalnost, nema namještene apstraktnosti ni afektiranog umjetničkoga kreda. Njega zanimaju i privlače samo utvrđene istine, kojima su se bavili ponajbolji duhovi tijekom dugih stoljećā naše ljudske civilizacije, počam od Helena pa kršćanstvom sve do u naše doba, a dajući novo nadovezujući ga organski na staro. Ženstvo, sublimirano u materinstvu, muško herojstvo sublimirano u duhovnim borcima. Likovno podobovanje mu je tek način govora o tim stvarima, kist i boja tek sredstva za izražaj. Od fizičkog, historijskog ili legendarnog herojstva, prelazi na duhovno koje naravno nalazi u kršćanskim figurama i kršćanskom shvaćanju morala i metafizičkog svеživota. Adekvatno oblikovanje i oblikovanje kao takvo intimno su Kljakovićeva potreba, kao što je bila i svim pravim umjetnicima tijekom svih vremena, podvlačeći u svojim figurama ono što treba da izrazi kao što su i stari radili, počam od čudesnih slikarija i špilja u Francuskoj i Španjolskoj.

Kljakoviću je po njegovu nagnuću najbliža puna renesansa zato što ona donosi puninu oblika i točnost crteža, jer po njegovu gledanju, formu ne mogu nadomjestiti nikakvi tonovi ni tonaliteti. Ma koliko da cijeni kolorit i čisto slikarski moment u slikarstvu, njemu kanda nije ništa važnije ni bitnije. Zato je on neki put kiparski tvrd i uporan u ocrtavanju figura.

To gledanje mu je prešlo u krv rasvjetom i sastavom njegova rodnog kraja, Dalmatinske Hrvatske, gdje se sve ocrtava oštro i jasno, i sura brda prema plavom nebu i stakla i ljudi prema sivo-plavkastom kamenu, gdje je zrak čist i providan da se žive ljudske figure vide na velikoj daljini, i kad stoje na nekoj kamenoj uzvisini izgledaju kao spomenici. Moglo bi se reći, da se ljudi u toj prirodi povećavaju.

Aktualna Kljakovićeva izložba ne predstavlja nego jedan mali odsječak iz njegova stvaralačkog rada, koji je značajan i zato, što nosi sve ranije karakteristike njegove umjetničke ličnosti, ali govori o drugim stvarima. Dok su njegove monumentalne freske, u crkvi sv. Marka u Zagrebu i drugdje, patetične i u hijeratičkom ritmu, moglo bi se reći, klasičnim formama, dotle su sižeji, ribari i vinari iz njegova rodnog sela čisto njegov intimniji lični osjećaj, koji dolazi u krajnjoj tjeskobi, onako kao krik djeteta za materom kad se nalazi u teškoći. Iako i ovdje imade neka vrsta patetičnosti i upornosti pri donošenju formi tijela i crtanja figura, sve je u njima drugačije nego u freskama, nekako prigušenije i u podsvijesti kao da su udaljeniji od svega što je svjetovno nego što su sveci na freskama. Sveci se bore s opačinama u ljudskom životu, a ovi jednostavni ljudi sa životom samim. Nemaju misaone fizionomije, ali se vidi da pri svomu svakodnevnom i običnom poslu imadu, makar i nejasno, osjećaj da postoji i viša pravica i savršeniji poredak nego što ga ljudi imadu i znadu imati. Pa ipak predano, kao sveci, obavljaju svoj sudbinom im određeni zadatak i dužnost. U svim slikama ima mnogo, makar još uvijek opore, nostalgije za svojim krajem, svojim ljudima i ambijentom. U sličicama iz svoga sela i onoj Klisa, koga je s prozora rodne kuće gledao, govori ista nostalgija, ista tuga i ljubav. Skice za neke od ovih slika je počeo skicirati u tamnici, gdje nas je tuđin na našoj rođenoj grudi zajedno zatvorio, a izradio ih je u »vječnom Rimu«. Dokaz, da svaki nosi vječnost u sebi, a odjene je u svoje ruho, ruho svoje rođene grude koja mu postaje sastavni dio neumrlosti.

I El Greco je, makar da je izbjegao mlad, nosio vječno nostalgiju za svojom Kretom, ali je našao duhovnu simbiozu između svoje grčke i one španjolske duše i stvorio neumrla djela. Našao ju je, jer je ljudska duša uistinu jedna, kao što je i čovječanstvo jedno.

Zato sam uvjeren, da će se i Kljaković snaći u Latinskoj Americi, a ona u njemu otkriti svoga, jer joj govori o stvarima koje su i njezine: o istoj duhovnoj tradiciji. Naći će pogotovu razumijevanja kod onih, koji znadu da su nosioci čisto duhovnih stvari bili gotovo uvijek brodolomci, ali ono što su nosili nije nikada potonulo.

Syracuse, 4. VI 1948.

* Tekst napisan za katalog Kljakovićeve izložbe u Buenos Airesu (op. ur.).

OPROŠTAJ OD IVANA MEŠTROVIĆA

Jozo Kljaković

Umro je čovjek,* koji se oteo smrti. Čovjek koji je razvalio granice svoje malene Hrvatske i spojio, kulturno, Hrvatsku sa svim zemljama zapadne hemisfere, posijavši po tim širokim prostranstvima plodove svoje velike nadarenosti. Umro je čovjek Ivan Meštrović.

Ivan Meštrović čudesna je pojava u hrvatskom narodu. On bi bio čudesna pojava i u drugim, većim narodima, i kulturnijim narodima nego što je hrvatski narod. Zato je njegovu pojavu malo ljudi u domovini razumjelo, a izvan domovine razumjeli su ga, uglavnom, Anglosasi i Germani.

Meštrovićev život i djelovanje bili su veoma složeni. Da bismo Meštrovića mogli razumjeti, moraju se raščlaniti tri glavne sastavnice njegove osobnosti. Prva je sastavnica: osobina njegove rase, njegova roda i sredine, u kojoj je nikao, i u kojoj je spoznao i primio prve životne dojmove. Osobine, koje nosi u sebi svaki čovjek, pogotovu svaki umjetnik, jer su one djelo nasljeđa. Druga sastavnica njegove osobnosti bijaše: neograničena nadarenost u mnogim disciplinama umjetnosti — djelo Božje. Treća je komponenta bila: neobuzdana strast za umjetnost, spojena s neumornim radom — djelo njegove osobne volje i energije.

Analizirajući prvu komponentu njegove osobnosti — nasljeđe — dolazimo do zaključka, da je ta sastavnica imala dva učinka na razvitak Ivana Meštrovića — pozitivan i negativan. Prema tome, u toj se sastavnici nalazi i snaga i slabost Meštrovićeva.

Drniška krajina, u kojoj je rastao i njegov rod iz koga je iznikao, bili su siromašni. Sure vrleti, sura planina Svilaja daju čvrstoću kamenu, i zemlji i ljudima. Na toj tvrdoj zemlji žive ljudi, koje je njihov jaki organizam oteo djetinjoj smrti, a priroda ih očeličila za život. Ima čovjek osjećaj, da su ti ljudi i žene isklesani od gromada zavičajnog kamena, a da su njihove zadimljene nastambe njihovu inkarnatu dale onu brončanu boju. Vjekovima oni žive na toj tvrdoj zemlji i vjekovima čuvaju vatru na svojim ognjištima. Žive patrijarhalnim životom arhaizma hrvatskoga. Pod njihovim koracima ta tvrda zemlja tutnji; pod njihovim mašklinima ta tvrda zemlja ječi. Otimaju joj sokove, da ozrnati klip kukuruza, da ujedri klas žita, ili u škrapi iz pregršti zemlje da nabubri zrno grožđa. Živjeli su od toga i od ovčica, koje su u planini tražile struk rdobradi, da po prirodnom nagonu održe život, da se ojanje, dadu mlijeko i vunu svome čobaninu.

* Razgovarajući o suradnji s urednikom »Kritike«, pok. Kljaković je izrazio želju da se najprije objavi neki od njegovih — za ovu prigodu posebno redigiranih — tekstova posvećenih Meštroviću. Na žalost, slučilo se da mu ovu želju ispunjavamo — posmrtno, i to s napomenom, da uredništvo zadržava rezervu prema nekim autorovim stavovima, smatrajući njegov tekst prije svega zanimljivim dokumentom. (Op. ur.)

To je panorama koju je mali Meštrović svojim pogledom milovao. To su ljudi i žene koji su se malom Meštroviću utisnuli u njegovo vidno polje. To su ovčice koje je on čuvao na Svilaji, a njihova je vuna odijevala njegov rod, i mlijeko i jagnjad njegovu rodu sladili život.

Te mrke ljude, te borce s prirodom, da uzmognu održati sebe, svoj rod i svoje potomke, mali je Meštrović zapamtio, i oni su se usjekli u njegov mozak i ucrtali u njegovo vidno polje. Isto tako i žene njegova kraja u borbi za opstanak nose iz planine bremenja granja, nose s izvora vjedra vode i iz polja snopove žita, a u jematvi košare grožđa. Rade od ranog jutra do kasne večeri, nikad umorne i nikad malodušne.

Oštre profile ljudi svoga kraja donio je Meštrović u svojim kosovskim junacima, a stasite nosačice snopova žita ovjekovječio je Meštrović u svojim karijatidama na grobu Neznanog junaka. Ne samo u svojim ljudima, nego i u onom surom kamenju, što je izniklo iz zemlje, dočaravao je mali Meštrović junake, koje je susreo u pjesmama guslara. Sve je to na mladoga Meštrovića, koji je nosio božju vatru u svome biću, djelovalo, da iz njega izbije neobuzdana dinamika te naše tvrde zemlje i toga našega brončanoga čovjeka.

Uza svoje vrline, ima taj naš brončani čovjek i svoje slabosti. Siromašan je, neuk i primitivan ali bistar i lukav. Te nedaće formiraju njegovu slabost. Siromaštvo budi u njemu čežnju za bogatstvom, potčinjenost budi u njemu čežnju za vlašću, ili blizinu do vlasti. Ove značajke svoga roda, svoga čovjeka i svoga kraja, Meštrović nosi u sebi od svoga djetinjstva. Isto kao što Meštrović nije mogao zaobići narodnog guslara svoje prve mladosti, tako isto nije, kasnije, mogao zaobići Evanđelje, po kojem su ga župnik, fratar, i kod kuće otac učili čitati. Jednako nije mogao mimoići udivljenje prema vlasti i bogatstvu. I ta komponenta njegova građanskog života imala je, na žalost, svoje reperkusije i u njegovu duhovnom životu i stvaranju. Ako ništa drugo, Meštrović umjetnik bio je u teškoj kontradikciji s Meštrovićem građaninom.

Kazao sam da je druga sastavnica Meštrovićeve osobnosti: djelo Božje. Uza sve to, meni je Meštrovićeva pojava zagonetna, i ja je dugo vremena nijesam mogao razumjeti, uzevši u obzir kraj, u kojem se rodio, svijet, iz kog je iznikao, rod, kome je pripadao, ako ne pribjegnem metafizičkom udjelu.

Po broju talenata kojim ga je Bog obdario, ne znam, bismo li u povijesti umjetnosti mogli naći mnogo umjetnika ravnih Meštroviću. Za ovu smjelu tvrdnju mnogi će misliti, da iz mene govori prijateljstvo ili pretjerani narodni ponos.

Više od četrdeset godina ja sam bio blizu Meštroviću, surađivao sam s njim i sudjelovao u mnogim poslovima. Često sam prisustvovao njegovu radu, zapravo njegovu stvaranju. Promatrao sam ga dok je modelirao figuru, gledao kako mrtva glina prima život. Gledao sam, kako on mijesi među prstima desne ruke komadić gline, gledajući u već izmodeliranu konstrukciju glave one figure, a da i nije gledao u ruku, šta je izmijesio, utisnuo bi taj komadić gline u očnu šupljinu glave, zatim drugi, i njegova bi figura progledala. Imao sam često osjećaj, kao da

neko nadnaravno biće, koje se nalazi nevidljivo iza njega, vodi njegovu ruku. Isto takav osjećaj imao sam, i kad sam ga gledao dok je započinjao crtati figuru. Negdje u bijelom prostoru pri vrhu papira nacrtao bi glavu, zatim isto tako negdje ruke, a u dnu papira nacrtao bi stopala nogu. Zatim bi ekstremitete spojio s glavom, a da nije trebao spostirati ništa od onoga, što je prije nacrtao. Njegove unutarnje oči imale su tako jaku predodžbu o onome što je htio izvesti, da je njegova ruka, vođena vanjskim očima, bila samo instrument njegovih unutarnjih očiju.

Meštrović ni u čemu nije bio primitivan, iako je svoju kulu znanja počeo graditi od krova a ne od temelja. Ali ima mnogo momenata, u kojima je on došao do temelja. Tu je pomogla njegova golema nadarenost i jaka volja, kojom je nadoknađivao manjkavost primitivnog ambijenta, u kome se pojavio na svijet. Njegov je mozak neprestano radio. Njegova misao bez prestanka je kružila kroz sve vremenske periode, sve likovne epohe prošlosti naroda Sredozemlja. I zaustavila se na počecima grčke skulpture, na njezinoj arhaičkoj epohi, koja je rođena na Kreti, a pozajmljena od Egipta. Zatim se napaja na grčkoj klasici, na Fidiji, kojega je prijateljstvo prije njega bio prisvojio Michelangelo. Najdulje se Meštrović zadržava na pojavi Michelangela. On je osjećao neku srodnost s tim pogrbljenim Sredozemcem. Srodnost je među njima postojala.

Jedan i drugi bili su neumorni stvaraoci koje je vodila ljubav i strast za stvaranjem. Jedan i drugi posjedovali su veliku nadarenost, sposobnost da realiziraju svoju darovitost. Jedan i drugi posjedovali su beskrajnu unutarnju dinamiku i sposobnost, da udahnu život svakom svom djelu. I Michelangelo i Meštrović u svakoj gromadi kamena, Meštrović i u svakom dubu stabla, vidjeli su ljudski lik. Jedan i drugi dali su u svim granama likovnih disciplina — kiparstvu, slikarstvu i arhitekturi — svoj doprinos. Jedan i drugi bavili su se još i pjesništvom.

Često sam mislio o fenomenalnoj pojavi Meštrovića, pogotovu kad sam vidio kraj i upoznao svijet, gdje je on ugledao svjetlo života. Michelangelo je imao pred sobom vjekove likovne kulture, a Meštrović, vjekovnu likovnu prazninu. Uza sve to, Meštrović u nekim može se reći, svojim kiparskim realizacijama približava se Michelangelovoj kvaliteti. Kako i zašto?

Mene su interesirale okultne znanosti, a posebno me je zanimala tema o reinkarnaciji. O toj fantastičnoj problematici dosta sam štiva pročitao i predavanja čuo. Svaki put, kad sam o tom pitanju što čitao ili čuo, pomislio sam, nije li Meštrović reinkarnacija Michelangelova. Pogotovu sam na to pomislio, nakon što mi je u Rimu gospođa Meštrović pročitala Meštrovića studiju o Michelangelu. Biografija Michelangelova zapravo je autobigrafija Meštrovića. Ali, kad sam počeo misliti na daleku i blizu prošlost, ustanovio sam da je takvih fenomena bilo u povijesti umjetnosti. U Grčkoj susrećemo Fidiju, u Italiji Michelangela, u Francuskoj Rodina. Onda mi je bila jasna, bez obzira na metafiziku, i Meštrovićeva pojava u Hrvatskoj. Njegova blizina Michelangelu također je razumljiva. Oni su obojica bili naslonjeni na grčku klasiku.

Promatrajući Michelangelova djela, koja se nalaze u Rimu, Firenzi i Parizu, i poznavajući neoklasičnu epohu u skulpturi, ne treba imati smjelosti da se konstatira, kako su se neka Meštrovićeva skulptorska ostvarenja te epohe dovinula do Michelangelove visine. Ta mi se misao nameće, kad se sjećam Michelangelovih nuda »Noći« i »Dana« u Medicievskoj grobnici u Firenzi i Meštrovićevih »Udovica« u muzeju kneza Pavla u Beogradu. Iako ove Meštrovićeve udovice nemaju ništa zajedničkog s Michelangelovim ženskim figurama Medicievske grobnice, ipak ih međusobno nešto veže. Michelangelovi nudi su mirniji u pokretu i svojim skladnim proporcijama blizi klasici, blizi i u modelaciji forme tijela. Meštrovićevi su u pokretu nemirniji, prema klasici disproporcionalniji, iako vizuelno izgledaju proporcionalni, ali su blizi klasici po svojoj ženskosti, koja je kod Michelangela gotovo neprimjetljiva. Uza sve divergencije koje sam spomenuo, ovi nudi ipak imaju nešto zajedničko. Zajednički im je izvor iz koga su crpli inspiraciju i Michelangelo i Meštrović: Fidija! Fidija, gledan očima Sredozemca petnaestog stoljeća, i Fidija gledan očima Sredozemca dvadesetog stoljeća.

Isto tako dvije Meštrovićeve drvene karijatide, dva muška »nuda« natprirodne veličine dovinula su se, svojom unutarnjom dinamikom, nategnutom i širokom formom modelacije tijela, svojim klasičnim ljepotama, do ma bilo kojeg Michelangelova »Roba«. Još ću spomenuti Michelangelovu »Pietà«, koja se nalazi u katedrali u Firenzi i Meštrovićevu »Pietà«; laiku se čine dvije sestre, samo je Michelangelova mnogo starija od Meštrovićeve. Starija po umjetničkoj koncepciji, starija po koncesiji religioznosti svoga vremena. Na njoj je Michelangelo, uza sav prizvuk grčke klasike, ispoljio svoju personalnost. I Meštrović je u svojoj »Pietà«, bez prizvuka klasičkoga, pokazao svoju personalnost, pokazao veliku skulptorsku sposobnost, koja je gotovo na momente, veća od Michelangelove. Uza sve to, mnogi laici, čak i neki historici umjetnosti, zbog sličnosti kompozicije smatraju tu Meštrovićevu »Pietà« kopijom Michelangelove. I ti povjesnici umjetnosti, koji to kažu, laici su u umjetnosti!

Iznijet ću još jedan interesantan slučaj o vezi Meštrovića s Michelangelom: Meštrovć je izradio dva Michelangelova portreta Jedan bolji od drugoga. Vidio sam nekoliko Michelangelovih portreta, vidio i njegov autoportret koji prikazuje Josipa iz Arimateje u njegovoj firentinskoj »Pietà«. Uvjeren sam, da ni njegov autoportret ni svi drugi portreti njegovih suvremenika, koji su ga slikali ili modelirali, nijesu ravni Meštrovićevim portretima. Ako kažem da su ti portreti takvi, kao da ih je Meštrović izveo po živu Michelangelu, sve sam kazao.

U arhitekturi i slikarstvu nije se Meštrović dovinuo do visine Michelangelove, pogotovu ne u slikarstvu.

U doba prvoga svjetskog rata Meštrović dolazi do spoznaje, da sve junake mača crvi pojedu, a da duhovni junaci vječito žive. Dolazi do spoznaje da mač nije prijatelj ni istine ni pravde. I instinkt ga njegov vodi prema Evanđelju, štivu koje je jedino, uz narodne pjesme, u svom djetinjstvu čitao. Vodi ga k životu Isusovu.

Taj preokret u Meštrovićevoj duši, kojim napušta junake mača da može nesmetano slaviti junake duha, govori o Meštrovićevim zdravim podsvjesnim osjećajima, koji su ga odveli religioznom misteriju kršćanstva.

Ta epoha djela religioznog sadržaja započinje razapetim Isusom, isječenim direktno u drvu i relijefima, rezanim u drvu, koji prikazuju život Isusov. Ova prva Meštrovićeva religiozna djela bila su stilski naslonjena na gotiku. Kad sam ga upitao, zašto je otišao u tu gotičku dematerijalizaciju ljudskog tijela, odgovorio mi je:

— Ja, Joza, mislim, da je gotika najbliža religioznom misteriju. Ona nastoji do neba se dovinuti, a njezin čovjek nastoji do neba izrasti. Jednako kao što stablo koje se nalazi u sjeni nastoji izrasti do sunca, tako isto i čovjek, koji živi u duhovnom mraku, a skoro svi živimo u mraku,

želi izrasti do nebeske svjetlosti. To me rukovodilo, da se naslonim na gotiku.

Taj gotički prizvuk kod Meštrovića trajao je vremenski, koliko je trajao i prvi svjetski rat Neposredno poslije rata Meštrović se oslobađa gotičkog prizvuka, oslobađa se svega, osim Meštrovića. S mauzolejem obitelji Račić u Cavtatu započinje dominacija Meštrovićeve jake personalnosti: tu je početak našeg rasnog izraza. Od toga doba do kraja života Meštrović djeluje kao majstor i učitelj.

U religioznoj epohi Meštrović je dao neumrlih djela. Ta epoha, može se reći, provlači se u njegovu stvaranju od prvog svjetskog rata sve do njegove smrti. U ta četiri decenija Meštrovićevog intenzivnog stvaranja on je povremeno ulazio u glazbene i mitološke motive, motive iz narodne povijesti, portrete i spomenike. A kad mu je žena poklonila djecu, u molitve materinstva. Lik svoje žene, majke njegove djece, Meštrović uzima u svojim motivima iz Isusova života, kao lik Bogorodice. I ja sam u svakodnevnim razgovorima s Meštrovićem dobio dojam, da je za njega Majka, počevši od Bogorodice do njegove majke i sviju majki, sveti izvor života, i njezinim posredstvom sâm Bog je bio inkarniran u Isusu.

Meštrović je započeo svoje zamašno životno djelo likom svoje majke, koja drži sklopljene ruke u molitvi na svome krilu; a završio je svoje životno djelo likom Majke Isusove, koja drži svoga mrtvog sina na krilu. Negdje u vremenskoj sredini između ovih dviju majki isklesao je Hrvatsku povijest. Isklesao kao majku sviju hrvatskih majki, koja drži sklopljene ruke u molitvi na ukrljku našega grobnoga stećka, a na svakom koraku hrvatske zemlje stećci su posijani.

Treća je komponenta Meštrovićeve osobnosti natprirodni napor i ustrajnost u neprestanu stvaranju. I kad pobrojimo sve, što je taj genijalni čovjek u šezdeset godina kreirao u skulpturi, izveo u crtežima i slikama, projektirao u arhitekturi, dodavši tome ono, što je napisao, ne ispustivši ni privatna pisma, onda se pitamo, je li bilo moguće, da jedan sâm čovjek u svom životu može to od sebe i iz sebe dati.

Tajna njegove produktivnosti, na prvom mjestu, se nalazi u njegovoj mnogostrukoj nadarenosti, koja mu je omogućila, da u stvaranju nije imao poteškoća ni s jednim problemom. Drugo, komponenta njegova nasljeđa mnogo je pridonijela njegovoj produktivnosti. Nije imao namjeru postati naš Paderewski, ali je imao želju postati vladar u umjetnosti. Osjećao je u sebi, da mu je Bog dao sve uvjete, da to bude, osim bogatstva. I taj ekonomski moment jedan je od razloga njegovu neumornom radu i velikoj produktivnosti.

Kad sam mu jednom rekao, da će ga ovaj njegov prekomjerni rad fizički satrti i da nije na korist umjetničkoj kvaliteti, odgovorio je:

— Znam, Joza. Ali, ako ja sâm ne zaradim, da mogu svoje kipove isklesati u kamenu ili odliti u bronci, i sagraditi neku baraku u koju bih ih smjestio, nitko to poslije moje smrti neće učiniti.

Šezdeset godina njegova života, zapravo, predstavljaju šezdeset godina njegova radnog vremena, jer njegov radni dan nije se sastojao od osam sati, nije ni od šesnaest: njegov radni dan sastojao se od cijelog dana i gotovo od cijele noći.

Tu Meštrovićevu zagonetnu radinost ja sam dešifrirao u zatvoru, na Savskoj cesti u Zagrebu, gdje smo bili obojica zatvoreni.

Četvrti ili peti dan našeg tamnovanja, nakon što smo bili preslušani, Meštrovića, koji se nije dobro osjećao, premjestili su u bolničku sobu kaznionice. Mene su ostavili u ćeliji s motivacijom, da nas dvojica ne možemo biti u zajedničkoj sobi. Sutradan prije podne preselili su i mene u istu bolesničku sobu, u kojoj se Meštrović nalazio, i smjestili me do samog Meštrovića. Jedan mi je susjed šaptom rekao: »Umalo noćas nije Meštrović umro. Vas su preselili ovamo, da budete svjedok, ako Meštrović umre, da oni nijesu krivi. Životinje!«

Malo kasnije upitao sam šaptom Meštrovića: — Šta se to dogodilo prošle noći?

— Ja sam, Joza — tiho je šaptao — po svom običaju, prije nego sam zaspao, ovaj put mislio o Paveliću i ustašama, a nijesam o njima dobro mislio. U tim sam mislima zaspao i u snu nastavio iste misli. Ne znam u koje doba noći, počeo sam glasno sanjati i čuo sam svoj glas, najprije u snu, zatim u polusnu ili u polujavi. Najednom sam se sjetio, da ja nijesam doma nego u njihovoj tamnici. Smjesta sam postao budan, i gadan me je strah obuzeo; mislio sam, naime: nije li ustaša, koji leži podno mojih nogu, čuo ono što ja o njima mislim. Moj strah je sve to više rastao, moji živci sve to više slabili, dok me nijesu sasvim napustili, i — ja sam se onesvijestio. Kad sam progledao, vidio sam onog istog ustašu, kako mi stavlja mokar ručnik na čelo.

— Pa, kako ste, Meštre, mogli spavajući čuti svoj glas? Možda ste sanjali i da govorite?

— Nije se to, Joza, prvi put dogodilo; redovito ja, prije nego zaspem, razmišljam i kombiniram nove planove za nove skulpture. Ta svoja razmišljanja ja nastavljam i u snu. I često mi se događa, da glasno mislim i da u snu ili polusnu čujem svoj glas. Tada počnem kontrolirati svoje kombinacije, i ako primijetim da su ostvarljive, ili ih zapamtim, ili ustanem, da ih notiram ili skiciram.

Treći dan su nas izbacili iz bolničke sobe i premjestili u jednu ćeliju prizemlja, neugodnu, hladnu i prljavu. Tu sam ustanovio, da je točno što mi je Meštrovć govorio o svom djelovanju u snu. On bi zaspao vrlo brzo, pošto bi ključar ugasio svjetlo u našoj ćeliji. Mene su zaokupljale misli o izlazu iz one situacije i nijesam mogao spavati. Pušio sam cigaretu za cigaretom. Ni Meštrovićev mirni san nije dugo trajao, najedanput je počeo u snu govoriti. Svaku riječ nijesam razumio, ali neke je jasno izgovorio. Razabrao sam da zbori o nekoj skulpturskoj zamisli. Najednom se prenuo.

— Zar vi, Joza, još ne spavate? Koliko je sati?

— Rano je, Meštre, malo ste spavali i nešto šte u snu govorili.

— Zaspao sam s jednom novom kombinacijom za »Pietà« i u snu sam je vidio. Ako izađemo, Jozina, odavle živi, izradit ću je u mramoru!

Ostali smo živi, i Meštrović je kasnije, u Rimu, tu »Pietà« izradio u mramoru.

Prema ovome, što sam iznio, jasno se razabira da je Meštrovićevo radno vrijeme bilo protegnuto i na spavanje. Kad uzmemo u obzir njegovu sigurnost u radu, i kad uzmemo da se on nije odmarao ni na javi ni u snu, onda zagonetka za množinu djela koju je ostavio iza sebe prestaje biti zagonetkom.

Misleći o svemu ovome što sam sažeto iznio o Meštrovićevoj nadarenosti i djelatno dolazim do spoznaje da je on svojim djelima odao za-

hvalnost Bogu i ljudima: Bogu je zahvalio na talentima kojima ga je obdario, slaveći Isusa u većini svojih djela. Svojoj zemlji i narodu zahvaljuje na sokovima i čvrstoći neslomljivoj, kojim su ga obdarili, da uzmogne izdržati nadljudski napor, ostavljajući im gotovo sve, što je decenijima ostvario i sagradio. Majci za život, koji mu je dala, odužuje se time što glavnu epohu svog stvaranja započinje njezinim likom. Kulturnoj Evropi za znanje i tehničku spremu, koju je od nje poprimio, odužuje se time, što je pridonio veliki obol razvitku njezine likovne kulture.

Završavajući ovaj nekrolog Meštroviću, mislio sam u sebi, da bi bolje bilo, da on piše nekrolog meni nego ja njemu. Danas sam ja poluinvalid, a Meštrović je bio još u mogućnosti da ostvari po koje valjano djelo, da ga nije smrt susrela.

Računao sam, da ćemo se nas dvojica još jedanput u životu sresti i uskladiti naše razročnosti i nastaviti naše staro drugarstvo i staro prijateljstvo. Njegova smrt pomrsila je moj račun. Sada može samo moja smrt taj račun ostvariti. Mi ćemo se dvojica tada sresti na drugom svijetu, oslobođeni od balasta tjelesnog i ljudskih slabosti, prema tome i naših razročnosti, da ondje nastavimo, u vječnosti, naše staro drugarstvo i prijateljstvo. Ne zavisi od mene, Meštre, kad ću tamo doći, ali sigurno ću doći.

Do viđenja, Meštre!

SVJETLA ZA DALJINE

O LIRICI DOBRIŠE CESARIĆA

Jure Kaštelan

1

Prava poezija je kao element, jednostavna i neprotumačiva. Preobraziti je u racionalne pojmove uvijek je, jednim dijelom, uzaludan trud. Poezija ima vlastitu otpornost i pod naslagama naših shvaćanja (relativno krivih i relativno ispravnih) ona čuva svoj vlastiti sjaj i svoju unutarnju svjetlost. Lirika je u svojoj kristalizaciji najsrodnija rudama i oblicima koji se rađaju u dubinama zemlje i mora, na dnima nevidljivih ognjica, u dubinama ljudske tragedije.

Lirika Dobriše Cesarića ima složenu jednostavnost prirode. Ona je, u svome čistom pjevu, proljetni kos. I kiša, u šumornim sazvučjima. Ona je svjetlo svitanja. Ona je suza u oku. Zanos i cvijet u cvatu. Ona je prazna i napuštena stanica i svijetao grad. Izazvana životom, ona je izazov životu. Pjesma nije slika o svijetu, nego vizija svijeta kao slike, svijet stvoren po mjeri čovjeka.

Cesarić je smionom originalnošću otvorio novu stranicu hrvatske lirike. Svježi izvor te poezije briznuo je i šiknuo na asfalt gdje pile i kestenari dočekuju zimu, a sladoledari žarki ilinštak. Grad je Cesarićeva lirska tema, ali ne grad sa svojom geometrijskom arhitekturom i tvorničkim dimnjacima, nego čovjek u gradu, čovjek koji postaje žrtva tehničke civilizacije i društvene nepravde. Načelo grčkog filozofa Protagore: — »Čovjek je mjerilo svih stvari: onih, koje postoje, da postoje, a onih, koje ne postoje da ne postoje«, — nalazi suvremenu potvrdu u Cesarićevoj lirici koja »srcem osvjetljava svijet«.

Cesarić u svojoj poeziji nije pomodan, on je u tokovima života, stamen i vlastit. Ima pjesama u kojima je i sunce mračno, lažno. Cesarić je od onih pjesnika, koji i mrak pretvaraju u svjetlost svojih stihova. Njegova lirika nije samo jedan od vrhunaca u hrvatskoj poeziji, već i trajno prisustvo životnog stvaralaštva i mladosti.

Cesarić je pjesnik koji viziju svijeta konkretizira i tajnu stvari otkriva čulima. Njegovo je oko i uho otvoreno za svjetlost i sjene, za talasanje i kruženje skrivenih ritmova. Ispod prividnosti običnih pojava on intuitivno otkriva dublji, simbolički smisao i suglasja života (*Oblak, Voćka poslije kiše, Mrtva luka, Tiho, o tiho govori mi jesen).* Misaono i tematski složena *(Kad budem trava, Povratak, Srce, Mrtvačnica najbjednijih, Trubač sa Seine),* ova lirika rađa se u patnji i bolu. U njoj govori čisti glas čovjeka, izvoran i jednostavan, kao plač i radost.

Lirika Dobriše Cesarića skriva u sebi tajnu magiju i čudo koje se ne da ponoviti: složenu jednostavnost i jedinstvenu vezanost sadržaja i forme. Njegov pjesnički svijet nije samo izraz, nego i doprinos stvaranju osjećajnosti suvremenog čovjeka.

O lirici Dobriše Cesarića pisano je mnogo i izricana su različita gledanja. Iako vremenski kratka, ova lirika odolijevala je događajima, koji su po svom značenju epohe. U nemirima života ona se pokazala životnom, mladom i otpornom, jer je i sama nemir i otpor. O problemima koje je postavio Cesarićev stih, o njegovoj poetici i o kreativnom procesu treba i još će se govoriti, jer to traži sugestivna riječ te poezije.

Ali jedno je sasvim utvrđeno: da je Cesarić duboko impresivan pjesnik i da je njegova lirika snažan i vlastiti izraz ličnosti. Vrijednost takve lirike je trajna, i vrijeme i pojedinci u njoj otkrivaju različita svojstva. Pjesnik, iako jedan čovjek, nije nikada samo jedna patnja, samo jedna radost i samo jedan san, jer je on sinteza svoga vremena. On je ticalo u budućnost.

Susrećući se sa Cesarićevom lirikom od najranijih dana svoje mladosti, uvijek sam, i iznova sam, bio osvojen jednostavnošću izraza. Tražeći paralele, uživljavajući se u druge suprotne pjesničke ličnosti, uvijek sam, i iznova sam, mogao prepoznati njegov izvoran lirski govor koji ima svoju uspravnost i svoj zvuk. Htijući se emotivno i racionalno odrediti pred tom lirikom, uvijek sam, i iznova sam, otkrivao njenu, u dobrom značenju, tvrdoglavost i humanu ustreptalost. Kao svaki istinski umjetnički izraz i Cesarićeva lirika sama kazuje više od onoga što je o njoj rečeno. Zatvorena u svojoj neponovljivoj strukturi produžuje se u nadvremensko i ljudsko postojanje (*Pjesma mrtvog pjesnika*).

Uvođenje u liriku Dobriše Cesarića ulazak je u složenu bit žive i suvremene ličnosti, u jedno tjeskobno vrijeme između dva rata, u ljudsku dramu, koja nije samo jedna i usamljena, već drama vremena. I ta lirika sama ključ je ljubavi, koji otvara tajna vrata života.

Život i umjetnost isprepleću se i dodiruju kao rađanje i smrt. Veza umjetnosti i života prisna je i uzajamna. Lirika Cesarićeva neodoljiva je svojom konkretnošću, a to je čist i snažan doživljaj i osjećanje stvarnosti. Kad ne bi bilo te lirike naši dani bili bi osiromašeni za jednu humanu riječ, za jedan prisan zvuk i za jedno obasjanje ljepote. I kad, u mijenama dana i noći, oblak zasja nad gradom, zatvorenim u svoje brige, učini mi se da sam u gostima kod samog pjesnika. I kad ne bih poznavao noćnu tišinu ulice u kojoj stanuje, njegov govor i živ pokret — naš bi razgovor bio isto toliko srdačan. Razgovor s poezijom, sa istinom o ljudskom biću.

Pjesnicima ne treba pohvala, a još manje pjesniku *Povratka, Mrtvačnice najbjednijih* ili stvaraocu *Spasenih svjetala*. Pjesnicima treba srca. Lirika Dobriše Cesarića živi, neponovljiva u svojoj strukturi, životna u svojoj izvorno ljudskoj istini. Ona je iz knjige prešla u govor naroda, u korijenje života.

2

Bol i svjetlost — dvije su riječi koje se u Cesarićevoj lirici javljaju kao nosioci značenja, kao poruka.

Bol je: dubina, a svjetlost: visina, preobrazba, otkriveni trenutak vječnosti. To su koordinate koje kristaliziraju pjesničku viziju.

Slabašnu djecu radost rađa,
I njezin porod brzo gine,
A pjesme, rasplamsane bolom,
Gore ko svjetla za daljine.

O sati sumnje, sati bola

U kontekstu Cesarićeve lirike imenica bol ima složenu skalu značenja od fiziološke i psihološko-emotivne do misano spoznajne i stvaralačke boli (*Spoznanje, Krik, Pogled, Sakriveni bol*). Kao sinonimi bola javljaju se: grč, jad, patnja, čemer, krik, vrisak, plač, žuč, a kao pridjevska određenja: mračan, gorak, dubok. Svaki osjet na određenoj granici postaje bol.

Bol je psihološko-emotivno stanje, doživljaj svijeta, temperatura u kojoj se oblikuje stih. Pjesnička misao nije u idejama nego u slikama. Pjesnik misli formom.

Zavrisnuvši svoj vrisak u svijet
Da uokolo traži jeku,
Razdijelio sam svoje srce
Med braću neznanu, daleku.

Krik

Bol je izvorni stvaralački čin, misleća patnja, a ne primijenjena filozofija tragike ili Schopenhauerova pesimizma. Poezija se oduvijek hrani patnjom.

Bol u Cesarićevoj lirici ima moralnu i etičku vrijednost, a to je suosjećanje s ljudskom patnjom i emotivna katarza.

Bol je oznaka čovjeka, a ne univerzalni zakon. Bol nije svrha sebi samom, nije patnja radi patnje. Bol nas vraća autentičnim izvorima bića. Humanizam Cesarićeve lirike, humanizam je bola i suosjećanja s patnjom čovjeka.

Bol je stvaralačka iskra koja se prenosi od srca do srca, a svrha je: svjetlost. Bol je ishodište, a svrha je vizija ljepote, vizija totaliteta i vječnosti. Svjetlost je simbol ljudske težnje: neprolaznost u prolaznosti.

Sliku svijeta Cesarić otkriva osjetilima. Izvanosjetilni svijet ostaje nekomunikativan i neprevodiv znak. Pjesnički svijet je suglasan i značeći. Prostor i vrijeme postoje kao ljudsko vrijeme i ljudski prostor, kao osjetilni svijet. Izvan osjetilnog svijeta je »tama beskrajne noći« kao u pjesmi *Mrtvac*. Za Cesarića priroda i stvari govore. To je govor »znakova«. U pjesmi *Sam sa vatrom*, vatra »daje znak« kao da »hoće nešto reći«, ali govor znakova nije riječ, nije jezični govor. Izvanjezični znak postaje ljudski govor samo ako je komunikativan. I kao što sliku svijeta otkriva osjetilima i čini je ljudskom, pjesnik govor prirodnih znakova otkriva kroz smisao ljudske riječi, a bitno u riječi je komunikacija, ne samo mogućnost prenošenja smisla, nego i zračenje smisla koji je u riječi.

Čovjek ne govori samo riječima, govori mnogim znakovima. Za pjesnika je riječ jedini govor. Stav pjesnika prema svijetu potvrđuje se i počinje od stava prema riječi. Pjesnik koji preko individualnog bola otkriva ljudskost svijeta, zajedničko podneblje čovjeka, vraća riječi dostojanstvo smisla, jer se jedino preko riječi produžuje u životu zajednice, naroda i pojedinca, u ljudskosti svijeta.

Cesarićeva poezija okrenuta je čovjeku ne samo emotivnom težnjom, nego jasnoćom riječi i zvučnom strukturom stiha.

Sve što je ljudsko smrtno je. I tu se javlja dvojnost. Fundamentalna je ljudska težnja savladavanje smrti, otimanje prolaznosti. Od te tragične svijesti, od spoznaje dvojnosti ljudskog bića, počinje stvaralački čin.

Poezija je savladavanje smrti. »Pred smrću ja se skrih (koliko mogoh) u stihove«, potvrđuje Cesarić u *Pjesmi mrtvog pjesnika.*

Više nego i u jednoj pjesmi Cesarić je u *Pjesmi mrtvog pjesnika* projicirao svoje pjesničko uvjerenje.

Klasična koncepcija pjesme pretpostavlja istovremenu prisutnost pjesme, pjesnika i čitaoca, kao neprekidni proces stvaralačkog čina. Taj harmonični ekvilibrij Cesarićeva poezija potvrđuje.

Pjesnik — pjesma — čitalac tvore jedinstvo, zatvoreni strujni krug. Pjesnik u pjesmu unosi sebe, dio sebe, onu energiju koja je oteta smrti. Ta je energija sabita u stihovima. Pjesnik je mrtav, nema ga, postao je zemlja, postao je trava, ali ne sav i ne samo zemlja i trava, jer dio njegova života traje u stihovima.

Moj prijatelju, mene više nema.
Al nisam samo zemlja, samo trava.
Jer knjiga ta, što držiš je u ruci,
Samo je dio mene koji spava.
I ko je čita — u život me budi.
Probudi me, i bit ću tvoja java.

Pjesma, prema tome, nije samo jezična struktura, sistem znakova, nego živi organizam, dio pjesnikova bića. Ista životna energija prešla je u drugi oblik, u pjesmu. Pjesma je kao i pjesnik: smrtna i životna. Životna energija sadržana u pjesmi postaje aktivna ako prostruji u život, ako se »probudi«. Spoj pjesme i života čini čitalac. Čitalac nije samo posrednik, provodnik energije, nego dio životnog kruga pjesnik — pjesma. Čitalac je život u kojem je produžena energija pjesnik — pjesma. Krug pjesnik — pjesma — čitalac postao je zatvoren, jedinstven, a time otvoren životu. Uspostavljen je krug neprekidnih mijena, nerazorivi ciklus života.

Heraklitovski prsten vječnog povratka javlja se kao emotivna struja u mnogim Cesarićevim pjesmama kao: *Utjeha, Kad budem trava, Povratak, Srce,* ali je najpotpunije izražen u *Pjesmi mrtvog pjesnika.*

Pred smrću ja se skrih (koliko mogoh)
U stihove. U žaru sam ih kovo.
Al zatvoriš li za njih svoje srce,
Oni su samo sjen i mrtvo slovo.
Otvori ga, i ja ću u te prijeći.
Ko bujna rijeka u korito novo.

Vizija pjesme postala je vizija neprekidnog ritma svemira. Nestale su granice života i smrti.

U moru života što vječito kipi,
Što vječito hlapi,
Stvaraju se opet, sastaju se opet
Možda iste kapi —

Povratak

Misao u pjesmi *Povratak* kao i u *Pjesmi mrtvog pjesnika* ima analogiju u Empedoklovoj filozofiji: »Nijedna od smrtnih stvari nema rađanja niti nekog svršetka u razornoj smrti, nego samo postoji miješanje i rastavljanje pomiješanog, riječ rađanje ljudi upotrebljavaju samo da bi to označili.« (Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker. Fr. 8.) Ista misao javlja se u drevnim mitovima, ali je njena prava analogija analogija u životu, u percepciji i doživljaju prirode, u radosti i bolu stvaranja (*Jesenja pjesma, Oblak, Kasna jesen, Jesenje jutro, Početak proljeća, Proljetna kiša, Voćka poslije kiše, Breze na ulici, Popudbina, U suton, Večernja pjesma).*

Misao o vječnom povratku izražena u *Pjesmi mrtvog pjesnika* potvrđuje osnovnu emotivnu struju Cesarićeve pjesničke vizije svijeta kao neprekidnog ritma života. Svemirski makrokozmički ritam pjesnik otkriva u svakidašnjim jednostavnim prizorima prirode, mijenama dana i noći, u igri kiše i sunca, u slučajnim i sitnim stvarima jednako kao i u svakodnevnoj drami u ljudskom srcu. Ideja o vječnom povratku je strukturalna koncepcija Cesarićeve lirike. Ona se potvrđuje u strukturi pjesme.

Značenje pjesme neodvojivo je od strukture, od sistema u kojem se javlja. Cesarić je pjesnik zatvorenih formi, vezanog stiha i rime, a napisao je i manji broj pjesama u prozi. U vezanom stihu nastavlja liniju Matoša i Vidrića, ali je stihu dao nove, izrazito svoje vrijednosti i učinio ga prirodnijim i gibljivijim.

U *Pjesmi mrtvog pjesnika* metrički sistem i poruka u punom su suglasju. Ritmičko opetovanje i raspored ili, kako sam kaže, »zagrljaj« rima, potvrđuju krug vječnog povratka. Struktura je postala značenje.

A to nije slučaj samo *Pjesme mrtvog pjesnika* nego oznaka Cesarićeve lirike u cjelini. On je i u malim lirskim formama jednostavnim čistim riječima postigao prirodnost i kristalnu jasnoću lirskog izraza.

Pet stihova pjesme *Tiho, o tiho govori mi jesen* pokazuje koliko bogatstvo izražajnosti i značenja otkriva riječ u svom prirodnom unutarnjem zvuku. Pjesma u kojoj nema ni jednog pridjeva i ni jedne metafore, kao cjelina, postaje metafora, polivalentni savršeni oblik.

Struktura Cesarićeve lirike izrasla je iz pjesničke vizije svijeta, iz strukture svijesti.

*

Vizija svijeta kao totaliteta, kao jedinstva makrokozma i mikrokozma, klasična je u misaonom konceptu, a romantična u izvornoj emotivnoj struji. Oznake klasično i romantično ovdje ne određuju stil nego humanistički karakter Cesarićeve lirike.

Cesarićeva pjesnička misao okrenuta je sva čovjekovu biću, ljudskoj drami. Ako stvarati znači prenositi iskru života, pjesma je »spaseno svjetlo«, trenutak vječnosti.

I riječi, kristalizirane u vatri stvaranja, u ognjici patnje, postale su svjetla za daljine.

POSVEMAŠNJI DAN ZVONIMIRA MRKONJIĆA

Ljerka Mifka

I

Možda nije sasvim slučajno Mrkonjić u jednom eseju[1] napisao da je *pjesništvo uzdignuće nad morem trajanja s kojim ne samo da ne stoji u sudbinskoj vezi, nego mu je i suprotno.* Drugim riječima znači da je poezija ono *zaista i apsolutno realno*[2], da iz stvarnosti izuzima jedan posvemašnji realitet koji ubrzo prestaje ovisiti o njoj i zadobiva izvanvremensku dimenziju, važenje vremenitog izvan vremena. Drugim riječima mogli bismo reći *da se radi o tome da se kroz snove prokrijumčari čitava jedna stvarnost da bi se došlo do načela nove strogosti,* koju to more samo po sebi ne omogućuje. Ako postoji tlo s kojeg se glas uzdiže, onda je ono granica jednog posve negraničnog postojanja koje bi svojim svršetkom i početkom htjelo biti *granično.* Nova je, Mrkonjićeva, strogost rezultat stješnjavanja stvarnosti, izbijanje iz nje one sume proživljenosti svakodnevnog, koja na svojim rubovima nosi pečat nadrealnog. Za njegovo pjesništvo nadrealno, u određenijem smislu nastaje kao okoštavanje trenutka u kojem stvarnosno jednog prizora prelazi u stvarnosno drugog. U prostoru prividne praznine koji vlada među njima, pjesnik gradi svoj svijet, uzimajući iz prošlog i iz budućeg.

Jasno je da stoga u pjesništvu prepoznajemo našu stvarnost preko razdaljine koju oblikuje pojedinačno pjesničko iskustvo, što drugim riječima znači da se od središta događanja svakodnevice do krajnjeg oboda pojedinačnog ozbiljenja te razdaljine oblikuje tzv. pjesnička imaginacija. Blizina je Mrkonjićeve i Novalisove misli upravo u nastojanju da se *uzdignućem* zadobije postojanje, koje će biti, jer je uzdignuto nad morem trajanja, više od prolaznosti trenutka, i jer je okrenuto trenutku iz kojeg se uzdiže, strasno i vremenito u traganju za svim onim što se u slijedećem trenutku neće promijeniti.

Sa svih strana navire u nas i kroz nas vrijeme, ali možemo li mi uopće reći da ono iz nas odlazi i nestaje, raspršuje se, ili pak u našoj mašti oblikuje vlastita čvorišta koja će se kasnije upućivati u prazni prostor izvan nas kao *naše* vlastito vrijeme?

Ono što daje prividnu nepomičnost stvarnosti koju prihvaćamo kao postojeću, nije niz događaja vezanih za našu neposrednu opstojnost, već

[1] Zvonimir Mrkonjić: *Približavanje stvarnom,* »Razlog« 8/1964
[2] Novalis: *Izabrana dela,* Nolit, 1964

uz izdvojenost *slika* te opstojnosti u našem duhu. Jer u njemu su prostranstva mnogo šira, teže mjerljiva, on ne podliježe nikakvim zakonima, ali zato jedna njegova dubina može postati zakon svemira: pojmovnost racionalnog rastvara se u slici koja se ne može čak ni na svojim rubovima razložiti logičkim postupkom. Po toj se dubini-zakonu ravna Mrkonjićevo pjesničko biće, suprotstavljajući pojmovnosti cjelovitost slike izvan racionalnih zakona. Time pjesnička stvarnost obilježava pustinju koja je savladani put između onog što je uvjetuje i ostvarenja te prinude u riječima.

Da bismo bili istodobno svjesni vremena koje kraj nas teče i izvanvremenskih čvorišta u našem duhu, potrebno je jedno više mjerilo kojem ćemo istodobno primjeravati svoju patnju, vedrinu i bol. Možemo li mi uopće izaći iz tih činjenica koje nas prisiljavaju na svoj tijek zbilje, na svoje postojanje u vremenu?

U neprekidnom odvajanju od vanjskog, skeletnog toka vremena i akumulaciji unutrašnjeg stvara se onaj tako bitni otpor pjesništva prema svijetu što ga uvjetuje. Koliko se pjesništvo može više osoviti iz svojeg unutrašnjeg vremena, toliko manje ovisi o vanjskom, iako iz njega crpe snagu (koja se, preobražavajući se u slikovno, oslobađa racionalnog). Na taj način pjesništvo postaje žar koji sa svih strana obasjava naše biće uključujući jednu posebnu dimenziju prostora gdje se sastaju unutrašnje i vanjsko. Takvu je ravnotežu Hugo opisao riječima: »Dugo sam ostao nepomičan, puštajući da me blago prožima taj neizrecivi sklad vedrina neba, melankolija trenutka. Ne znam što se događalo u mom duhu i ne bih to mogao reći, bio je to jedan od onih neopisivih trenutaka kada osjećamo nešto što se uspavljuje i nešto kako se budi.« Što je neizrecivost jednog trenutka, ako ne apsolutno tog trenutka? Znači da se u pjesništvu, kako ga shvaća i Mrkonjić, događa sinteza opažaja i svijeta koji *izlazi* iz tog opažaja. To je, kako bi rekao Bachelard, *svijet svjetova,* u kojem je *pjesničko sanjarenje, kozmičko sanjarenje.* Da bi se pjesništvo uzdiglo do razine te dvojne sanjarije, ono mora biti istodobno prostranstvo i stiješnjenost prostranstva: širina da bi razmeđila trenutak, a stiješnjenost da bi oponorila tu širinu. Jer samo u širini, biće se gubi, a u dubini tone: pjesma je gubljenje u beskonačnosti i tonuće u njezinu obzoru, poniranje do iskona.

Ali za Mrkonjića ta se sanjarija temelji uvijek na budnosti, možda onoj najbudnijoj u kojoj se naš dnevni krajolik spaja s noćnom zvijezdom gdje se racionalnost iskustva svakodnevnosti posve raspršuje. U toj se oporbi rađa pjesništvo, koje će imenovanjem stvari učiniti da nestane sav prostor *oko* riječi, da se one izjednače s predmetima koje obilježavaju. Otuda je Mrkonjićevo pjesništvo daleko od svake pojmovnosti, ono je poznaje više po svemu što joj izmiče nego po onome što joj se podaje.

> Moj je dio zemlje suh i nadilazi me. Uskoro bit će crn.
>
> *A. De Bouchet*

Na razini bića koje misli *svojim* dijelom zemlje *svoju* sudbinu, osvještava se riječ i svojim izravnim izričajem označava prostranstvo krajolika u kojem će doskora počivati čitavo pjesnikovo biće. Možda se rascjepkana i razdijeljena istina našeg doba može još jedino obistiniti u fragmentima, koji nastoje u svojoj kratkoći zadržati cjelovitost *jedne* slike kao cjelovitost *svake* pojave. Tako je za Mrkonjića prva zbilja sa-

držana u svakom blijesku pojavnog i predmetnog u *sudaru* onog što prolazi i onog što dolazi. Iz njihova je sraza proizašla cjelovitost pjesme, kao krhotina i rana svega što se zbilo i što će se zbiti.

> Vrijeme — kao da se u stoljetnim razmacima
> navraća uvijek jedan isti dan što iscrpljuje
> čitavo trajanje, određujući sve strožije jedan
> isti trenutak, kako krivnja postaje dovoljna sebi
> svom mjerstvu, u koje bi se htjeli povući kao u
> zadnji nastanjivi prostor.

Možda je Mrkonjić i suviše dobro razumio da naš svemir više nema pouzdanog središta, i da jedino njegovo *moguće* središte može biti pjesma. Pjesma se navraća uvijek *istom danu,* u kojem je svjetlost neporeciva, a taj dan je u svojoj biti bez-dan, koji zbog suviše svjetlosti izgara od vlastita vida. O tom *Danu* govori Mrkonjić.

Strogost jednog trenutka stožer je cjelokupnog vremena koje se u svakom biću taloži, otvarajući mu perspektivu jedne posvemašnje točke. Da bi se pjesnikova stvarnost potpuno sabrala u jednom žarištu on je mora najprije sagledati u njezinom cijelom opsegu, a potom, presjeći njezin tok, zgušnjavajući i stješnjavajući izraz do posebnog naboja. Tada pjesma istodobno prekriva ono što je osvojeno riječima iz mnoštva onog što protječe govorom.

Mrkonjićevo se pjesništvo ne navraća više na sve one stvari koje su prouzrokovale njegov pjev, ne ovisi više o neposrednoj realnosti koja *teče.* Neposredni je život zamijenjen težnjom da se vid probije izvan svojih granica, a perspektiva koja se tada ukazuje u potpunosti je nebeska.

> Bježiš od riječi do tijela koji su jedno
> ne sustižući nikada svoju stvarnost
> pjesmo svega mogućeg
> za jedno nužno
> neodoljivo
> ništa.

Za Mrkonjića je prostor između očaja kao granice ljudskog i svjetlosti kao granice onog čemu to ljudsko stremi stvaran jedino ukoliko dodiruje ta dva pola unutar kojih pjesma izbiva čitavom svojom jasnoćom. Mogli bismo se odmah potom zapitati gdje je to mjesto na kojem se pjesma objašnjava i osvjetljava u čistoj jasnoći svoje konačne sudbine? Možda je to u ovom pjesništvu događanje koje se mora neprestano *ispunjati* od *sadašnjeg trenutka do pune svjetlosti,* a možda je to sve ono što na prijeđenom i svladanom putu izmiče. Po tome je Mrkonjić pjesnik nove strogosti koja se rađa iz dodira s krajnostima očaja i svjetlosti. Prostor se između tih krajnosti nužno raspada u mnoštvo slika čiji doseg određuju ponesenost i zanos mašte.

Ukoliko današnji svijet ne posjeduje više koherentno središte kojem pjesnik može uputiti svoj pjev i iz kojeg može istodobno i z h o d i t i, on je već svojom osnovnom strukturom vezan za fragment, za jednu svoju ranu koja postaje njegovo bitno obilježje. Ovdje se cjelovitost romantičkog zanosa i poetika iracionalnog (u kojoj se obrelo i Mrkonjićevo pjesništvo) raspadaju u traganju za posvemašnjim fragmentom. Možda je upravo stoga iskustvo pjesnika dvadesetog stoljeća više vezano za posebnu vrstu imaginacije koja povezuje svoja iskustva nepreglednim bjelinama, odjeljujući stihove jednog od drugog, nego što teži zanosu za cjelovitim pjevom.

Svaki je pjesnički sustav, ma koliko nam se na prvi pogled činio opsežan, vezan za određenu materijalnost pojavnog, koja ako je oslobodimo tvarnosti pokazuje svoju simboličku ogoljenost i svoje drugo značenje. Jednom tananijom analizom mogli bismo naizmjenično osvijetliti i u Mrkonjićevu pjesništvu simboličku potku tvarnog. Nama će međutim ta tvarnost poslužiti tek indirektno, da bi otkrila onu duhovnost koju simbolizira i koja se između gromade i krvi otkriva kao traganje za čistom svjetlošću.

U procesu sabiranja i koncentriranja tvarnosti, čak u inzistiranju na njezinoj kvalitativnoj sabirnoj moći odvijaju se slike konačne svjetlosti i muke. Približavanje bića svekolikoj sličnosti svemira, za Mrkonjića se ostvaruje u jedinstvenosti i neponovljivosti svakog tijela, dimenzije koja uporedo s njim raste i sahne.

> Prokletstvo rastenja! Jer svi ulazimo u tokove tog stabla — radi neba koje bi se htjelo primaći, radi zemlje koja bi otišla — svaki o svoje zvjezdano drvo razapet. Svaki je na svom putu našao to isto uzdizanje.

Na svom putu do svjetlosti biće se postepeno oslobađa kušnje svoje stvarnosti i u tragičnoj spoznaji o nemogućnosti da sobom savlada sve daljine i visine, teži preobrazbi u ljubavi koja će zauvijek ostati mogućnost jedne pjesničke i ljudske otvorenosti, a gotovo nikad ostvarenosti. Takva je bila žestina Ikarove žudnje prema *drugom,* prema visini. Međutim nije li istodobno neuspjeh Ikara neuspjeh ponesenosti tijela visinom?

> dva lijeta što se udaljuju jedan od drugog da bi spoznala čitavo prostranstvo svoje ljubavi, no beskrajno se približavajući u zajedničkom spaljenom pogledu, u svom konačnom kaosu krila.

Nije li moguć samo jedan let koji sjedinjuje onog koji leti i ono prema čemu leti? Jedan potpuni let oslobađa tijelo zemnosti, dajući mu uzletnu moć, ali ga ponovo privlači nakon dodirnute svjetlosti u svoju tvarnost, zatočujući ga u njoj zauvijek.

II

Pjesnik je u svijetu u blistavom rasapu svjetlosti onaj *prerani ponoćnik,* koji jedini može imenovati prijelaz i razmjenu *unutrašnje i vanjske vrtoglavice.*[3] Tada se za njega čitava egzistencija reducira na nekoliko pokreta, riječi, koje sabiru u sebi cijeli kozmos. Recimo da se Mrkonjić približio mjestu reducirane egzistencije, da pokušava pronaći unutar svijeta uvijek još čvršću, sabijeniju gestu. U njegovu je slučaju gesta-slika zadobila mnogo veći intenzitet no što ga ima sama prostornost egzistencije. Jer gesta je poput okomice: sabere i sažme sav prostor oko sebe, tako da oko nje sve izgleda opustošeno, ispražnjeno i iscrpeno.

[3] Gaston Bašlar: *Poetika prostora,* Kultura, 1969

U posljednjoj Mrkonjićevoj knjizi *Dan* nalazimo takvu konciznost geste-slike koja je u sebi sabijena i sužena do čvrstoće koju tek pjesnikova lucidnost drži na okupu.

Zatečeni svjetlošću i prostorom Mrkonjićeva *dana*, mogli bismo reći da poput šamana postoje oni koji »imaju pamćenje začinjavca«, oko kojih sve što je impersonalno odjednom zadobiva svoje konture u konkretnoj zbilji, drugim riječima pamćenje začinjavca sadrži u sebi gustoću sna, koji u svakom trenu može postati stvaran i lucidnost koja kroz ekstatičko doživljavanje vremena može ući u sva vremena, povezujući izdvojene vremenske grebene (geste-slike) u jednu zatvorenu cjelinu. Mrkonjićeva je pjesma sazdana na potpunoj destrukciji prividnog kontinuiteta među stvarima, a ipak svojom unutrašnjom strukturom teži *otajnom središtu putanje*, sa sviješću da ga ne može nigdje doseći do u vlastitu srcu.

Znana nam je simbolika pada i granice propadanja, ali s druge strane na istoj moralnoj visini postoji smisao vedrenja na ispražnjenu nebu.

pasti ni ostati ne možeš
gorak

vedriš na ispražnjenu nebu

Odveć vezani uz jedinstvo pojava, samo će nam se u otporu prema tom fiktivnom jedinstvu, učiniti mogućim mjesto na kojem vedrenje na ispražnjenu nebu zadobiva jedno dublje, iskonskije značenje.

Praznina je sveobuhvatna, ali u njezinoj vladavini, bez svojeg vlastitog grebena-smrti, biće ne može sagoriti, već samo trajati. Mjesto na kojem biće vedri, mjesto je njegove posebnosti, njegove izdvojenosti iz opće praznine, njegove posebne sudbine. Po tome je mogućnost vedrenja mjera vlastita udjela u svijetu-ispražnjenu nebu: za moralno će biće ta mogućnost biti presudna.

Kao što su propadanje i pad u neposrednoj blizini, tako su let i uzlet sasvim prikliješteni istim smjerom: uzletom biće napreduje prazninom, u letu već poznaje smirenost vedrine. Spuštajući se do donjih granica pada, dosežući svoju krajnju dubinu, biće tim p a d o m postaje č i s t o o d p r o p a d a n j a uzlijećući i dosežući svoju gornju granicu ono postaje l e t o m č i s t o o d u z l e t a. Smjestimo Mrkonjićevu pjesmu na čistu liniju oslobođenosti od propadanja i uzleta, na mjesto gdje je vedrenje jedina mogućnost djelatnog bića. Stvari-pojave naseljuju pjesnikov vidik sa svih strana, ali one su uvijek na jednom stupnju ili uzleta ili propadanja, one se mijenjaju tako dugo dok ne dosegnu svoj krajnji obod, tad ih pjesnik vidi u potpunoj čistoći oslobođenoj svake mehanike, svakog privida. Vedrenje na ispražnjenu nebu preostaje nakon što su spoznate granice padanja i uzleta: ono je njihova moralna visina, koja podjednako dolazi iz središta života i središta smrti.

Pasti ni ostati ne možeš, stihovi su koje treba shvatiti kao pokušaj ostvarenja etike bića, koje u sveopćoj praznini svijeta hoće svoje vlastito mjesto. Kad praznina svijeta navire sa svih strana, mogućnost vedrenja je spasonosna: ona upućuje biće visini i dubini, pomoću njega biće se sažima u sebi iz svih smjerova. Ono zadobiva vlastitu težinu pada i leta, koju vedrenje čini djelatnom. Prema Mrkonjićevu *danu* sve što sačinjava njegovu bjelinu, upućuje mu se kao konačnoj granici koju svjetlost može osvojiti. Pokraj našeg vidljivog dana, uzdiže se jedan nevidljivi, ali to žešći dan: dan čiste svjetlosti, pokraj žestine uzdiže se jedna još jača bjelina, neusporedivi bljesak izvanvremenskog trajanja koje svoju prisutnost bez prestanka aktualizira u jednoj graničnoj pjesmi što poznaje oba dana, zato da bi jedan mogla uzdići do zakona čiste svjetlosti. Tako se sabire vedrina u Mrkonjićevu *danu*.

Obzor što se uzdiže između *nemogućnosti* pada i ostanka, s jedne strane i *mogućnosti* vedrenja na ispražnjenu nebu s druge strane, obzor je na izgled irealna mjesta, koje za pjesnika postaje sudbonosnije od bilo kojeg drugog zemaljskog mjesta.

Privoljeti se ostanku ili padu, znači prikloniti se sudbini jednog među njima, nestati u sjeni koju baca pad ili ostanak. Ako se biće prikloni padu, tad nestaje u sjeni koja žudi visini, ako pristane uz ostanak, tad se gubi u sjeni koju guta dubina. U oba se slučaja pjesnikovo biće odnosi prema sebi kao prema drugome. U Mrkonjića se taj dualitet pojavljuje naglašen nekad jače, a nekad slabije. Biti u dosluhu sa svojim najtišim središtem i osjećati sve daljine koje do njega dovode preko na izgled razlomljenih i razbijenih slika, nošenih *licem munje koje među stjenovitim zrcalima bježi zauvijek*, ostavljajući pomiješane krhotine sna i jave, svjetlost je Mrkonjićeva *dana* u kojem se potpuno lome i dokidaju Prostor i Vrijeme i u svakom svojem odbljesku odražavaju novu konfiguraciju svijeta, čija se apsolutna zbiljnost prikuplja u daljini gdje su trajno lice svijeta i odbljesak munje jedno.

Mnoštvo slika koje sačinjavaju *Dan* na svojem putu osvjetljavaju ulomke trajanja, presudne točke na kojima se *vrijeme raspada u nas*, a potom prikupljeno i sabrano u tijelu ono je *uzorit povratak krvi*, koja je po riječima Y. Bonnefoya najčistija prisutnost. Krv je ona okosnica kroz koju se sve dematerijalizira do svršetka u svjetlosti, ali ona isto tako sve u sebi sabire. Svijet sažet i omeđen krvlju završava se u svojoj dalekoj projekciji izvan njezinih granica. Za Mrkonjića je u tom povratnom procesu *krvi kojom se pomračuješ i vidiš* sadržana čitava ljudska povijest, kroz koju biće raste do pune svjetlosti. Sve što se izdiže iz krvi u nju se i vraća, ali preko svjetlosne granice. Na ophodu svijetom tijelo je svjetlost svojom tvarnošću pretvorilo u vrijeme postanka i vrijeme nestanka, *bezmjernijoj krvi što spaja znamenja u vedrinu svih očiju*. Između tako pročišćene prisutnosti, koja može simbolizirati ono apsolutno u vremenu samih vremenitih slika, koje dodirujući ono bezvremeno u sebi, nestaju sa svim svojim pojedinostima, smjestilo se Mrkonjićevo pjesništvo, da na svojem putu do *otajnog središta putanje* sagori u svakoj slici koju dodirne, a da ipak svoj pročišćeni plamen dovede kao najčistije prisustvo na mjesto gdje se sve predmetno povlači u svoju sjenu i ostavlja mjesto posvemašnjem bljesku *dana*. Možda u određenom smislu i Rimbaudovo »razdešenje svih osjetila« znači pristupanje sebi sa svih strana, posjedovanje svih svojih daljina, svih lomova, plamsaja, koji kroz svoje pukotine donose pred oči jednu sasvim sačuvanu zbilju, koja je zbog dugog pročišćavanja ostala naga u svojoj prvoj i posljednjoj čistoći slike. Takvu nam konačnu čistoću nudi Mrkonjićeva pjesma:

Kako dišeš suspregnuta munjo

nepodržan
u zaljubljenu otklonu k zemlji
prolasku
izgubljen u širu neba

Jedno je otklon (gesta) koji se približava zemlji, kao sabirnom mjestu svih otklona, a drugo je biće što se gubi u širu neba. Oboje teže konačnosti: gesta i egzistencija. Čak što više razabiru se kao dva nagnuća apsolutnom pjevu, gesta ga sabire u trenutačnu sveukupnost, a egzistencija u trajnu sveukupnost. Iz toga slijedi da je i dualitet o kojem smo ranije govorili zacrtan mnogo jasnije: munja je granica svjetlosti i trenutka (sveukupnosti geste), dok je nagnuće prema zemlji privrženost čovjeka trajanju (egzistenciji) kojem naginje sva materija. Izgubljenost u širu neba, boravljenje je izvan trajanja munje — trenutka lucidnosti koji sve obasjava i tvari koja u svemu izdržava. Istodobno daleko i blizu pjesnikova bića, između slike munje, bljeska duha i privrženosti tvari zemlje bježi zauvijek jedna slika svijeta, koja neprekidno lomi svoje trajanje u trenutačnom bljesku i teži cjelovitosti tog loma. Taj je niz izlomljenih slika svijeta Mrkonjić svojim *danom* priveo posebnom pjesničkom sustavu, stupnjevitim vremenskim ulomcima koji sabiru i privode sve slike žarištu, *otajnom središtu putanje* u kojem se niz izlomljenih slika u jednom času slože i poput basnoslovnog ogledala obasjanog bljeskom munje pokazuju cjelovit prizor svijeta, da bi se u slijedećem trenutku opet izgubile u rasulu.

Dan je sabiralište jednog posvemašnjeg trenutka obasjanja i izlomljenosti bića kojem je goriti i njegova preostatka što se ponovo uzdiže iz nepregledne bjeline: on je istodobno vladavina izlomljena bića i pobjeda njegova otajna središta. Najbliža i najudaljenija slika približile su se jedna drugoj i zasnovale nov kozmički zakon: u sudaru njihovih vremena, jedne jureće svjetlosti što izgara u svojoj brzini lomeći sve prizore koji će ipak doseći svoju posvemašnju tišinu i tijela što se *ozaruje u svom razornom cvijetu,* oblikovala se putanja Mrkonjićeva *Dana.*

Treba li na tom putu neomeđene svjetlosti pronaći točke na kojima će se njezini pregibi poistovjetiti s unutrašnjom izlomljenošću pjesnikova bića? Da bi se dosegla takva rubna mjesta pjesništva potrebna je izuzetna i izoštrena jezička imaginacija, koja još više stješnjava i sabija riječi uzdižući ih iz dubokih bjelina, ponora, kao spašene grebene svijeta koji nestaje.

krila
svjetlosnog grabeža među kojima se ništi pogled
preko ispražnjenih očiju preko ugljevlja
tijela
bjelina što nas čita

Bjelina što nas čita, bjelina je jednog uporednog dana koji traje s ovim vidljivim i samo nam ponekad zadrhti u srcu otkrivajući svoje postojanje. Da bi se čovjek svojom unutrašnjom djelatnošću odijelio od vanjskog djelovanja, mora u sebi posjedovati jedno do kraja pročišćeno, čvrsto zdanje, koje u potpunosti može odražavati sva vanjska, oslobođena vremena, uhvaćena u jednom trenutku izvan trajanja.

U povlaštenoj ili izdvojenoj stvarnosti pjesništva, pjesnik je taj koji razgraničava ili ograničava značenja riječi; biće u ekstatičkom odnosu na pojave koje ga okružuju nalazeći u jednoj pukotini svojeg bića prostornost dovoljno veliku da zamijeni cjelovitost svijeta.

Možda je čitav Mrkonjićev *Dan* tek *čista unutrašnja opekotina ni oko čega,*[4] možda je njegov *dan* fiksacija savršenije svjetlosti, a možda pak potpunije rane. U svakom slučaju on razgolićuje paralelno dvije *dnevne* svjetlosti i dva *dana:* kojem će se biće privoljeti nije isključivo pitanje pada ili ostanka već *načina* na koji se pada ili ostaje, pojedine izdvojenosti iz *općeg* pada i ostanka.

[4] Moris Blanšo: *Eseji*, Nolit, 1960

Ondje
gdje krivina neba pred danom oslobađa veliko krilo usijanja
primljeni odjednom u neznatan drhtaj praznine
bijasmo ustuk svjetlosti munjevit
za jedan uzlet sjena
nismo vidjeli nismo
znali
nismo osjetili čavle
koplje
bez plača bez okrutnosti razdire se zavjesa od vrha do dna
to traje to se vječno vraća
iščezli rubovi kopna
dosegnuti našim nemogućim otokom
dan potraja do kraja

»KNJIŽEVNOŠĆU POKUŠAVAM RASPLESTI PITANJA U SEBI, KAO ŠTO SE U SNU OSLOBAĐAMO MORE...«

MIRKO BOŽIĆ U RAZGOVORU S VLATKOM PAVLETIĆEM

PAVLETIĆ: Nedavno smo iz jednog intervjua saznali da ste u svojim mladim danima pisali ne samo prve literarne radove, nego i tekstove namijenjene izvođenju na sceni. Da li biste nam u vezi s tim mogli nešto kazati o svojim književnim počecima i o pobudama koje su usmjerile Vaš život prema tom pozivu, prema umjetnosti riječi?

BOŽIĆ: Počeo sam pisati u svojoj sedamnaestoj godini. Pisao sam pjesme, ljubavnog, socijalno-satiričkog sadržaja, priče, zapise o doživljajima, vodio sam dnevnik. Pisao sam na školskim bilježnicama dijaloge za skečeve i libreta, britke replike, aforističke i slične duhovitosti. U ono sam vrijeme vapio za muzičkom izobrazbom ali nisam mogao ostvariti tu silnu unutrašnju želju. Činilo mi se da bih se glazbom mogao najpotpunije i najsuptilnije izraziti. (Tek kasnije, poslije rata, djelomično sam ispunio tu prazninu, ali već je, ipak, bilo kasno za potpunu predanost muzici.) Glazba je ostala važna komponenta i u mom književnom stvaranju. Pisao sam za scenu i sâm sam igrao nekoliko puta u tim svojim skečevima. To su bili sve naivni školski pristupi literaturi i sceni, ali ponekog se odlomka ili rečenice ne bih ni danas stidio; sačuvao sam ih.

Što me je tjeralo da pišem? Teško je to reći, ali pokušat ću. Ljubav neka prema pisanoj riječi i knjizi, osjećaj samoće, osjećaj pomanjkanja komunikativnosti (premda sam bio društven), plahost u govornom izrazu, osjećaj da će mladenačka ambicija i zapretane sposobnosti doći jedino na ovaj način do izražaja, intuitivno osjećanje zanimljivog u poznatom i nepoznatom, porivno snažan osjećaj da ću valjda time bar donekle kompenzirati svoje komplekse i svoje slabosti, svoja nadanja i svoju maštu; potreba nekakva tajnovita za izrazom koji ostaje i koji će drugi moći saznati, potreba za ispovijedanjem, ljepota snatrenja u pisanoj riječi; mladenačka magla o jednom izgubljenom svijetu i želja da ga se riječju možda pokuša izmijeniti, divljenje hrabrosti, užasavanje nad rugobama života itd. Sve je to bilo nejasno, složeno, osjetljivo, bio je to čitav jedan ponor, maglovit i grozničav, preuzetan, nadobudan, pun iluminiranih iluzija i trenutačnih rasterećenja. Bila je možda, ipak, dominantna jedna jedincata pobuda: osjećaj da će nešto napisano dulje živjeti od života fizičkog i stvarnog i da to što je napisano možeš nekome pročitati, povjeriti; zapravo jedan transponirani osjećaj »sub specie...« i jedan imanentni osjećaj estetkog fenomena. Sjećam se jedne stare prašnjave knjige u djedovoj biblioteci; na koricama olovkom je netko napisao: »Živjet ću dok se bude čitala ova knjiga«; slijedio je nečitljiv potpis i nacrtana ljudska glava. To je na mene djelovalo nekako magično i tajanstveno, nosio sam to u sebi...

PAVLETIĆ: Da li se uopće književno stvaranje može uspoređivati s drugim zvanjima, ili je to imperativ u čovjeku koji se nametne iznutra, koji zapravo izabira čovjeka, ne dopuštajući mu da on sâm to izabere kao svoje građansko zanimanje? Konkretno govoreći u Vašem slučaju, šta smatrate glavnom pokretačkom snagom: nalazite li je u težnji za otkrivanjem dublje istine o ljudskim odnosima u životu; ili nastojanju da se ne izgubi potpuna istina o proteklim danima i događajima; ili u želji da se dosegne stvaralački mir; ili je pak dio poticaja vezan i za potrebu kompenziranja nekih trauma i depresija, kao što je slučaj kod mnogih pisaca?

BOŽIĆ: Govorit ću o svom slučaju kao što mislim da je svako djelo i njegov tvorac poseban slučaj. Ja ne znam je li književnost nekome zvanje, zanimanje uopće. To je prije *animo, mundus sensibilis*, spontanost, unutrašnji neki imperativ. On može da ima složenije značenje, ali je sigurno bez iluzija o »istinama«. Istina je vlastita, umjetnička, jedinstvena, temeljila se (ili ne) na stvarnom životu, radilo se o uspjesima ili o promašajima. Dana i događaja nema ako ih nisam umjetnički ostvario. To ne znači da oni drugi nisu životna i povijesna činjenica za mene. Ako mislim i osjećam potrebu da njihovu sliku i biće moram osobno umjetnički uobličiti i subjektivno obojiti u vlastitoj umjetničkoj predodžbi, u biću i svijetu, a to znači stvoriti ih onako kako ih ja osjećam i vidim i doživljujem (bez obzira na sve zapreke od okusa do objektiviteta) — onda ću zaista (na žalost uvijek samo djelomično) kompenzirati svoju »bolest«, svoju bremenitost istinama, moralom, odnosima, danima, događajima, ljudima... Ako toga nema onda sam zaista obolio od pisanja na koje često tjera »zanimanje« i kojemu plaćamo, više ili manje svi, svoj umjetnički danak: svojim vlastitim nezadovoljstvom! Pravo prokletstvo pisca je njegovo vlastito istinsko stvaranje, to prokletstvo gori neugasivom vatrom i to prokletstvo je u isto vrijeme i blagoslov. Ako takva iska vrcne, ne da se ugasiti kao što je se ne može umjetno razgarati marljivošću, upornošću, pozom, društvenom obavezom, održanjem kontinuiteta, iluzijom o »zanimanju«, grafomanijom. Ako postoji, ako iskre ima, onda je potreban zaista dugi mukotrpni rad do njenog plamsaja, do vatre, do plamena. Stvaralački mir nikad se ne postiže i zato samo stvaranje nema kraja, pa ne predstavlja ni zvanje iz kojega se ide u penziju.

PAVLETIĆ: Ne ulazeći u apstraktne teoretske rasprave, bilo bi zanimljivo čuti Vaše mišljenje o misiji književnosti, o njezinu položaju u društvu, o zadacima i obvezama ali i o pravima i mogućnostima pisaca, danas ovdje.

BOŽIĆ: Mogao bih npr. reći: književnost je važna komponenta u procesu (izgradnje, nadgradnje) humaniteta, i njen »položaj« ovisit će o njenim duhovnim vrednotama. Ovdje će se odmah razviti pitanje: a tko ocjenjuje te duhovne vrednote (jer govorimo o »položaju«)? Došli smo, dakle, u generalizaciju koja nam ništa ne može reći i koja svodi sve na maglovitu apstraktnu kategoriju. Generalizacija je teška društvena i umjetnička zabluda, zavaravanje, podrška prosjeku i prosječnom (administrativnom) mentalitetu, a upravo se kod nas odvijao i još se uvijek odvija pozitivni proces da se upozna ta zabluda sa svim njenim negativnim konsekvencama.

Za mene bi bilo bolje i istinitije reći da djelo (konkretno) ima određeni »položaj« ali da pisac ne stvara radi položaja u društvu. Ovdje, naravno, ne mislim na društvenu funkciju književnosti. Književnost, književnici, društvo, položaj prevladane su generalizacije i treba ih prevladati u odnosu na

nekakva prava i obaveze. Piscu nitko ne daje prava niti mu postavlja obaveze (on to čini sam, po svojoj potrebi, savjesti i odgovornosti). To se može dati samo piscu-činovniku, kojemu se daju prava ali traže i obaveze. Pisac sam sebi može dati određene obaveze u stanovitom vremenu i na određenoj dužnosti. Ali, kakvo je njegovo djelo takav je on. Pisac nije morao nikad i ništa napisati što bi moglo ugroziti njegovo stvaralačko i ljudsko biće. Prava i obaveze su njegova vlastita prava i obaveze (u kontekstu onoga što sam već spomenuo govoreći o zvanju). A što se tiče mogućnosti, danas i ovdje, tu postoji i postojat će pitanje, ali ne u smislu nikakve indoktrinacije stvaralaštva, nego u smislu nerazvijene i materijalno slabo opskrbljene izdavačke djelatnosti, stimuliranja (post festum) kvaliteta, poštovanje tržišta ali i društvene pomoći vrijednim djelima koja predstavljaju investiciju u našu kulturu i u našu budućnost.

PAVLETIĆ: U kojoj se mjeri može uskladiti društveni diktat i društvena narudžba s unutrašnjim imperativom kod pisca, koji već godinama, po definiciji, nije čovjek akcije nego kontemplacije, pa na mnoge događaje gleda iz svog posebnog rakursa?

BOŽIĆ: Ovisi, rekoh o piscu, o čovjeku. Njegova stvar, njegova savjest i odgovornost, rizik i potreba, zanatstvo ili umjetnost. Unutrašnji imperativ može biti u nekim slučajevima istovjetan s društvenom narudžbom. No, mislim da društveni diktat i društvena narudžba u literaturi kod nas ne postoji, premda bi joj se netko vjerojatno i podredio kad bi postojala, netko npr. tko misli »o položaju« ili novcu. Postoji nekakav »industrijski« ukus (film, TV) koji je također svojevrsni diktat, ili vulgarni pomodni efemerni ukus za kojim se povode neki pisci iz bilo kojih razloga. Postoji također produktivnost (bez stvaralačke iskre) koja se unovčuje, pisac može da bude i vrstan zanatlija, što je opet njegova stvar i što katkad urodi nekakvim plodom. Ali unutarnji imperativ je jedini movens za literaturu i on ga se ne može odreći. Ukoliko ga se odrekne, ne treba da se ispričava diktatima i narudžbama. Ako ih pak usvoji svojim stvaralačkim bićem (ali ne najamno), djelo će mu biti nužno »iz njegovog vlastitog rakursa«.

PAVLETIĆ: Neki su pisci crpli snagu iz osjećanja odbačenosti i zaraćenosti s društvom. Kako se osjeća pisac u društvenoj strukturi za čije se stvaranje i sam aktivno zalagao i borio, a u kojoj zapaža niz pojava koje ga iritiraju? Da li se u tom slučaju ponovo potvrđuje prilično staro iskustvo da su pisci u svom vremenu često neshvaćeni ili proganjani kao ljudi kojima je više stalo do istine nego do osobnog mira, žigosani i napadani kao stvarni ili potencijalni heretici?

BOŽIĆ: Prvo, nije bitno odakle je crpio snagu, nego kakvo je djelo stvorio. Drugo, jedino umjetničko djelo opravdat će i njega i njegov osjećaj. Treće, društvo će prihvatiti samo djelo; ukoliko djela ne bude izbrisat će i osjećaj i snagu koju je taj čovjek imao. Dakle, ako taj osjećaj nije rezultirao djelom, ni za literaturu ni za društvo nije relevantan ni interesantan.

Pisac, ako je umjetnik, ostaje uvijek, rodio se, ostvario se, ostao. »Niz pojava koje ga iritiraju«, ako su motivi njegove unutarnje umjetničke prirode i potrebe, postaju sastavni dijelovi, ideje, motivi njegova djela bez obzira da li se on kao društveno biće borio (ili ne) za »društvenu strukturu«. On izražava svoje umjetničko biće, svoj humanitet. Ukoliko je društvena struktura demokratskija i humanističkija, ukoliko je njen proces humanizacije pozitivan, utoliko će se i njegovo djelo uklapati i doprinositi tom procesu, pa makar trenutno i bilo u sukobu s određenim kriterijima društva. No, pisca ne pobuđuje na stvaranje stanje društva, nego njegova vizija o društvu i čovjeku, njegova potreba da tu viziju ostvari.

Vrijeme za njega također ne igra ulogu, on nije apriorno opsjednut neshvaćanjima, istinama, taktikama, žigosanjem, on je gonjen svojim stvaralačkim prokletstvom, inače se ne bi ostvario — umjetničkim djelom.

PAVLETIĆ: Kad ste pisali »Kurlane«, da li ste pošli od određenih prototipova i zatim ih uvodili u radnju, ili ste na početku imali već skiciranu jezgru sukoba Donjih i Gornjih Kurlana, ili ste pak i jedno i drugo izvukli iz jednog općenitog doživljaja i iskustva o ljudima onog kraja i o događajima u određenom, predratnom vremenu?

BOŽIĆ: Prije nego sam napisao roman »Kurlani« duboko sam u sebi doživio ljude. — Kurlane. A to znači: doživio sam čitav jedan životni kompleks u sebi, s mog stajališta. Prototipovi su postojali, ali osobe u djelu su moje vlastite, stvorene. Uvodio sam ih u radnju i neprekidno mijenjao. Ukoliko sam ih više mijenjao, više stvarao, utoliko su bili bolji, literarniji, a »najumjetničkiji« bili su oni tipovi koje sam imaginirao, stvorio i uzdigao do lika koji je uvijek kompleksniji od životnog prototipa, jer je stvoren u dubinama duše. Ne znam kad sam počeo doživljavati Kurlane. Možda davno, kao dječak. Kao student doživljavao sam tragiku bijednog i mukotrpnog života seljaka u Cetinskoj Krajini. Rat je sa svom svojom bijedom, strahotama i pustošenjima ostavio na mene neizbrisiv dojam, ali još više su me impresionirali ljudi, Kurlani u ratu. U ratu, u partizanima, tek onda sam osjetio svoje prokletstvo i neophodnost da iskopam svoje najintimnije i najtajnije misli o Kurlanima, o nama, i da ih zapišem. Zaista sam bio bolestan od toga. Eto, npr. živio sam u gradiću, viđao seljake svakog dana, ali ih nisam poznavao, ništa u stvari nisam znao o njima. Tada sam ih počeo intuitivno doživljavati. Na mene je ostavila snažan dojam jedna blijeda seljačka žena koja je godinama krvarila i tiho svisnula a da nitko oko nje nije znao da boluje. Činilo mi se da je to nešto tako strašno i veliko, ne samo neki socijalni, psihološki problem, nego neki tajanstveni problem naše prošlosti i našeg trajanja kroz vjekove, nešto što neću moći nikada izraziti... (ali moram pokušati). Moram pokušati da raspletem pitanja u sebi, kao u snu što se oslobađamo mòra, strahota... U središtu pažnje: čovjek, ta žena! Što se u njoj zbiva? — A kakvu sliku o njoj nosim ja? Počeo sam se mučiti. I morao sam to napisati. Nisam imao nikakvu skiciranu jezgru, ona je došla sama od sebe. Pa i čitav roman, podijeljen u dva dijela — karneval i procesiju — došao je kasnije. Kasnije sam shvatio kurlansku sintezu života: karneval i procesija.

PAVLETIĆ: S obzirom da ste s »Neisplakanima« ostali u istom regionalnom okviru, da li to znači da ćete ostvariti širu i kompleksniju cjelinu trilogije i tetralogije? Jeste li, pišući »Kurlane«, već mislili na veću cjelinu? I s kojim događajem biste završili ukoliko napišete još jedan roman?

BOŽIĆ: U »Neisplakanima« sam pokušao dublje osjetiti i razmrsiti problem: kako drugi čovjek živi a kako ga ja doživljujem, osjećam. Pokušao sam da bolje razumijem i lik drugoga i sebe; nastojao sam više opravdati i više voljeti a manje mrziti i rugati se. Da, ostvarit ću, ako uzmognem, trilogiju, zapravo — tetralogiju. Mislio sam ne samo na veću cjelinu nego na rijeku... u kojoj bi se »okupala« ljubav i mržnja u svojoj sintezi: žrtvi. Treći roman će biti (!) ratni. Završetak je kurlanska katarza, stravični usklićnik prošlosti...

PAVLETIĆ: Pišete li prozu nakon što ste sabrali svu potrebnu građu i zabilježili je, da Vam ne izmakne neki detalj, ili se posve oslanjate na memoriju? Jeste li za svoj ciklus romana napravili

neki prethodni plan s označenim glavnim tokovima radnje i licima, koja će se provlačiti kroz sve romane?

BOŽIĆ: Moram skupljati materijal. Nikad ga nema dovoljno. Tako mi se čini. Detalji naviru svakodnevno ali mnogi se, kao voda, preliju preko prstiju. Žalim za njima. Osnovni plan imam, to je uvijek samo osnovni motto romana. Poslije sredim (tehnički) raznorodne tokove. To je za mene mukotrpni dugotrajni rad. Borim se. Napišem tri puta više, selekcioniram od izabranog još polovinu. Oslanjam se i na memoriju ali slika je moja; mirisi, plastičnost, duša ne mogu se memorirati, oni se moraju uvijek iznova stvoriti. Glavna lica provlače se iz romana u roman, ali to su ipak »drugačija« lica, čini mi se da ih iznova stvaram.

PAVLETIĆ: Kritika je gotovo jednodušna ustvrdila, da su Vam likovi seljaka uspjeliji od građana. Kako to tumačite, s obzirom da ste s građanima saživljeniji, dok ste seljake mogli proučavati tek iz kratkotrajnijih susreta?

BOŽIĆ: Čini mi se da sam Vam na to već odgovorio. Možda sam građane htio fotografirati, a seljačke likove sam intuitivno stvarao. Ne znam. Mislim da nije, kod mene, pitanje u »realističkom« proučavanju nego u imaginativnoj saživljenosti.

PAVLETIĆ: Imate li prototipove u životu za Kurlane (Andriju, Perku), pa za Gavrana i druga lica? Jeste li možda u neko lice unijeli izrazitijih autobiografskih crta?

BOŽIĆ: Nisam imao prototipove ni za Andriju ni za Gavrana ni za Perku. Samo za Anđeliju. Oni su rezultat moje mašte. To je teško vjerovati, čak i ljudima iz moga kraja, ali je tako. U svakom od tih lica možda je poneka moja vlastita, autobiografska crta, ponekad... U stvari, često!

PAVLETIĆ: Jesu li događaji i pejzaži zasnovani na autentičnim činjenicama iz stvarnosti, ili su — i koliko su — stilizirani? U kom su smislu izmijenjeni? Da bi bili tipičniji, ili radi veće izrazitosti?

BOŽIĆ: Mnogi događaji i pejzaži su autentični (viđeni, čuveni), stvarni. Ali, naravno, stilizirani. Izmijenjeni su u kontekstu ideje, fabule, potke. Nikako da bi bili tipičniji već upravo radi veće izrazitosti. Smatrao sam da su interesantni, originalni, da su vjerni okvir *mojoj* radnji i ideji, a ne stvarnosti, historiji, činjenicama.

PAVLETIĆ: Stendhal je čitao Građanski zakonik prije pisanja, da bi uhvatio ritam jednostavnog kazivanja, bez nepotrebnih verbalističkih zastranjivanja. Da li Vi svoj ritam temeljite na nečem određenom?

BOŽIĆ: Mislim da je »ritam« u naravi, krvi, osjećaju, da on ovisi o boji, mirisu i tonu određenog sadržaja koji je već mašta uobličila. Zato se, mislim, u mene ritmovi mijenjaju prema sadržajima, oni su nužna pratnja. (Sjetit ćete se da sam spomenuo muziku.) Drugo je pitanje da li je uvijek, adekvatno sadržaju, pogođen »ritam«. Ne mislim da se istim ritmom mogu izreći različite stvari, ne mislim također da ponesen ritmom, ispunjavajući sadržaj riječima, mogu izbjeći verbalistička zastranjivanja; ukoliko ih kasnije uvidim i odstranim, možda sam okrnjio ritam (često puta), ritam koji zamišljam kao nešto vrlo kompleksno a ne kao mehaničku kategoriju određene poetike.

PAVLETIĆ: Da li je opravdano Vašu sklonost metafori tumačiti djelomičnim literarnim utjecajima ili je to stvar gledanja i građe, sredine i temperamenta?

BOŽIĆ: Literarne utjecaje nemoguće je izbjeći, ali moja sklonost metafori izvire iz mog temperamenta, iz moje mašte, iz moga kraja, iz mentaliteta ljudi koji se vole plastično, slikovito, zorno i sočno izražavati.

PAVLETIĆ: S obzirom na velike inovacije koje su nam poznate iz posljednjih desetljeća razvitka romana, jeste li na tradicionalnoj strukturi ostali zato što smatrate da ona odgovara epskom ritmu događaja i mentalitetu ljudi koje obuhvaćate, ili ste iskustva Joycea i Faulknera (npr. struju svijesti, simultanost u temporalnosti itd.) zaobišli zbog nekih drugih razloga?

BOŽIĆ: Ništa na to nisam pomišljao kad sam pisao. Pisao sam i pišem onako kako osjećam. Htio sam samo da se izrazim (bez nekog naročitog voljnog impulsa) originalno, na sebi svojstven način. Nisam mogao umaći »tradicionalnoj strukturi« ali nisam je ni imitirao, možda nisam umakao ni strujanjima moderne velike literature, ali ih nisam umjetno forsirao. Kažu mi npr. ovdje si kao Zola, ovdje si kao Čehov, ovdje se naslućuje Freud, ovdje Šolohov, ovdje... Kažu...

PAVLETIĆ: Otkud Vam toliko bogatstvo riječi? Da li se oslanjate samo na memoriju, ili — poput mnogih pisaca — zapisujete neuobičajene riječi i fraze? Stvarate li složenice i kovanice spontano, u trenutku pisanja, ili naknadno, kod dotjerivanja rukopisa, oslanjajući se na stanovite zakone? Postupate li u pogledu jezika jednako u dijalozima kao i u ostalom, deskriptivnom tekstu?

BOŽIĆ: Oslanjam se na memoriju. To je istina. Ali i zapisujem riječi. U partizanima izgubio sam tri (pune) bilježnice riječi, tek sam jednu spasio. No, zabrinut za riječ, pokušavam je i sâm stvoriti. Jezik je neizgrađen, neotkriven, mislim kao rudno blago, a naš jezik ima tu vrlinu (ili manu) što je još uvijek jezik u otkrivanju, što se može obogaćivati kovanicama i neologizmima ljepšim od onih što su ih u svoje vrijeme znali kovati jezikoslovni normirci. Nije moje da prosuđujem vrijednost i granice norme našega jezika. Ali, ja se volim igrati, stvarati. Mjeseci prođu dok iskujem poneki neologizam, složenicu, novu riječ koje nema u rječnicima. Možda se previše time i zanosim, možda tu i nema stvarno novih riječi, možda je promijenjen redoslijed ili je »stara« riječ zasjala u novom sklopu rečenice, u neobičnoj funkciji, u novom ritmu ili čudnovatoj naglašenosti. Dijalog je više približen životnoj riječi (govornom standardu) i zato je manje podesan za tu verbalnu igru i leksičko novatorstvo. Dijalog je sažet (kondenziran) maksimalno, svaka »neobična« riječ ne leži mome osjećaju dijaloga, ne može da se uklopi u njegov udarni direktni efekt!

PAVLETIĆ: Hoćete li na jednom ili većem broju primjera konkretno pokazati genezu pojedinih svojih radova, ili barem epizoda i detalja? Pri tome prije svega dolazi u obzir objavljivanje eventualnih skica nekog događaja (karnevala) ili neke ličnosti!

BOŽIĆ: Dobro ste spomenuli karneval.

Bilo je to ispočetka samo jedno poglavlje.

U tom pogljavlju treba (1) provesti seljake kroz karnevalsku ludoriju [opisno].

Tada (2) ne samo puko opisati tu ludoriju, nego spoznati njenu bit [sadržajno].

Ludoriju, činilo mi se, teško je opisati, ona zaista uvijek ima svoju specifičnu okosnicu, mnoštvo originalnih i neponovljivih detalja, mirisa, atmosfere, nutarnje tuge, eksplozije gnjeva, potisnutih jada, indirektnih asocijacija, iluzija i aluzija, insinuacija, humora i tragičnosti [»razrada«]... (3).

Ljudi je nose i ona nosi ljude [»iskra«]... (4).

Ljudi nisu u njoj samo objekti, krpe, ona ima svoje heroje [okosnica]... (5).

Heroji su u nekoj radnji (6) životnoj, čas se dotiču a čas odmiču od vertikale romana [literatura].

Konačno, ona, ta ludorija — i ti ljudi — i nije samo trenutak [ideja]... (7)!

Evo ovako, u detaljnijoj konkretizaciji glavnih elemenata:

(1) — *Žureći kraćim putem, pored artiljerijskih štala, Filipu je preprečio prolaz čopor dječurlije, koja se gurala oko »mede«.*

— Evo i stari Mrko ispočetka stidljivo, pa onda razjareno, uzalud pokušava da postigne cilj. Zijeva i ostaje zinutih usta, jer čudni ribič spretno obigrava njegovo ždrijelo.

(2) *I samo se ime »Krnje« — odjednom osvijetlilo drugim objašnjenjem: varoška je to pijavica, što se deblja pijući, srčući na slamku polako, s uživanjem, narodnu krv, po nekom strašnom i moćnom receptu.*

(3) *Te žalosne perjanice, ti pogani kalpaci, te gadljive perike, kojima su se zakitili ti dronjavi traveštiti čiji peševi zamašćenih ženskih sukanja puze zemljom i sapinju ih u hodu, ta rulja truljava i treštena što u dobrovoljnoj mukotrpnoj ophodnji — procesiji Krnjinoj kao grdobni skup nekih strahovitih vrača, tuli izmoreno oko svoje simbolične žrtve pjesmu osvete i smrti — krči sebi prolaz kroz to ljudsko tijesto, i izlijeva se, kulja, silom svoga naleta u ono pijačno mnoštvo kao gnusni životinjski, sluzavi, krvavi talog crijeva, utrobe, papaka, rožnatih oderotina i dlačnih čuperotina u potočnu ustajalu vodurinu.*

(4) *Sve se brzo stinja, slegne kao krivnja, kao zločinom proigrani imunitet koji im je popodne podaren, kao savjest opečena javnom sablazni.*

(5) *Odjednom mu pane na pamet da su ljudi zato »desnoruki« da bi im bilo lakše zgoditi svoje vlastito srce.*

(6) *Josko Mladar, koji je poslije slučaja u kavani tvrdoglavo zebao u tišini karnevalske ludorije, najednom osjeti da mu je ova unutarnja strast za jednim boljim životom postala veličajna; iako je buktala od grmljavine i mržnje, osjećao ju je kao ljubav. I (odjednom) poglavlje »Karneval« postaje I. dio romana, postaje idejno razmeđe, sastavni dio ideje.*

PAVLETIĆ: Svakako da bi bilo zanimljivo pratiti sazrijevanje izraza od prve zamisli pa do posljednje varijante. Molim Vas, izaberite jedan primjer za koji imate ilustracije u svim ovim fazama: skicu, prvu napisanu, prvu objavljenu, i konačnu varijantu.

BOŽIĆ: Evo jedan primjer iz »Kurlana«:

Skica — *Silvestar sa sinovima sprema se u grad, na sud, što će učiniti? Andriju će povesti. Kako će izbjeći gornje Kurlane?...*

Prva napisana — *Silvestar izvede konje, pozove Andriju da mu pomogne. Andrija skine sukneni kaput i pljune u ruke...*

Prva objavljena — *Silvestar je upregao najbolje konje, pripašnjačom se zategao i uparadio novim modrim i kafenim suknom, pa će sa sinovima Andrijom i Stipanom preko Gale na Hanski most, državnom cestom prevaliti dvaestak kilometara.*

Konačna varijanta — *Silvestar se spremao sa sinovima, pripašnjačom se zategao i uparadio novim modrim i kavenim suknom. Stipan je upregao najbolje konje u čista lagana kola. Andrija je zajahao nedavno kupljenog bosanskog paripa, kojega je za inat sestri zvao »Garin« i kočio se na njemu od same pomisli na Filipa i ostale »gornje gnjide«. Odmornih nogu, kao gazde, isprsit će se oni na sudu pred »gornjim golaćima«. Desno od Rudinih mlinica, oni brzo zaokreću da se ne sretnu s Mrkinim topuzarima, pa će udariti preko Gale na Hanski most, zatim državnom cestom do Sinja, sve u svemu dvaestak kilometara.*

PAVLETIĆ: Za izdanje izabranih djela prerađivali ste gotovo sve svoje tekstove. Bilo bi svakako zanimljivo da nešto opširnije kažete o motivima i glavnim razlozima koji su Vas naveli na to, da umjesto manjih stilističkih korekcija otpočnete radikalnu preradbu rukopisa; *ukažite na mjesta koja unose nešto bitno novo.* Naime, zanima me u kojim se djelima radi o statičkim izmjenama i usavršavanju izraza, a u kojima, i u čemu, ima bitno novih dinamičkih momenata? Bilo bi svakako dobro da budete u tom pogledu iscrpniji i da se zadržite na primjeru »Svilenih papuča«, »Djevojčice i hrasta«, dakako i obadva romana, ali i onih drama koje ste znatno prerađivali.

BOŽIĆ: Prvo, moje je uvjerenje da jedno djelo nije nikad potpuno dovršeno i da ga njegov tvorac mora stalno uglađivati i dograđivati. A to je i moj radni movens. To naročito vrijedi za prozu, ali ipak najviše za dramu, koja se prigodom svakog postavljanja u kazalištu uvijek ponovo, svaki put, do stanovite mjere rekreira i nadograđuje, makar samo u detaljima. Iako ovo dotjerivanje predstavlja mučenje za autora (ali, zašto ne reći: i zadovoljstvo!), ja svaki put, za novo izdanje, popravljam tekstove — ako ikako mogu, i ako me na to goni ma i sitnica a kamoli osjećaj da su potrebne krupnije prepravke.

Evo, npr. satira »Kipić«. Napisao sam je 1951. god. Bila je ocijenjena kao »dobra satira«, od poznavalaca literature; neki su je čak držali izvrsnom. Ali ja nisam bio zadovoljan: imala je hepiend, dakle nešto olako i smiješno-podrugljivo, a ne ono što bih ja želio da ima takva satira. Mučio sam se u sebi. Trebalo bi da ima poentu tragičnog mementa a ne na kraju — sladunjavi hepiend. U međuvremenu napisao sam (na osnovi prvotnog sadržaja) sinopsis za pantomimu koja je izvedena u Zagrebu (K. p. d. gluhonijemih pantomimičara). Djelovanje na publiku te večeri bilo je izvanredno, uvjerilo me je u opravdanost većeg literarnog zahvata. Tada sam preradio »Kipić«, zapravo unutrašnje značenje ove općeljudske pripovijesti o čovjeku koga sumnjiče i koji *gubi dokaz svoje nevinosti!* Dakle, u svim vremenima potencijalna tragika čovjeka, koja ne može završiti veselo, ne zbog stanja društva nego radi čovjeka i njegova neprestanog osvještavanja i očovječavanja. Taj kraj tek sada (prerađeni!), mislim ima udarnu moć, on djeluje, čitaocu je uznemirena savjest zbog sudbine čovjeka (a to je poticaj, agens), a nije mu nametnuta lakirana slika radi ublaženog djelovanja istine (što je svojedobno proizašlo iz svjesne restrikcije životne logike, zbog rigorozne autocenzure).

Kao što vidite, u ovom slučaju sam preradom zašao u bitno. »Svilene papuče« također sam preradio, ali samo stilski, kondenzirajući izraz i gradaciju, izbacujući suvišnosti i melodramske akcente u prikazu jednog lika koji je upravo time dobio na idejnoj pregnantnosti. Zadržao sam liniju veće pripovijesti, oslobodivši se nekadašnjih romansijerskih ambicija u vezi s ovom temom. Utoliko lakše sam odbacivao balast, koji se negdje sastojao od pojedinih razvodnjavajućih riječi, ponegdje su to bile podulje razvučene rečenice, a na niz mjesta i čitavi pasusi nepotrebnih opisa ili ne toliko značajnih dijaloga. No, najbolje da se sami uvjerite! Malo prije sam pokazao kako su u meni rasle i u različitim rukopisnim verzijama sazrijevale slike karnevala; uzmite moj primjerak knjige »Svilene papuče« (izdanje »Naprijed«, Zagreb, 1959) pa ćete se uvjeriti kako sam, i koliko, mijenjao i popravljao u već objavljenom i od kritike ocijenjenom rukopisu. Kritičari će nakon izlaska »Svilenih papuča« u izabranim djelima, vjerojatno, prići toj prozi kao nečem odavno poznatom, ali nakon mojih intervencija, to je samo isti siže, isti sadržaj, ali, mislim, nova kvaliteta. Vrednovanje, dakako, prepuštam drugima, ja samo upozoravam na meni jako važnu činjenicu da to više nije isti tekst. Evo samo jedan primjer:

U KNJIZI:

Htjela ga je utješiti, htjela mu je uzvratiti povjerenje, pažnju, lijepu uspomenu. Prihvati mu glavu obazrivo, za obraze, meko, nježno, kao djetetu, i prisloni je pod srce.

— Slušaj, — šapne, — slušaj, stari... slušaj, osjećaš li tu nešto... tu... tu? ne osjećaš? Kao da se miče... od večeras... ne znam, nisam sigurna... nemam kome to reći, htjela bih da ti budeš prvi kome to kažem... Nisi radoznao? Ja sam pomalo preplašena... Čuješ li... nešto...?

Gledala je u sivu zoru i u blijedu zvijezdu, u napregnutom očekivanju da oslušne ponovo ono slabašno koprcanje u utrobi, kao neki tvrdi sluzavi zalogaj... Kao da se sve više zanosila tom novom igrom. (Neće zar biti više usrećena onim čudnim samoushićenjem umjetnice kojim bi zatomila časovito svaki odjek paćenja? Potpuno zaboravlja svoje »vječno podmlađivanje«, kako je čuvstveno nazivala balet?) Ta varava luda igra začinje se sve više u njoj. Sad ne osjeća da stari, kao maloprije, sad se pomlađuje. Igrala bi se... igrala lutkom, kao mala Ana? Ludost?!...

— Čuješ li...? — ponovi tiho, postiđeno. — Oprosti, morala sam nekome reći...?!

Zagrizne u nelagodi usnu. Znala je da ga je time još više povrijedila. Njegova glava je sad bila teška. Šumno je disao. Ravnomjerno. Načne je slutnja... Izvije se da mu vidi oči. Bile su sklopljene...

— Spava — izusti nehotično i protrne, zabuljivši se u noć, u dugom ukočenom razočaranju...

Polako joj pred oči iskrsne njihov prvi susret, u ovom istom gradu, prije tri godine, kad su još nosili školske torbe... (... večer je bila tiha i zvjezdana, njihove vrele ruke bile su isprepletene u dragoj igri, njihove oči bile su obasjane dobrim ludim žarom, mucali su snovito i drhtavo... »reci, koliko vidiš zvijezda?!« — »mnogo... sve više... neizmjerno!«...)

A onda joj se preplaši smiješak na razmaknutim blijedim usnama, odleprhne, ona samo zbunjeno trepne pa raširi oči, kao da se obazrela za pobjeglim leptirom...

NOVA VARIJANTA:

Gledala je u plavu noć i u bijelu zvijezdu, u napregnutom očekivanju da oslušne ponovo ono slabašno koprcanje u utrobi. Kao da se sve više zanosila tom novom igrom. (Neće zar biti više usrećena onim čudnim samoushićenjem umjetnice kojim bi zatomila časovito svaki drugi osjećaj? Niti u podsvijesti ne vidi da će ikad postati balerina?) Ta luda igra začinje se sve više u njoj. Prihvati mu glavu obazrivo, za obraze, meko, nježno, kao djetetu, i prisloni je pod srce.

— Karlo, slušaj, — šapne, — slušaj, osjećaš li tu nešto, tu, ne osjećaš? Kao da se miče, od večeras, ne znam, nisam sigurna, nemam kome to reći, htjela bih da ti budeš prvi kome to kažem...

Zagrizne u nelagodi usnu. Znala je da ga je time još više povrijedila. Ali njegova glava je sad bila teška. Šumno je disao. Ravnomjerno. Oči su mu bile sklopljene.

— Spava — izusti razočarano zabuljivši se u svitanje, a zatim podigne kofer.

Polako joj pred oči iskrsne njihov prvi susret, u ovom istom gradu, prije tri godine, kad je još nosila školsku torbu (večer je bila tiha i vedra, njihove vrele ruke bile su isprepletene u dragoj igri, njihove oči bile su obasjane dobrim žarom, mucali su snovito i drhtavo »koliko vidiš zvijezda?!«).

A onda joj se preplaši smiješak na razmaknutim blijedim usnama, odleprhne, ona samo zbunjeno trepne pa raširi oči, kao da se obazrela za pobjeglim leptirom.

PAVLETIĆ: **A kako ste postupili s legendom o djevojci i hrastu, za koju je poznato da ste je prvotno napisali kao scenarij prema kojem je bio snimljen film?**

BOŽIĆ: »Legendu o djevojci i hrastu«, doista, uzeo sam kao građu, zapravo, i napisao sada prozu s namjerom da ovaj opsesivni simbolički motiv uobličim integralno književno. Vremenska distanca od scenarija, i filma, dobro mi je došla, stvar je u meni sazrela. Je li to nešto posve novo? Trebalo bi usporediti pa tek onda zaključiti. Što se tiče »Kurlana« i »Neisplakanih«, dotjerivao sam i ove romane, ali samo u izrazu; odbacivao sam suvišne riječi, objektivirao sam naraciju, sažimao poglavlja, mijenjao ponegdje poredak rečenica (jer u zahuktanosti prvotne inspiracije pisac ponekad eksplicira prije posljedicu a tek zatim iznese uzrok, ili ga ostavi impliciran i time oteža razumijevanje). Mijenjao sam i bitno, ali samo u riječima i u sintagmama, u poentama rečenice, ali ne u tokovima i dramaturgiji romana.
Bitno sam preradio, međutim, dramolet »Devet gomolja« koji je doživio posvemašnju transformaciju poslije razgovora i uputa što mi ih je dao Branko Gavella, dok je od ostalih drama najznatnije prerađena, zapravo nanovo napisana »Skretnica«. U njoj je bilo mnogo parolašenja. Bilo mi je jasno da izgovorene dijaloge moram učiniti ljudski uvjerljivim, psihološki motiviranim i zato sam pristupio temeljitom prerađivanju.

PAVLETIĆ: Da li za drame sačinite najprije neku skicu radnje ili zapleta? Od čega uopće polazite? Kako Vam se javljaju ideje za drame: polazite li od unaprijed zasnovanog konflikta, ili imate pred očima određene karaktere, koje onda dovodite u odgovarajuće situacije?

BOŽIĆ: Dramu nosim u sebi obično godine i godine. Zapravo: jezgru dramskog sukoba! Ne pristupam pisanju ako se ta jezgra nije potpuno razvila, formirala, dramski razgranala u meni. Ne pravim skice. Sve se odvija u meni, nekontrolirano... Jedan događaj, jedan motiv, jedna ideja, jedan čovjek ili jedna rečenica stanu ispredati dramu i dok se ona ne isprede u meni — nema mira! Dramsko zrno rađa dramsko žito. To je slično oplodnji i rađanju. Oplodnja i rađanje je brzo, sazrijevanje i rast teče sporo. Fabula, konflikt, karakteri, situacija, atmosfera — sve se to dugo gradi, mijenja, račva i sažima; dramu nosim u sebi kao tihu dugu »bolest«. Proces pisanja je relativno kratak; zato se za dramu može (bar u mom slučaju) primijeniti već eksploatirana dubovitost jednog autora: pisao sam je jednu noć i — pet, deset, dvadeset godina...

PAVLETIĆ: Možete li retrospektivno analizirati genezu »Povlačenja« i »Skretnice«? Kako ste došli do teme i građe iz samostana?

BOŽIĆ: Geneza »Povlačenja«? Možda jeka iz djetinjstva (atmosfera) i jedan događaj iz rata (likovi). Tko zna od kakvih sve niti ispleteno dramsko tkivo, tko zna kakvim sve bojama oslikana freska, tko zna kakvim sve tonovima ilustrirano zbivanje, tko zna kakvi sve detalji kondenzirani u radnji, u scensko jedinstvo mjesta i vremena? »Povlačenje« sam pet ili šest puta prerađivao...
Geneza »Skretnice«? Bijahu: jedan čovjek koji je glumio ludilo i jedna žena koja je glumila postojanost; osobe sam poznavao.
Geneza »Pravednika«? Bijaše ideja: u ratu su svi pojedinačno pravedni a objektivno su ipak krivi (u višem, etičkom smislu)! Možda će Vas zanimati neuobičajeni proces sazrijevanja u ovome slučaju kad se ideja nametnula magistralno, najprije nevezano za likove. Zapravo, prvi lik koji mi se plastično nametnuo u vezi s tim je lik Kessela. Htio sam na-

pisati roman od otprilike dvadeset autorskih araka. Čak je bilo planirano da izlazi najprije u nastavcima, u novinama. Zaokupio me lik Nijemca, oficira, koji će se naći u okupiranoj zemlji. Tko je on? Kakva je njegova ljudska građa? Njegov unutrašnji život. njegov pogled na svijet? Činilo mi se da to neće ići bez retrospekcije, bez genealoške razrade. Arnim von Kesel i sam želi shvatiti bolje sebe suočavajući se s autoritetom oca. O tome sam napisao:

Ne shvaćaš me, oče. Nikad me nisi shvatio. Nikad nisi mogao pojmiti u svojoj gordoj i slijepoj taštini da si mi bio nedokučljiv do u zvijezde sa svim tvojim činjenicama i vizijama, živ ili mrtav, uvijek dalek i nestvaran, prah i dim, urna i sablast i, — mir pepelu tvom!

Ali ti si živio i živiš u meni silom nasljednog gena ili silom neke druge lude zakonitosti. Raspulotio si me na dva bića, koja su se u meni borila čitav život i koja se bore i sad, uoči ništavila. Otkrit ću ti ih, jer nemaš više prava ni moći da im priječiš posljednji obračun. Jedno je biće meko, lepršavo, snovito kao leptir, fiksacija neke neodređene slatke žudnje, a u drugom je metastazirana tvoja ideja sile, mržnje i zločina, iskonski valjda imuna od profanih ljudskih prohtjeva.

Situacija nije imala u sebi ništa revolucionarno novo: odnos oca i sina često je obrađivan u literaturi. Sin se odupire autoritetu, ali u ovom slučaju — Arnim gubi bitku u glavnim stvarima, opsjenjen ne samo fatumom u vezi s očevim likom nego i ambijentom u kojem ga je svakodnevno doživljavao. O tome sam pisao najprije sasvim skicozno nekoliko zametaka budućega djela:

Prva zabilješka: *Ako izgubimo? Jesi li čuo za pticu Feniks? Ovog puta neće biti čuda. Na ruševinama mi ćemo graditi. Oni će morati uložiti svoj kapital ne zato da nam pomognu nego da ostvare najveći profit koji im ni jedan drugi narod ne bi u tako brzom roku ostvario...*

Druga zabilješka: — *Imaš li koji jači dokaz od pobjede?*

— *Imam, poraz!*

— *Kakvo je to opet ludilo?*

Treća zabilješka: *Velika naša kuća Waldmeisterstrasse. Mahagonij, terase, biblioteka. Pogled na Grunewald See. Tvrda i hladna kuća. Mahagonij i jezero. Tvrde i hladne očeve oči. Crni labudovi što se u svjetloj izmaglici i sumornoj tišini predvečerja dižu put tamnosmeđih šuma — nije priznavao za ljepotu. U njima je gledao simbole moći, drhtavi aluminij bučnih eskadrila...*

Od takvih fiksacija polazio sam u — naraciju. Kao što rekoh, još uvijek sam namjeravao napisati roman. I citiranu skicu razradih u opširniji opis.

I zatim, nastavio sam psihološki raspredati odnos sina prema ocu:

Bio sam u stvari sretan prvi put što ti nisam sličan i što ne težim da te prisvojim, što te ne smatram svojim uzorom. Ali, tada poslije tog dječačkog otkrića, bilo mi je žao što sam te uvrijedio. Htio sam da ti se približim, da te blago i ponizno zamolim da mi oprostiš, ako smatraš da sam te uvrijedio. Htio sam ti reći otprilike: Oče, ne znam zašto te vrijeđam. Zaista ne znam; kao da moram to raditi da bih živio, da bih samostalno živio, u svojoj vlastitoj svjetlosti i u svojoj vlastitoj sjeni. Hoću da ti pokažem da sam i ja jak, da sam možda jači od tebe, i to ti neće biti samo drago, to te može samo razveseliti, jer ti je uvijek bio cilj da od mene izgradiš jakog čovjeka...« (Itd. itd.)

Napisavši prvu varijantu uvodnog poglavlja romana, shvatio sam da neću moći dalje. Dogodilo se nešto neobično: von Kessel je bio sve življi pred mojim očima i ja sam, teoretski, mogao napisati roman o njemu, ali to se nije ostvarilo naprosto zato, što sam Kessela trebao drugdje — u drami »Pravednik«. Shvatio sam da je ideja koju nosim u sebi izrazito dramatski naboj i ja sam htio da je ostvarim u njezinom autentičnom mediju, a to je morala biti drama a ne roman. Ideje za djela naracije javljaju se češće i one mogu biti jednolinijske, ali ova je bila napeta kao luk, bila je to zapravo, u jezgri, već gotova drama, a prave dramske napetosti tako su rijetke da pisac ne smije oklijevati u slučaju kad mu se takva ideja nametne. Dakle, Kessel je bio tu; odmah zatim i Blaž. Ostalo je došlo jednostavno, logikom razvijanja radnje iz sukobne ideje.

Tako je nastala drama »Pravednik«, koju sam također kasnije dotjerivao ali više nisam ništa bitno dopunjavao.

PAVLETIĆ: Na koji način u drugoj fazi rada oblikujete dramska lica? Kako diferencirate dijalog? Sakupljate li karakteristične izraze i fraze iz govornog jezika?

BOŽIĆ: Da, sakupljam karakteristične izraze i fraze iz govornog jezika, ali njima nakon toga tek predstoji kondenziranje radi oblikovanja dijaloški uvjerljivog izraza koji će biti, na osnovi životnog jezika, još udarniji, neposredniji, življi. Ponekad se dijalozi čine tako jednostavni, spontani, da svatko pomisli kako bi ih mogao napisati. A koliko li je potrebno autoru životnog iskustva i dramskog dara da izbjegne sve zamke narativnog i deskriptivnog!

PAVLETIĆ: Zašto pisanje živih dijaloga predstavlja tako velik problem za naše pisce? U poratnoj svjetskoj književnosti nije napisano mnogo velikih i trajnih dramatskih djela, ali u drugim književnostima pa i u onim manjim, priličan broj pisaca uspijeva aktualne ljudske odnose i probleme dramski organizirati. Zahvaljujući relativno vješto pisanim dijalozima njihovi se tekstovi igraju na scenama i u svom vremenu oni ipak omogućuju publici da uživa ili u elementima predstave ili pak da otkrije nešto od kompleksa od kojih i sama pati. Je li to pomanjkanje tradicije u našoj književnosti, da se pojavljuje tako malo drama (a i od tih drama samo je malen broj dovoljno živo i umješno pisan da bi mogao biti igran na sceni) ili je pak možda naša epsko-narativna priroda loš temelj za izgradnju snažnije dramatike?

BOŽIĆ: Mislim da je pisanje živih dijaloga sasvim osebujni dar dramskih talenata; zato ima mnoštvo dijaloških tekstova koji nisu živi premda su pisani uglačano literarno, štono riječ: artistički su dotjerani, izbrušeni. Uzalud: lica ne žive! Uvjeren sam da je drama najteži i najviši književni rod, zato ima vrlo malo velikih i trajnih dramskih djela (usprkos tome što se mnogima čini vrlo lako napisati dramu). Dramski organizirati odnose ljudi i društvene probleme vrlo je teško. Ne znam da li to u većoj mjeri postižu i u drugim, velikim književnostima. Istina, vješto pisani dijalozi izvode se u većoj mjeri na mnogim scenama, ali ne traju duže od jedne sezone. U nas je, uopće, književnost destimulirana, ali, naravno, to nije razlog što imamo malo dobrih drama. Veća stimulacija radio-drame dovela je do većeg kvantiteta dijaloških tekstova ali ne i do prave drame (naravno, i tu ima taman toliko malo izuzetaka koliko i u dramskoj književnosti). Drama za pozornicu je vrlo rijetka čak i onda kad se ne znam kako stimulira. (Danas npr. Hrvatsko narodno kazalište vrlo dobro stimulira dramu koju primi.) Jednostavno, imamo vrlo mali broj dramskih pisaca, da ne kažem dramatičara. Da ih imamo više, siguran sam da im ne bi bilo teško plasirati djela ne samo u nas nego i u svijetu (goleme industrije kazališta, filma, TV-a, itd. traže sve više i više testova). Postoje i veći narodi koji nemaju (ili imaju manje nego mi)

dramatičara. Svakako, na »epsko-narativnoj podlozi« (nazovimo to tako) lakše će se pojaviti proza i lirika: možda. Drama mora rasti i potvrđivati u općeljudskom smislu bitni, egzistencijalni sukob, inače ne možemo govoriti o drami nego o scenskoj ilustraciji neke priče ili anegdote.

PAVLETIĆ: Ovdje ste nabacili zanimljivu distinkciju između drame i proze, hoćete li je malo potanje obrazložiti?

BOŽIĆ: Možda ću najbolje objasniti što mislim — neizravno, ilustrativno. Od lica dobre, prave drame nije problem praviti pripovijesti i romane. Na primjer *Hamlet*, sa svim svojim osobama. O Hamletu bi se mogla napisati opsežna psihoanalitička proza. Roman je moguć i o kraljici, kralju. I posebno o Ofeliji... Dakle, od jedne drame niz romana. Ali koliko ima romana koji se mogu zgusnuti u dramu? Ima ih, dakako, ali malo. Dostojevski je jedinstveni primjer pisca koji je od dramatičnih sukoba i izrazito dramatskih lica pravio romane, pa je moguće te romane zgušnjavati u oblik podešen razmjerima i potrebama scene. Ali Dostojevski nije pravilo, nego izuzetak. U našoj romansijerskoj literaturi, u našoj klasičnoj proznoj epici gotovo da nema ni jedan izuzetak od pravila koje sam postavio na početku radi distinkcije. U drami lica žive, problemi eksplodiraju i zahvaćaju nas kao svjedoke-sudionike neposredno i olujno, dok napetost u romanu postepeno raste i isto se tako postepeno prazni. Čitalac se poistovjećuje, ali ne doživljava kolektivnu katarzu kao onda kad, u gledalištu, prisustvuje zbivanjima jedne prave općeljudske drame koja traje tisućama godina kao npr. motiv Antigone, ili Otela.

PAVLETIĆ: Vi, dakle, strogo lučite dramu i dramsko od dijaloških tekstova i predtekstova za kazališne predstave?

BOŽIĆ: Mislim, ne samo s točno odmjerenim razlozima, nego i praktički i teoretski opravdano. Ima dosta tekstova koji su znalački pisani u obliku dijaloga i mogu se igrati na sceni. Pojedine slike ili činovi ilustrativnog su karaktera. To su svojevrsni scenski stripovi. Ili psihološki striptizi. Gledaoci prisustvuju zanimljivim razgovorima, uživaju u duhovitosti i prate stereotipne zaplete. Francuzi su pravi majstori u pisanju tečnih dijaloga, u realiziranju scenskih gegova i konverzacionih bravuroznosti. Slabost naših pisaca je upravo u tome, što ne umiju oblikovati lica samim dijalogom; manjkaju im deskriptivne poštapalice, pa ih unose u dijaloge, a to je fatalna pogreška. Zato nemamo ni barem relativno uspjelih konverzacionih djela namijenjenih i sceni i radiju ili televiziji. Dijalozi su bili najslabiji dio i u našim filmskim scenarijima, u našim filmovima. Nije lako pisati dobre dijaloge, ali ni najbolji dijalozi nisu sami po sebi — dobra drama.

PAVLETIĆ: Vjerojatno je u vezi s time i pojava da su neki naši neafirmirani pisci, zahvaljujući umješnosti oživljavanja ličnosti i njihova situiranja u sklopu određenih društvenih odnosa uz pomoć karakterističnih i duhovitih dijaloga, uspjeli napisati čitave serije TV-drama, a da istodobno nisu ništa vrijedno napisali za kazališnu scenu; čak i onda kada su to pokušali, nisu postigli onakav uspjeh kao sa svojim TV-dramama. Smatrate li da je tome razlog bitna razlika između jedne i druge mogućnosti dramskog predstavljanja lica i njihova odnosa, ili su pak naša kazališta nedovoljno pripremljena, organizaciono i umjetnički, da pronađu svoje pisce, da ih stimuliraju i da za njihova djela pridobiju publiku?

BOŽIĆ: To su, istina, nazovimo ih, TV-drame i radio-drame, ali nisu (ili nisu u velikoj većini) d r a m e. Kazališna drama (uvjetno uzimam ovu riječ u njezinu klasičnom smislu), to je viša matematika, to je kondenzirani roman, podtekst, epoha u nekoliko dijaloških rečenica, sublimirani izraz čovjekova trajanja. Ne znam kazalište koje nije pripravno da prihvati iole dobru dramu, ali ne (i opravdano) svakakvu ili lošu dramu. Uostalom, tko kaže da kazališta ne igraju domaću dramu? HNK je izvelo, od oslobođenja do danas, više od 80 domaćih drama od kojih, možda, pamtimo tek nekoliko. Kazališta bi bila sretna da imaju svoje pisce, vjerujem, pa neka ih i imaju, povremeno makar. Ali, teško je napisati dramu! Naravno, i pisac i kazalište treba uvijek iznova da pokušaju!

PAVLETIĆ: Pisali ste i radio-drame. Da li Vas vlastito iskustvo navodi eventualno na neke teoretske zaključke o specifičnosti izraza koji mora biti ostvaren uz pomoć vrlo kompliciranog posrednika kakav su npr. filmske i televizijske, umjetničke i tehničke ekipe?

PAVLETIĆ: Drama je k n j i ž e v n o s t. Ostali »dramski tekstovi« služe tek kao građa za jedan drugi umjetnički izraz (režija filma, TV, zvučna kulisa za tekst). Radio-drama je svakako bliža književnosti. Pisci nerado podižu skele za nečiju tuđu građevinu. Pisci su i projektanti i izvođači. Specifični izraz književnika ne trpi posredništvo, pisac mora da osjeti svoj izraz u totalitetu a ne u sakaćenju. Pa ipak, ako se upusti u simbiozu s tehnikom, pisac se mora adekvatno adaptirati. U svakom slučaju posredništvo psihološki ostavlja u njemu (više) negativan trag, valjda i zato što je sobom opsjednut i egocentričan, a onda kao da piše s pola mašte i snage. Tu nema pomoći, to se ne može izbjeći. Svi primjeri koje i sami možete lako zamisliti svjedoče o tome.

PAVLETIĆ: Kako pišete? Kada ste najorniji za rad: ujutro ili uveče? Pišete li redovito, iz dana u dan, ili na mahove, očekujući da saberete građu, staložite dojmove i uhvatite pravi ton? Koliki udio ima inspiracija u proznom stvaranju, i kada se ona javlja: da li prije pisanja, u toku rada, traje li neprekidno ili se javlja samo kod nekih epizoda koje naročito uzbuđuju? Imate li kakve specijalne radne navike? Smeta li Vam prisutnost drugih osoba u sobi, i zauzetost svakodnevnim brigama? Koliko kartica napišete prosječno dnevno? Koliko ste radnih dana utrošili na »Kurlane«, na »Neisplakane«, na »Pravednika«? Da li kasnije mnogo prerađujete?

BOŽIĆ: Prije sam pisao isključivo noću. Mir i intenzivna snaga, napetost. Čovjek se vrlo brzo troši. Sad mi je teže raditi noću. Radim na žalost nesistematski, na mahove. Da. Treba uhvatiti pravi ton (stil, čak i miris) pojedine stvari, poput slikara koji ima jedan svoj stil ali je u svakoj slici ipak drugačiji. Postoji možda i nešto što bi se moglo nazvati inspiracijom trenutka. Radna mi je navika: dugo nositi u sebi ideju, brzo je napisati a onda opet dugo dorađivati (ako je moguće). Kad počnem pisati uopće mi ništa ne smeta, nitko i ništa, pa niti zauzetost svakodnevnim brigama, samo je vrijeme rastrgano i necjelovito za dugi posao. Pisao sam otprilike 10—15 kartica dnevno da bih od toga drugi dan stvorio samo jednu ili pola kartice. Ne znam koliko sam radnih dana utrošio na »Kurlane«. »Neisplakane« sam pisao tri godine u svakodnevnom kontinuitetu, 6—10 sati dnevno. »Pravednika« sam nosio u sebi mnogo godina a napisao u dvije noći... Da, prerađujem, mnogo, nisam nikad u potpunosti zadovoljan, param napisane listove, mučim se zbog jedne riječi danima, naglo mi katkada navru rečenice, teško mi je sjesti pred »bjelinu papira«, teško mi je završiti, mučim, se, ali moram, ima nešto jače od mojih slabosti, od moje lijenosti, od moga velikog straha pred literaturom! Zato i pišem, zato napisano ne smatram nikada konačno dovršenim...

I ČETVRTI PUT ROG ZA SVIJEĆU

ili *Don Quijote* u Nolitu

U knjizi *La ruta de Don Quijote* pripovijeda Azorín kako je po ravnima prostrane krajine Manche, kojom je prošao uzduž i poprijeko, nailazio na likove što podjećaju na Don Quijotea i na Sancha Panzu. I govor im je onakav kakav je Sanchov, začinjaju ga istim poslovičnim rijekom, slikovitom frazom, idiomatskim izrazom, prispodobicom, uzrečicom — jer to je jeziku ono što je začin jelu. A poglavito je tu ona bogata španjolska poslovica, napast kojom je Sancho dotužio gospodaru, tako te vitez naziva perjanika »vrećom zlobe i poslovica«. Ni vitezova uzvišena besjeda nije od njih baš imuna: u dobroj zgodi zna ih i vitez nizati — »sve dvije po dvije«, kako reče domišljan Sancho.

Zna vitez i pohvalnu reći o poslovicama: »Čini mi se, nema poslovice koja ne bi bila istinita, jer sve su te prirečice uzete iz samog iskustva, a iskustvo je roditelj svakome znanju.«

Kad Sancho odlazi da upravlja Baratarijom, svjetuje ga Don Quijote:

»Nemoj u razgovor upletati tolike poslovice kako običavaš. Poslovice su doduše vrijedne kao kratke izreke, ali ih ti često navaljuješ zbrda-zdola, te su naličnije na budalaštine nego na prirečice.«

»Tu može samo Bog pomoći — odgovara Sancho — jer ja znam više poslovica nego koja knjiga, pa kad govorim, tolike mi vrve na usta da se otimaju koja će prva ispasti: onda moj jezik istresa koju god što mu se desi, sve ako i nije zgodna. Ali ću odsad paziti da govorim samo takve poslovice što se slažu s dostojanstvom moje službe. Jer gdje se blago teče, časom se pečenka peče; čist račun, duga ljubav; komu Bog, tomu i svi sveci; a svima ejvala, osta glava ćelava.«

»Ta ti valja! — očajava Don Quijote. — Priklapaj, redaj, niži poslovice, tko bi tebi i doskočio! Jare krsti, jare brsti. Ja ti velim da se okaniš poslovica, a ti odmah istresao cijelu litaniju, i zgodne su za ovo što govorimo kao pesnica za oko. Da znaš, Sancho, ja ne kažem da je loša poslovica ako je u pravi mah rekneš; ali kad gomilaš, nižeš poslovice nasumce, besjeda ti je plitka i prosta.«

*

Poslovica ne nastaje u jedan mah. Nego, kad zgodna i prikladna izreka, sa svojim zrnom mudrosti, jezgrovito iznesenim, s vremenom prijeđe u opću svojinu, onda ona, bilo da je potekla iz puka ili došla od kakva mislioca, postaje poslovicom, to jest ulazi u jezično blago pojedinog naroda, pa je učeni jezikoslovci i akademici moraju blagosloviti i zabilježiti, a paremiolozi svrstati i objasniti. I dok joj tvorac nestaje u dubini vremena i tone u tamu anonimnosti, narod je prigrljuje zbog njezine sažetosti, zbog njezina zbijena izraza, a pogotovu je lako urezuje u pamćenje i njome se služi ako je sročena u stihu, u aliteraciji ili pak u asonanci. Stih je bolje čuva od inačica, promjena i razvodnjavanja, kao što je bolje čuvao i narodnu pjesmu negoli legendu, priču ili pak bajku. I kao što puk zasočuje njome svoj govor, tako za njom poseže i književnik da oboji svoju tvorevinu, da oživi stil.

Paremiologija, koju naša Enciklopedija i ne spominje, važna je za književnost, povijest, jezikoslovlje, metriku itd. José Coll y Vehí, José María Sbarbi y Osuna, Emilio Cotarelo y Mori, Francisco Rodríguez Marín, Julio Cejador y Frauca, Federico Carlos Sáinz de Robles i mnogi drugi napisali su opsežne studije o toj česti španjolskoga narodnog blaga. Od starih autora posvećivali su mu pažnju Marqués de Santillana, Hernán Núñez Pinciano, Juan de Valdés, Sebastián de Horozco i drugi.

O podrijetlu poslovica, o njihovoj starosti, i njihovim putovima iz jedne sredine u drugu nije zgoda ovdje raspredati, a nije za našu priliku ni bitno. Ali valja napomenuti kako one u svakoj sredini odišu mirisom svoga tla: po izvornim poslovicama prepoznajemo dušu nekog naroda, one su pravi odraz njegove mudrosti. Kad prijeđe na drugo tlo, zna se poslovica i prebojiti, sve ako i zadržava stari duh. Ostaje duh, a mijenja se dah; ostaje duša, a mijenja se ruho. Podneblje i tu čini svoje, kao što čini u idejama i revolucijama, u dogmama i socijalnim pokretima.

U velikom miješanju ratnikâ i narodâ, putnikâ i trgovine u Srednjem vijeku dolazi i do miješanja ideja i nasljeđa, bez carine i dažbine prenosi se ono najvrednije — među inim blagom i poslovice. To je ukrštavanje napose obogatilo Španjolsku, zemlju koja je ionako, još u prijašnjim naslagama, imala golemo blago. Slojevi različitih kultura davali su joj i naslage u jezičnom izrazu.

S poslovicom (španjolski: *refrán, proverbio*) vrlo je srodna prekorečica ili aforizam (iskrica duha), maksima, sentencija, apoftegma — sve redom mudre izreke koje su, u neku ruku, raniji stupanj poslovice, dok još nisu, bilo usmenom bilo pismenom predajom, ušle u opću upotrebu i postale dio jezičnog imovnika. Uz njih, da potkrijepe misao, da obogate izraz, da govoru dadu gipkosti i slikovitosti, dolaze poslovični rijekovi *(modos proverbiales)*, pak slikoviti, osebujni idiomatski izrazi *(idiotismos)*, fraze i uzriječja *(modismos)*, domišljate izreke *(dichos)*, jezgroviti izričaji sa zrnom pouke *(adagios)*, duhovitosti *(agudezas, discreciones)*, pošalice *(chistes)*, prispodobice, poštapalice itd. Među nekima razlike su tanke, neznatne; među drugima, i podebele i pokrupne.

Frazeologiju koju je naslijedio zna Španjolac i cijeniti, služi se njome, umije rečenicu u pravo vrijeme začiniti, izraz umješno zasočiti. Danas kao i nekoć! I ne samo čovjek zemlje, neiskorijenjeni, nego i čovjek na asfalt presađeni, građanin, davni i jučerašnji, radnik i profesor, brijač i novinar, nogometaš i političar, pučanin i gospar. Baš suprotno stanju u nas, u ovo naše doba i u ovim našim stranama, gdje je građanin naš sindikalni, birač ili birani, sasvim osiromašio i kliširao svoj jezični izraz, a rječnik sveo na dvije-tri tisuće riječi. Što velim? Možda i na manje! Pogledajmo samo ono sivilo naših novina i počujmo ono zamuckivanje na radiju i na televiziji, ono pusto ponavljanje otrcanih klišeja i pretakanje iz šupljega u prazno! Tko da se utrkuje s tim volšebnicima stereotipije, tko da na rep stane oratorima što jarca muzu u rešeto! Zar nisu, onda, duhovitiji uravnilovci tibetanski? Oh, neprispodobljivi, premudri lamaisti! I molitve ste nas oslobodili, prilijepili je na mlinove, ispisali na vodenice i na ručne mlince — pa okreći, brate, koliko ti drago!

*

Narodno blago nalazi se u djelima španjolskih pisaca svih vremena. Osobito su za njim posezali u Zlatnom vijeku: Diego Hurtado de Mendoza, Ginés Pérez de Hita, Lope de Vega, Francisco de Quevedo, Baltasar Gracián, i toliki drugi, dali su u svojim djelima čitave riznice toga blaga. *La Celestina*, taj sjajni spomenik dramske umjetnosti, nabijena je njime, a *Don Quijote* — ta »kraljica među knjigama«, kako reče Concha Espina — previre pučkim rijekom, buja od sočne narodne riječi, pršti u mlazovima pučkoga govora.

Slikajući svoje vrijeme i svoj prostor, Cervantes je ispisivao i narodnu riječ, prenosio bogati jezični izraz španjolskog čovjeka. Za svoj golemi pothvat bio je dobro naoružan. Naoružan onim što je naučio u školi i u crkvi, u kazalištu i u književnosti, a još više onim što je doživio u krčmi i u svratištu, u vojarni i u zatvoru, na cesti i na brodu, među mazgarima i kozarima, među vodonošama i lupežima, među kartašima i probisvijetima. Svu bijedu i veličajnost života, svu njegovu bujnost i šarolikost, i svu prpošnost u toj šarolikosti, Cervantes prenosi u knjigu, postupkom koji još nije nadmašen. Nenadmašan je Cervantes u tome — ali i nadasve težak za prevođenje.

Među neupućenima rašireno je mišljenje kako najveće teškoće prevodiocu *Don Quijotea* stvara traganje za »materijalnom istinom«, a onda dolazi namisao, to jest namjera piščeva. Ali nije tako. Nas prevodilaca, »prizemnih radnika«, ne tiču se namjere: to ostavljamo pozvanijima. A što je do »ma-

terijalne istine«, sve je objašnjeno. Cervantologija ostavlja nejasnoće samo na dva-tri mjesta. Riječi, pa i one »najteže«, nalaze se u rječnicima. Nego, drugo je posrijedi: poteškoće iskrsavaju u tome — kako prenijeti ono jezično blago o kojemu smo dosad govorili.

Kada, primjerice, Cervantesov krčmar govori o *javnoj kući*, a prevodilac, Đorđe Popović, o »šestarima«, onda je to očit krivi spoj koji pokazuje da prevodilac nije ni mario za »materijalnu istinu«, ili pak nije bio kadar ili raspoložen da za njom traga. Kad original govori o *poli na košulji*, to jest o skutu, a prijevod o »šišaricama«, onda je to promašaj koji pokazuje kako je prevodilac prišao svome poslu nespreman i nenaoružan. Kad izvornik govori o *ložnici*, a prijevod o »prudovima«, onda je to razgovor dvojice gluhih. Kad prevodilac ne razumije mnoge i mnoge piščeve rečenice pa ih naprosto izostavlja, ili pak kad upropašćuje piščev humor, onda je to golo zakidanje ili izdaja. S jedne strane. A s druge, otkriva javašluk, neodgovornost i nekompetentnost Nolitovih urednika, koji sveudilj preštampavaju puste besmislice! Jer se sve to i slično, ma koliko ga bilo, moglo sa malo dobre volje lijepo ukloniti. Na žalost, takvih je mjesta u Nolitovu izdanju ostalo toliko da se naprosto ne isplati nabrajanje ni počinjati.

Pa ipak — sve to i ne udi toliko srpskom prijevodu *D. Q.* Jer je prevodilac, zauzvrat, dao bogat i patiniran srpski jezik — ponešto arhaičan, dakako — jezik koji svojom bojom toliko odudara od današnje sivoće! To valjda i jest razlog s kojeg su urednici odlučili da pretiskaju taj inače krnji i naopaki prijevod. Uzmemo li tu knjigu kao nešto za sebe, kao jezični zbornik ili spomenik, ona ima neospornu vrijednost. Uzmemo li je kao prijevod *D. Q.* — ona je naprosto neozbiljna! Štivo šaljivo na svoju ruku!

»Materijalnu istinu« u *D. Q.* može razmrsiti tko god zna španjolski kako treba. Ostaje da se kaže koja o onome dijelu što je doista težak.

Dio jezičnog blaga što smo ga spominjali može se bez ikakve nevolje doslovno prevoditi: opet će imati i boju i smisao. Na priliku: *asno de muchos, lobos le comen* (magarca koji je svačiji vukovi izjedu).

Drugu čest španjolskoga frazeološkog blaga valja prepravljati, dovijati se. Primjerice: *averígüelo Vargas* (doslovno: neka to Vargas istraži). Taj *modismo* uvijek je razumljiv u kontekstu, a znači: đavo bi se tu snašao, đavo će ga znati, hajde ga ulovi, stavi mu soli na rep — i slično, već prema prilici. Dolazi odatle što je doista živio neki Vargas, Don Francisco de Vargas, sudac na dvoru Isabele Katolikinje, koga su uvijek zapadali najteži i najzamršeniji slučajevi.

Trećoj česti valja tražiti odgovarajući jednačak ili ekvivalent — dakako, neprestano držeći pred očima situaciju u tekstu i neprestano mjereći temperaturu rečenice. I svoju vlastitu — da ne istresemo budalaštinu. Za primjer neka nam posluži poslovica: *cuidados ajenos matan al asno* (tuđa ruka svraba ne češe, teško loncu iz sela začin čekajući). Ili pak idiom: *tomar las de Villadiego* (uhvatiti maglu, podbrusiti pete).

Još iz škole, kad smo se mučili na prvim stranim tekstovima, znamo da se idiomi ne mogu i ne smiju doslovno prevoditi. Neki Englez što je prije rata prevodio našu knjigu nije dugo imao mira — zato što je doslovno, to jest besmisleno, prenio nekoliko naših fraza, među inima *tjerati mak na konac.* Sjećam se toga primjera što su ga iznosili, u engleskom tekstu nekako je izišlo da je čovjek nizao makova zrnca na konac. I zabadali ga u londonskoj štampi i pitali koja je svrha toj tananoj raboti: je li junak možda namjerio da odabranici svoga srca pokloni ogrlicu o rođendanu?

*

Don Quijote u prijevodu Đorđa Popovića objavljen je četiri puta — uvijek krnj i podjednako unakažen: prvi put 1895, drugi put (Eos, Beograd) 1938, treći put (Novo pokolenje, Beograd) 1952, četvrti put (Nolit, Beograd) 1964. O tome prijevodu pisao sam triput, ovo je četvrti osvrt. Posljednji put, kad sam prikazivao izdanje Novog pokolenja, izrazio sam nadu da nam izdavači neće i četvrti put dati rog za svijeću. Na žalost, dali su nam ga i četvrti put, opet nam podmetnuli čavče pod goluba. S kojim pravom? U ime čega?

S nekih su strana Popovićevu prijevodu upućivali velike pohvale; prevodilac je i sam hvalio svoj posao, a neki stručnjaci ustvrdiše kako je to možda »najverniji prevod Don Kihota u svetu«. Tko ma i školski zna španjolski, lako će razabrati da kakvoća Popovićeva prijevoda nikako ne opravdava tu preuzetnu tvrdnju. Ono neobično pohvalno mišljenje očito su iznijeli »stručnjaci« koji nisu ni poznavali original, ili su ga poznavali samo ovlaš, površno. Ako se taj prijevod mjerio po doslovnom i besmislenom prevođenju fraza, idiomatskih izraza, poslovica i drugog — ukratko, frazeologije — onda se možemo suglasiti s onim stručnjacima: jest, doista je »najverniji u svetu«, to jest najdoslovniji, a samim tim i najbesmisleniji! Doslovan je do tuposti!

Da ne duljim, ponovit ću izdavaču i urednicima nekoliko primjera — za koje krivnja nije više na Popoviću nego na njima.

Sancho u nešto uvjerava svoga gospodara i veli (I, 37): »Ako ne vjerujete, već ćete vidjeti u pravo vrijeme.« Izriče to frazom: *al freir de los huevos lo verá.* U Nolitu preuzimaju doslovno: »Videćete kad se budu lupala jaja.« Ali, za ime Božje, u tekstu Cervantesovu nema govora ni o kakvim jajima! Fraza je u Španjolskoj poslovična, a uzeta je iz neke priče u kojoj se kazuje kako je žena kupila košaru ugljena te upitala ugljenara: »Valja li ugljen?« a on joj odgovorio: »Vidjet ćeš kad na njemu budeš pržila.«

Kazuje Sancho hvaleći se (II, 4): »Ali neka nas pogleda na djelu, pa će vidjeti jesmo li valjani.« U originalu: *Ténganos el pie al herrar.* U Nolitu doslovno i besmisleno: »Ali neka nam drži nogu da se potkuje.«

Sancho (II, 7): »Tereza veli da se s vama ljudski pogodim.« Original: *Teresa dice que ate bien mi dedo con vuesa merced.* Nolit besmisleno: »Tereza veli da dobro vežem moj prst sa vama.«

Nastavlja Sancho: Jer volovi se drže za rogove, a ljudi za riječ *(que hablen cartas y callen barbas)*, a Nolit: »i neka zbori pismo, a muči brada«.

Vitez i perjanik kreću u pohode Dulcineji (II, 8): »Ostadoše Don Quijote i Sancho sami, a čim je otišao Carrasco, zarže Rocinante i otpuhnu sivac straga, a to vitez i perjanik uzmu smatrati za dobar znak i za vrlo sretnu slutnju. Ali da se istina rekne, jače je bilo njakanje i otpuhivanje (odadiranje) sivčevo negoli rzanje Rocinantovo, a po tome rasudi Sancho da će njegova sreća nadmašiti i nadvisiti gospodarevu.«

Humor je u tome što perjanik po *dvostrukom* glasanju svoga magarca dokučuje da će mu sreća biti veća od gospodareve. U Nolitu upropašćuju Cervantesov humor ne razumijevajući i izostavljajući ono *sospirar* i *sospiros* iz originala, a to su blagozvučnije riječi za onaj sivčev zvuk koji nije blagozvučan.

Veli vitez perjaniku (II, 9): »Sviraj, ali i za pas zadjeni« *(y no arrojemos la soga tras el caldero)* — a Nolit opet krivo: »i nemoj da mislimo da je sve propalo«.

Sanchu valja u Toboso, da traži Dulcineju (II, 10), pa on u nevolji veli kako ne bi htio *đavla izazivati (buscarle tres pies al gato)* — a Nolit: »Nećemo mi tražiti tronoga mačka radi tuđa ćefa.«

I Sanchovu ženu ponijela slavičnost (II, 52): »Valja svakako u prijestolnicu« *(y a Roma por todo).* U Nolitu ne razumiju pa stavljaju krivo i besmisleno: »A ja ću biti poštivana, a naročito u Rimu.«

Momak zaveo djevojku, a kad ga ona tuži, on se brani (II, 54): »Laže ona koliko je god zinula.« *Drsko, masno lagati* španjolski se kaže *mentir por mitad de la barba.* Ne treba, zaista, osobito znanja u španjolskom jeziku da čovjek shvati onu frazu iz teksta. Ali u Nolitu ipak prevode doslovno i šaljivo: »devojka laže sa polovinom svoje brade...« A još je posrijedi čeljade komu brada i ne raste!

Vitez, pobijeđen u Barceloni, nije više ni za što, sav je obrvan, zapao jadnik u mlitavilo i malodušnost. Takav vitez nije kadar da nekim seljanima raspravi i rasudi o njihovim sporovima, pa to prepušta perjaniku. Vitez se ispričava (II, 66):

»Meni se uzmutila i zbrkala pamet, pa nisam ni za što.« U originalu: *no estoy para dar migas a un gato.* Tom se frazom izražava nemoć ili neraspoloženje. U Bosni i u Srbiji rekli bi: *Ta mani me se, sav sam bàtâl.* U Nolitovu prijevodu doslovno: »Ja ne bih mogao ni mače nahraniti.«

Ištipali perjanika, a gospodar mu još predlaže da se malo izbatina, kako bi izbavio začaranu Dulcineju. Perjanik, ojađen i ljutit, odgovara vitezu (II, 69): »Zar da se svagda na meni kola lome da se drugi iskobeljaju iz zla!« u originalu: *tengo yo de ser la vaca de la boda* (doslovno: »Zar ja moram biti svatovska krava«).

Kad Španjolac želi da kaže kako je netko predmet šale i poruge, ili želi označiti da će netko u nekom pothvatu biti žrtva, izvući tanji kraj, za drugoga vaditi kestenje iz vatre — onda veli da je taj *la vaca de la boda.* To je dakle *ispaštalo, izvuković* (njemački: *Sündenbock*), *onaj na kome se kola lome.* U Nolitovu izdanju opet nemoćan, doslovan i besmislen prijevod: »moram da budem svatovska krava«.

*

Primjeri idu na stotine. Ponavljam: *na stotine!* Jesu li urednici toga svjesni? Mogli bismo ih upitati: pa što su to oni uređivali i što su uredili? U ime

čega potpisi? U ime čega honorari? Gotovo sva frazeologija iz *D. Q.* prenesena je u Nolitovu izdanju doslovno, to jest besmisleno. Kad se pribroji sve ono izvan frazeologije što je u tome izdanju krivo prevedeno, i kad se čovjek sjeti svih ispuštenih mjesta i svega onog čime su izdavači i urednici izvršili izdaju nad jednim klasikom i obmanuli čitaoce — onda nam je blijedo ono što veli John Dryden: »Ne mogu bez srdžbe da gledam lošu kopiju izvrsna originala.« Pamet nam staje kad vidimo kako izdavači i urednici i nakon sedamdeset godina ponavljaju i narodu daju jedne te iste besmislice! Doista, golemo je naše neznanje i neizmjerna naša upornost u njemu — upornost s kojom ni sam Brahma ne bi izišao nakraj.

Josip Tabak

»LINGVISTIKA« MIRKA ČANADANOVIĆA

Poštovani druže uredniče,

Šaljem Vam tekst pod naslovom »LINGVISTIKA« MIRKA ČANADANOVIĆA, koji sam napisao kao odgovor Mirku Čanadanoviću na njegov napad na mene i časopis »Kritiku« u »Borbi« od 10. i 11. avgusta 1969. godine, s molbom da ga objavite u prvome narednome broju »Kritike«.

Ovaj odgovor sam dostavio Uredništvu »Borbe«, dana 22. avgusta 1969, s pozivom na pravo po Zakonu o štampi, ali ga »Borba« nije htjela objaviti. Ne želeći da putem suda prinuđavam »Borbu« da izvrši svoju zakonsku obavezu, obraćam se Vama.

Napominjem da mi Uredništvo »Borbe« nije pružilo nikakvo objašnjenje za svoj postupak.

S poštovanjem

Titograd, 18. IX 1969. *Radoje Radojević*

U »Borbi« od 10. i 11. avgusta 1969. objavljena je radnja Mirka Čanadanovića pod naslovom: NESPORAZUMI OKO SPORAZUMA MATICA O REČNIKU. Čanadanović se u prvome dijelu svoje radnje (od 10. avgusta 1969) osvrće i na moj tekst, objavljen u zagrebačkome časopisu »Kritika« (broj 5. za 1969, 222—229) pod naslovom »O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi«, s očiglednom namjerom da me prikaže kao neprijatelja srpskoga naroda i izvrgne javnoj osudi, a i redakciju časopisa »Kritika«. Čanadanović kaže:

»Oku pažljivog čitaoca neće promaći činjenica da u ovom zborniku nema *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika,* a od tekstova objavljenih u *Kritici* nije preštampana radnja Radoja Radojevića ***O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi,*** jer Radojević nije hrvatski filolog. I dobro je, naravno, što ti tekstovi nisu tu. O *Deklaraciji* je, kao i o njenom bratu blizancu — *Predlogu za razmišljanje,* kazano već dosta, a o radnji R. Radojevića ja bih najkraće rekao da je *antisrpska«* (povukao M. Č.).

Ovako teška javna politička optužba, koliko mi je poznato, nije izrečena u Jugoslaviji od 1945. naovamo. Da bi učinio efikasnijom svoju **»naučnu«** optužnicu za krivično djelo protivu naroda i države, Čanadanović riječ »antisrpska« piše masnijem slovima, **naglašavajući da je upotrebljava s punom odgovornošću i sviješću o njenome pravome značenju. Pritom nije našao za potrebno da makar jednom jedinom riječju pokuša da dokaže svoju optužbu. Valjda smatra da mu visoki položaj predsjednika Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine i člana Predsjedništva CK SKJ omogućava da, u organu SSRNJ, bez oslonca na činjenice i moralne principe, kaže što hoće!..**

Za Mirka Čanadanovića moj rad je »antisrpski« zbog toga što sam govorio o crnogorskoj varijanti jezika, o pravu Crnogoraca da pišu svojijem tipom književnoga jezika koji zalazi korijenom u XI vijek, da bi u jeziku Petra I i Njegoša dostigao stepen izgrađenoga književnoga jezika, i o pravu da njihovo nacionalno ime bude sadržano u nazivu jezika koji smatramo zajedničkijem u lingvističkome smislu. Za Čanadanovića znači govoriti »antisrpski« kad se konstatuje činjenica da je književni jezik Crnogoraca stvarno protjeran iz književne upotrebe i oglašen »neknjiževnijem« u pravopisima Aleksandra Belića koje je objavio od 1930. naovamo, u Pravopisu i Rječniku Matice srpske i Matice hrvatske. Za Čanadanovića je moj rad »antisrpski« zbog toga što sam osporavao pravo Matici srpskoj i Matici hrvatskoj da se nameću »za sveopšte jezičke zakonodavce« i ukazao na apsurdnost podjele teritorije tzv. srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika po meridijanu, na »istočnu« i »zapadnu«, tj. srpsku i hrvatsku varijantu, jer je ta geografska podjela politička a ne znanstvena. Za Čanadanovića je moj rad »antisrpski« zbog toga što sam, polemišući s ljudima koji se protive pravilnome rješavanju jezičkijeh problema na bazi ravnopravnosti svijeh naroda i poštovanja stvarne jezičke situcije, ukazao na istorijski kontinuitet, na izvorišta njihove »nauke« i pobude koje su ih pokretale na takav rad, te sam citirao i spomenuo neke autore (srpske, hrvatske, crnogorske i druge) koji su bili nosioci ili glasnici velikosrpske ideologije.

Bilo bi prirodno očekivati da Mirko Čanadanović, kao politički i naučni radnik, dijalektički, marksistički gleda na pojam naroda i nacije kao na klasno i politički diferenciranu ljudsku zajednicu, koja nema u svemu jedinstvene interese, a ne očima pretpozitivističkoga national-romantičara. Ne može se gledati na bilo koji narod kao na klasnu, idejnu i moralnu cjelinu u kojoj svaka jedinka radi u interesu te cjeline. Takvo gledanje je buržoaski idealizam iza kojega se kriju društveni antagonizmi da bi se opravdalo ugnjetavanje eksproprisanijeh dijelova naroda. U protivnom revolucije ne bi imale moralnoga i političkoga opravdanja. Ne može se na sve rezultate srpske građanske nauke gledati kao na svetinju koja čuva interese i integritet srpskoga naroda; mora se izdvajati ono što predstavlja vrijednosti i za današnje vrijeme, od nacionalno-romantičarskijeh zabluda i velikonacionalnijeh buržoaskijeh mistifikacija. Od njihovijeh likova ne smiju se praviti ikonostasi u koje niko ne smije dirnuti. Nije riječ o »napadima« na te ličnosti već o valorizaciji njihovoga rada prema savremenijem naučnijem i političkijem tekovinama nacija Jugoslavije. Ne mogu se njihovi radovi uzimati kao naučni dokazi u pokušajima da se negira crnogorska nacija, prisvoji crnogorska nacionalna istorija i kultura i ospori jezična ravnopravnost Crnogoraca. Uostalom, takvijem odnosom stvarno se degradiraju i same te ličnosti. Napokon, njihovi pogledi su dobrijem dijelom revidirani u odnosu na Makedonce, Hrvate i druge narode, a ostaju na snazi jedino u odnosu na Crnogorce!

Politika koju podržava Mirko Čanadanović, zalažući se za samo dvije jezičke varijante i besmisleni, dvonacionalno-dvočlani obrni-okreni naziv jezika, a to znači za jezičku dominaciju Srba i Hrvata, objektivno je suprotna političkijem i državnijem aktima na kojima počiva socijalistička zajednica ustavno ravnopravnijeh nacija i narodnosti Jugoslavije, a u čijem donošenju i sâm učestvuje. On predstavlja stvari tako kao da će nečim biti okrnjeni interesi srpske radničke klase, srpskijeh seljaka i intelektualnijeh radnika, ako crnogorska radnička klasa, crnogorski seljaci i intelektualni radnici, ostvare kulturno-jezičku ravnopravnost!

Mirko Čanadanović se služi političkijem zastrašivanjem s visokijeh političkijeh položaja, kako se u nas nekad radilo. Niko ne može jednome naučnome radniku sporiti pravo da se bavi političkijem radom, niti političkome radniku da se bavi naučnijem radom. Ali, kad su naučni i ostali kulturni radnici koji nemaju političke moći obavezni da svoje tvrdnje dokazuju, onda se to mora još više zahtijevati i od onijeh koji imaju političku moć. Sa punom odgovornošću tvrdim da u mojemu tekstu nije moguće naći nijednu riječ, ili misao skrivenu u kontekstu, koja bi upućivala na zaključak da je »antisrpski«.

U svojemu »inkriminisanome« tekstu, »između mnoštva neprihvatljivijeh istupanja o jeziku«, spomenuo sam

i članak Mirka Čanadanovića »Jezik sa dve ravnopravne varijante« (»Politika« od 12. I 1969), navodeći da Čanadanović piše i ove redove: »Vukov su jezik prihvatili *i Srbi i Hrvati* (podvukao R. R.), i on je postao 'spona između *dva naroda* (podvukao R. R.), spona koja olakšava i dalje kontakte i uzajamne uticaje'. Zahvaljujući tome jezička razlika između *Hrvata i Srba* (podvukao R. R.) postajala je vremenom sve manja.« Iza ovoga citata dao sam svoj komentar: »Dakle, prihvatamo prvu formulaciju: da su 'Vukov jezik prihvatili i Srbi i Hrvati' jer su Crnogorci već pisali 'Vukovijem' tj. svojijem narodnijem jezikom, ali kako da prihvatimo ono o 'sponi' i zbližavanju između 'dva naroda', 'Srba i Hrvata', uz sporedno spominjanje Crnogoraca?«

Da li se Mirko Čanadanović »odužio« načelu ravnopravnosti i principu naučne objektivnosti time što je rekao da »srpskohrvatskim (hrvatskosrpskim) jezikom« govore, pored Srba i Hrvata, i »Crnogorci i Muslimani«? Šta mu znači ono da je »Vukov jezik... postao spona između dva naroda«, tj. između Srba i Hrvata? Gdje su Crnogorci? Da li nije »Vukov jezik« postao jaz — umjesto spone — između Crnogoraca na jednoj i Srba i Hrvata na drugoj strani?! Zašto je, »zahvaljujući tome«, »jezička razlika« postajala »vremenom sve manja« s a m o »između Hrvata i Srba«, a ne između Hrvata, Srba i Crnogoraca?! Možemo li to shvatiti tako da su se Crnogorci u jezičkome pogledu udaljavali od njih baš onda kad su se Hrvati i Srbi međusobno približavali posredstvom »Vukova jezika«, tj. crnogorskoga tipa književnoga jezika (u šta je teško povjerovati jer Čanadanović tek onda ne bi imao osnova da poriče njihovu varijantu jezika)? Ili Čanadanović smatra da su se Crnogorci jezički zbližavali s Hrvatima kao »Srbi iz Crne Gore«, te da nema smisla dva puta spominjati Srbe? Da nijesu, po Čanadanoviću, tek docnije nastali i »primili« književni jezik od Srba i Hrvata? Kad Čanadanović ne bi tako gledao na ove stvari, mogli bismo njegovo zalaganje za »jezik sa dve ravnopravne varijante« shvatiti kao »ujam« koji neobaviješteni ljudi daju prošloj i sadašnjoj političkoj lingvistici i lingvističkoj politici. Razumije se da i na »prihvatanje« tzv. Vukova jezika moramo gledati uslovno i drukčije nego Čanadanović. Filološka nauka tek počinje rasvjetljavati stvarnu jezičku situaciju u Vukovo doba, obim i značaj Vukova uticaja (npr. i Hrvati su imali razvijenu književnost i na tzv. štokavskome dijalektu), odstupanje od njegovijeh načela i potiskivanje jezika kojijem je on pisao.

Mirko Čanadanović se u međuvremenu ponovo oglasio, u »Politici« od 24. avgusta 1969. godine (razgovor s Radovanom Popovićem,[1] pod naslovom: »Šta je u jeziku sporno a šta nesporno?«). Čanadanović, između ostaloga, kaže:

»Oglasile su se, naime, ponovo pristalice nacionalnoga nadmetanja na jezičkom polju. (...) Naravno, nije i ne može biti sporno da je srpskohrvatski jezik (i narodni i književni) u lingvističkom smislu *jedan* jezik; da je to *zajednički* jezik četiri naša naroda — Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana, i da oni imaju *jednaka prava* u korišćenju toga jezika i u odlučivanju o njemu; da u književnom, bolje rečeno — standardnom srpskohrvatskom jeziku postoje *dve varijante* (tipa britanske i američke varijante engleskog jezika). Ima, doduše, pojedinaca koji još uvek, i ponovo, potežu i ova pitanja. Ali tu se radi ili o stručnoj neobaveštenosti ili o suviše jakim uzbuđenjima. Ponekad još i o otvoreno zlim namerama. (...) Naravno, nije i ne može biti sporno pravo svakoga naroda da svoj jezik naziva svojim nacionalnim imenom. I više od toga: svaki narod ima puno pravo da bira i sam jezik kojim će se služiti. Međutim, ja mislim da *upotreba* toga prava u našem slučaju jednostavno nije danas aktuelna, čak ni za Crnogorce i Muslimane, čijeg imena nema u nazivu našega zajedničkog jezika. Ako bi jezik i njegov naziv bio od rešavajućeg značaja za nacionalnu individualnost i ravnopravnost, a to — kao što se zna — nije slučaj, ili ako bi sadašnji naziv našega jezika bio izvor narušavanja nacionalno-političke, kulturne i jezičke ravnopravnosti naših naroda danas, onda bi imalo smisla da se ovo pitanje ozbiljno postavi, iako je jasno da bi i po tom naš jezik lingvistički mogao biti samo jedan« (podvukao M. Č.).

Koje li je ovdje »engleska«, tj. »matična«, a koje »američka« varijanta, mili bože?! Kako može narod »birati« jezik kojim će se služiti? Kako to Ča-

[1] Radovan Popović piše, u članku JEZIK — KAO »MOST« (»Politika« od 1, 2. i 3. maja 1969), da u Vojvodini »pored Srba, Hrvata, Mađara, Rumuna, Slovaka, Rusina, ima Ukrajinaca, Poljaka, Italijana, Albanaca, Turaka, Francuza, Jevreja, Austrijanaca, Nemaca, *pa čak i jedna zapanska porodica u Senti*» (podvukao R. R.), a »zaboravlja« da u Vojvodini žive i desetine hiljada kompaktno nastanjenih crnogorskijeh porodica!... Tako je i Redakcija novosadskoga »Dnevnika«, organa SSRN Vojvodine, »zaboravila« da prikaže Crnogorca u »Kolu zbratimljenih nacija i narodnosti Jugoslavije« — na zidnome kalendaru za 1969. godinu...

nađanović proglašava »otvoreno zlim namerama« isticanje prava koja i sam priznaje?!? Zašto »upotreba« prava svakoga naroda »da svoj jezik naziva svojim nacionalnim imenom« nije aktuelna za Crnogorce i Muslimane, a jeste za Srbe i Hrvate koji neće da se odreknu ni svojega nacionalnoga imena u nazivu jezika ni prava na svoju varijantu?! Zašto »jezik i njegov naziv ne bi bio od rešavajućeg značaja za nacionalnu individualnost i ravnopravnost« Crnogoraca i Muslimana, a bi »za nacionalnu individualnost i ravnopravnost Srba i Hrvata«?!? Da li bi Čanadanović prihvatio rješenje po kojemu bi se priznale samo crnogorska i muslimanska varijanta (da udovoljimo geografskoj terminologiji, pa neka bude »južna« i »jugozapadna« varijanta!) i da naziv jezika glasi: crnogorskomuslimanski, uz »pravo« Srba i Hrvata »u korišćenju toga jezika i u odlučivanju o njemu« u istoj mjeri u kojoj ga sada imaju Crnogorci i Muslimani, pa da bude sve mirno?! Ne bi, razumije se, ni uz »garantiranje« mnogo većijeh »prava« (kako je samo besmisleno govoriti o »pravu« nekoga naroda da se služi jezikom i imenom drugoga naroda)!... No, bolje je ostaviti čitaocima da oni sami utvrđuju vrijednost javne riječi Mirka Čanadanovića...

SAMOUPRAVLJANJE — NOVCEM ILI RADOM?

Malokalibarsko gađanje glinenih golubova

Svom vremenu ne možeš pomoći laskajući mu. Moraš prema njemu biti, kao i prema sebi, tvrd, nalik razboritu ocu: popustljiv otac, raspusni sin. Ali svom vremenu ne možeš pomoći ni ako lupaš po posljedicama pojava umjesto što bi im čupao korijenje; ne možeš mu pomoći ni plivajući niz struju, sve ako bi i siktao plivajući. Ne možeš, na primjer, biti službeni satirik, recimo kao vladarev posteljnik ili peharnik, i još nadničar, ne možeš biti trač-satirik, ne možeš biti zečja duša što pusta šaputanja sluša, ne možeš tek na svijet kolačiti argusovske oči, jer nije toliko u gledanju koliko je u viđenju, ali nije čak ni u viđenju, nego je u mijenjanju, a mijenjanja nema bez izražavanja ostvarljivih mjera i postupaka da se pojave izmijene. Nema promjene svijeta ako satirici budu nagradni streljači glinenih golubova iz malokalibarske puške.

Vodenice što melju pljevu

U javnosti čitamo mnoge intervjue, govore, nahodimo pisane studije, u isto vrijeme i o istu predmetu. Uspoređujući ih samo međusobno, i ne misleći još na njihov odnos prema stvarnosti, u pometnji si: bi li kukao, bi li se smijao; koga proglasiti budalom, koga pametnjakom; koga iskrenim, koga prijetvornim; koga frizerom, koga opadačem. I lako sa stavovima neznanih ljudi: njihova pobijanja ili isključivanja, premda se tiču pojava te imaju po tome i društveno značenje, stvaraju osobni kredit ili diskredit u malom krugu njihovih poznanika, ali ako se takve raspre vežu uz imena prominenata nauke, kulture i društvenog života, onda im naširoko ruše ugled, ruše povjerenje u vrijednost bilo čega što su uradili ili što još mogu uraditi, rasprostiru mišljenje o društvenoj suvišnosti njihova nastojanja. Zabraniti diverzifikaciju mišljenja značilo bi, naravno, osujetiti svaki razvoj, jer se razvoj uvijek osniva na slobodnome mišljenju. Dakle to nije put. Put bi bio samo dnevno kritikom i polemikom obilježavati glupost i nedosljednost kao glupost i nedosljednost, nejasnoću kao nejasnoću, obmanu kao obmanu, analfabetizam kao nepismenost, bilo da se radi o kulturi, o gospodarstvu ili o općim društvenim pitanjima.

Cantagiro-civilizacija

Kada se jednom bude pisala povijest suvremene civilizacije Zapada, kao što se jedno razdoblje civilizacije nazvalo, na primjer hallstattsko doba, naše će se nazvati cantagiro-civilizacija. Premda je ta civilizacija posljedica spleta velikog broja faktora, njen kovač su moderna sredstva komunikacija, stvaranje javne klime i javnog mišljenja: kino, radio, televizija, tisak — dnevni i sedmični. U svojoj biti, to je malograđanska civilizacija, civilizacija svjesnog otklona od osnovnih problema vremena, civilizacija mjesečarskoga kretanja na rubu bezdana, to je civilizacija ljudi koji vjeruju u horoskope i sanjarice, u moderne Nostradamuse i u propast svijeta, te smatraju da je vrijeme do svjetske kataklizme najbolje proćerdati u bezglavoj zabavi, u traču, u opsjenama svake vrste, naprosto u hedonizmu. Cantagiro-civilizacija je civilizacija imitacije, civilizacija umnoženog pogleda na svijet, ciklostiliranog ukusa, petparačkih savjesti a mlatiparačkih ambicija, civilizacija u kojoj lažno zlato, štras i piperdruk vrijede više od originala. To je civilizacija u kojoj mala provincija imitira veliku provinciju, a sitna malu. To je civilizacija u kojoj stvaranje ima manju vrijednost od varanja i varenja, u kojoj je rad jad, a nerad čast. U tom dobu je brza karijera, koja ne bira ni putove ni sredstva, osnovna težnja velikih, po ugledu na velike malih, a po ugledanju na male sitnih. U toj civilizaciji gola stražnjica neke skidačice društveno vrijedi više od napora radnika, znanstvenika ili umjetnika, a pjevci zabavne muzike na naslovnim stranicama listova zauzimaju poze Colleonea. Pa i s pravom u cantagiro-civilizaciji: oni i jesu pobjednici života, premda svoj položaj i svoje imanje duguju zaglupljivanju mase koja svojim sitnim prilozima u masi daje masne utrške, pružajući još i obilje golicavog otpadnog materijala za vrlo široku i udobnu simbiozu na tijelu široko rasprostranjene gluposti i krive društvene usmjerenosti.

Cantagiro-civilizacija u svijetu nas se ne tiče. Ali se tiče i ovdje i te kako prisutna malograđanska slijepa ulica, u koju, po bjelosvjetskim ugledanjima, ulazi i dio nas samih, iz koje ulice izbija dah cantagiro-civilizacije, zagađujući i naše prostore.

Ne uzimajući životu ništa od vedrine, bezbrige i nestašluka, ne otimajući čovjeku nijednu ljudsku radost i ugodnost, moramo ipak biti svjesni da društvo ne mogu ni za pedalj naprijed pomaći promotori cantagiro-civilizacije, njeni perjanici, bubnjari ili traperi; unaprijediti ga može samo rad, dobro organiziran udruženi rad, rad kao jedino izgledno i pouzdano sredstvo da bi se bolje živjelo, rad kao isključivo mjerilo vrijednosti, rad, naravno, ne kao svrha života, nego kao uvjet da bi se trajalo: u miru, u ljudskom razumijevanju, u općem blagostanju i vedrini.

Sredstva stvaranja javnog mišljenja i privredni račun

Čast intencijama reforme, ali sredstva javnog mišljenja ne mogu biti u naprednoj društvenoj zajednici s tržišnom ekonomijom isključivo na privrednom računu. Možemo na njihovu fizionomiju društveno utjecati koliko hoćemo, možemo imati u tome svjesnim radom samoupravljača i društvenih faktora lijepe rezultate, ali komercijalizacija sredstava javnog mišljenja transportno je sredstvo cantagiro-civilizacije i u našoj sredini. Dio tiska ili dio površine listova i u ozbiljnim listovima, naročito dnevnim i ilustriranim-sedmičnim, ide niz dlaku primitivizmu, malograđanštini i amerikanizmu, snoseći odgovornost za dah slijepe ulice koji se čuje i na širokim bulvarima našega kretanja.

Mirni kutak i ruka pomoćnica Evrope

U svojoj povijesti imali smo mnoge misije, ostvarivane ili namjenjivane. Tako smo bili »antemurale christianitatis«, i dok smo krvarili stotine godina, Evropa je iza toga zida od ljudskih tijela izgrađivala svoju civilizaciju i svoju kulturu da bi kasnije mogla donositi preuzvišene stupidne i krezube sudove o našoj autohtonoj zaostalosti. Po Hitlerovu planu trebalo je opet da se pretvorimo u povrtnjak i pomoćnu žitnicu Evrope. Danas pak imade indicija da bi Evropa vruće željela da se pretvorimo u njen mirni kutak i u njenu ruku-pomoćnicu. Za Jugoslaviju i njenu privredu u očima Evrope dvije su poluge, naime, osobito važne: jedna je turizam, a druga radna snaga. Izvanredne prirodne ljepote i klimatske pogodnosti čitavog područja, posebno pak njenog obalnog pojasa i neposrednog zaleđa obale, pružaju idealnu rekreaciju za zahuktalu i umornu Evropu, ali da se, po mogućnosti, ipak podijele uloge: rekreativne zone Zapadne Evrope za dublji džep, a rekreativne zone Jugoslavije i nekih ostalih nerazvijenih mediteranskih područja za mase: jeftini turizam za široke slojeve kao dar kapitalista radničkoj klasi njihovih zemalja za njenu rekreaciju. To je jedno. A drugo je, u čemu također nismo sami, jer su u sličnom položaju i neke druge nerazvijene mediteranske zemlje, dobavljati »naprednoj« Evropi jeftinu radnu snagu za nekvalificirane poslove, za koje nema vlastite radne snage ili na koje se domaća radna snaga više ne odlučuje jer su fizički teški, jer prljaju ruke i ovratnike, jer su nespojivi sa željenim i ostvarljivim životnim standardom domorodaca. U tom kontekstu, kako smo nedavno čuli za sva uha izrečeno, nikog na Zapadu mnogo ne zabrinjavaju deficiti u našoj robnoj razmjeni: oni se izravnavaju turizmom i otkidanjem radnika od usta da bi se kakve-takve uštede slale u zemlju, uštede koje dobrim dijelom služe opet kupovini uvozne trajne potrošne robe sa Zapada.

Naša zemlja treba da neosporno razvija turizam, to su dalekovidni ljudi govorili još onda kada se za to uz njihovo ime stavljala crna točkica, a tražili su i da se današnji rezultati daleko premaše još u prošlosti. Isto tako nema mogućnosti zapreke odlasku nekih naših ljudi na privremeni rad u inozemstvo, ali je to trebalo da bude — ako je bilo neminovno — smišljeno upravljani odlazak: da ljudi nauče zanate i struke u industriji, da prihvate suvremene radne navike, da nabrzo Evropi uzmu sve što joj se u pogledu znanja može uzeti, kako bi pomogli da se tim radnim kapitalom naša zemlja nakratko pretvori u jaku industrijsko-agrarnu zemlju, naravno, s veoma razvijenim nerobnim prometom (turizam, transport i dr.).

Kapitalizam nije ni gospodarski, ni društveno, ni moralno, ni psihološki u prilici, i s volje, da svijetu ponudi išta drugo osim eksploatacije, pa prema tome treba svaki plan Evrope o podjeli uloga u razmjeni promatrati isključivo sa stajališta njihove želje da prošire vlastitu reprodukciju na teret zaostajanja drugih. Svako nastojanje kapitalističkog svijeta u »svjetskoj podjeli rada« treba, dakle, promatrati sa sumnjama: u njemu se kriju namještaljke za produljenje eksploatacije.

Naša se zemlja može ubrzano i realno razvijati samo na konceptu širenja materijalne proizvodnje, a proizvodna teza uključuje čvrsto povezivanje nauke i tehnike; ona ide za tim da maksimalno iskoristi raspoložive izvore radne snage na osnovi samoupravnog društvenog odnosa a ne odnosa vlasnik kapitala — najamni radnik. Sve drugo u zemlji može biti samo dopuna proizvodnoj tezi, i sretna je zemlja koja takvu dopunu ima na dlanu: prirodne ljepote i klimatske prednosti područja. Danas stoga ni Švicarska nije prvenstveno odmaralište Evrope. Odavno je već napustila tu idilu. Ona je industrijska zemlja, s vrlo jakim vrelom kapitala i visokog standarda u turizmu. Japan bi isto tako mogao biti turistička zemlja prvog reda, jer imade idealnu klimu, i on će to zacijelo postajati sve to više, ali tek pošto je prethodno zapremio treće mjesto među industrijskim zemljama svijeta, i to bez sirovina, oslanjajući se na rad, na modernu organizaciju i na nauku.

Novac ili rad?

Ne bih danas govorio o bezumlju zamisli da novac i kredit budu glavni aktivni faktor u realizaciji ciljeva privredne reforme, gdje je unaprijed jasno da se reforma morala oslanjati prije svega na ekonomiju radom, a to počinje u mikrosferi privrede sa čvrstom osnovom u samom procesu proizvođenja vrijednosti, nego bih govorio o fetišiziranju uloge novca kao da je rad funkcija novca umjesto što bi se čvrsto držalo na umu da je novac sâm funkcija rada. Tako je nedavno u javnosti rečeno za jedan veliki pothvat, koji bi mogao, da je usvojen, kroz nekoliko godina zaposliti više desetaka hiljada radnika nerazvijenih područja, da za nj nema novaca, da treba stoga čekati — bolja vremena. Ovo mi nalikuje na zgodu kada sam nerazvijenoj industrijskoj radnoj organizaciji predložio da odmah zaposli inženjera i ekonomiste, na što mi je odgovoreno da će biti uzeti u rad čim se radna organizacija oporavi, umjesto što bi takvi kadrovi bili uzeti kao garancija za prevladavanje njene tehničke i ekonomske zaostalosti. Bolja vremena se, za društvo, naime, uvijek ostvaruju radom, a ne novcem, prema tome nema nikad boljih vremena ako im promotor nije uložen u rad.

Poznato je da su mnoge zemlje u doba velikih gospodarskih kriza pristupale javnim radovima. To su uglavnom građevinski radovi za koje je radna snaga prisutna i gdje je gotovo svagdje glavni materijal osiguran na licu mjesta. Smisao javnih radova je, naime, taj da se zapošljavanjem slobodne radne snage stvore nove ekonomske vrijednosti, makar pripadale i infrastrukturi, pa da se tim kreira nova kupovna moć, koja će izazvati oživljavanje djelatnosti dobavljača različnih roba. Tu novac ne igra primarnu ulogu: za takve poslove ne moramo imati unaprijed zalihe novca, što znači, zapravo, zalihe roba kojima je novac pokriven, ako kroz dodatni rad čitave zajednice u toku akcije možemo tekućom proizvodnjom pokriti materijalnu bilancu za jednu proširenu potražnju. Mogućnosti da se radna snaga zaposli vezane su tu prvenstveno uz to da se osigura materijalno pokriće domaćom proizvodnjom, uvozom i pojačanim izvozom domaće robe za dodatni uvoz, a te mogućnosti može pokazati ili, isto tako, opovrći samo planska kombinatorika, osnovana na bogatim i sređenim podacima i realizirana uz pomoć elektronskih računara. Prema tome, ako se, na primjer, prosuđuju mogućnosti građenja cesta, nastambi ili izvođenja melioracija, osnovno je pitanje da li to podnose sačinjene materijalne bilance privrede, a ne da li imade gotovih novaca. Ali se postavlja i pitanje da li imamo u rukama elemente i pogodna sredstva za takva proračunavanja i takvu kombinatoriku, koja bi morala biti stalni posao planskih organa da otkriju mogućnosti bržeg razvoja i šireg zapošljavanja radnih ljudi i u uvjetima nedostatka kapitala, a obilja nedovoljno iskorištenih kapaciteta i radnih ruku.

Govoriti se stoga o limitirajućem faktoru novca u takvom kontekstu može samo u prenesenom smislu, ali je preduvjet za takvu ocjenu negativan rezultat planske kombinatorke.

Radničko samoupravljanje i pluralitet faktora usmjeravanja

U jednom napisu koji je stekao širok publicitet govori se o tome kako naš samoupravljač nije sâm u usmjeravanju ekonomskog razvoja nego da su prisutni mnogi drugi gospodarski i društveni činioci: banke, poslovna udruženja, privredne komore, političke i društvene organizacije. Tome nema prigovora ako je do snimanja našeg stvarnog stanja, ali je drugačije ako je to program. Naš narod veli: gdje ima mnogo baba, kilavo dijete. Ako je, naime, samoupravljač zavisan od lepeze činilaca usmjeravanja, ako, dakle, ekonomski sustav, kao gospodarski supstrat društvenog odnosa, sam sobom ne nameće svrhovito ponašanje udruženog samoupravljača, pluralitet faktora utjecaja i usmjeravanja može samo suziti slobodu odlučivanja samoupravljača, dajući u isto vrijeme hrane za opstojnost utjecajnih nesamoupravnih neproizvodnih struktura, pa i za njihovo izdizanje iznad proizvodnje i proizvođača. Suprotna je tome teza integracije nauke i prakse; integracije proizvodnje i svih njenih servisa, kao što i pravilno riješeni bankarski sustav može biti samo servis proizvođača; podvrgavanje cijelog društva proizvođaču i logici proizvodnje. Društvenim organima, lišenim zlosretne veze s financijskom moći, ostaje onda široko polje za politički i moralni utjecaj, oslobađajući ih krajnje nezahvalne privredne operative. Na pluralitetu faktora usmjeravanja samoupravljača, faktora koji raspolažu dijelom društvene akumulacije, ne može se ostvariti samoupravno društvo!

Svoj na svome

Po tragu istog napisa polaritet u društvu obilježavaju privredne organizacije sa *svojim* privrednim interesom, sa *svojom* tehnikom i tehnologijom, sa stotinu obilježja »svoj« na jednoj strani, nasuprot čemu organi društva zadržavaju »sredstva i instrumente za osnaženje uloge društvenog plana«. Ali onda se postavlja ozbiljno pitanje, na koji će način u takvoj koncepciji pobijediti samoupravljanje i odumrijeti država? Ma čitava je stvar prvo u tome da u društvu nema »svoj« kao obilježje stava i ponašanja ijedne organizacione jedinice rada, nego ima samo »naš«. Zatim, samoupravljanju ne treba država, ono je samo sebi sve. Ili nije ništa realno.

Generatio spontanea

Nema sumnje da je obrazac stvaranja kozmosa obrazac spontane generacije, ali je iz kozmologije poznato da je spontana generacija proces u kojemu se staze mjere milijunima godina. Ako budemo stoga u samoupravljanju i njegovu razvoju, u procesu ostvarivanja ravnoteže između plana i tržišta računali sa spontanim stvaranjem sustava koordinacije i samoreguliranja, onda prvo ne smije biti polariteta: država — privreda (jer država svojom financijskom moći stalno djeluje dezintegrirajuće i debalansno), i onda moramo računati s kretanjem na stoljetne staze. Ali u jedno doba u koje se ekonomski inferiorne nacije u treću ljudskog vijeka uvrštavaju među najrazvijenije, u kojemu neravnoteža u privredi svijeta postaje prijetnja za ljudski opstanak, nema mjesta spontanom razvoju, nego ima prostora samo za smišljenu akciju krajnje akceleracije svih kretanja u smislu konvergencije razvoja na jednom općem visokom nivou životnog standarda, standarda slobode i sigurnosti za obična čovjeka. Ali da ta akceleracija ne bi bila želatina na kojoj će se razbijati »konstelacije društvenih snaga«, što nanovo ili prošireno razotuđuju čovjeka, u samoupravnom društvu je potrebno da ono ima gospodarski sustav svoje vlastite reprodukcije, koji ne traži državnu intervenciju, i to još osnaženu sredstvima kojima ne raspolažu samoupravne strukture!

Integracija i samoupravljanje

Pogrešno je stajalište da samoupravljanje samo sobom izaziva procvat integracionih kretanja. Naše integracije su dobrim dijelom biljke koje ne žive u prirodnoj klimi nego u staklenicima. Ali na drugarskom uvjeravanju nema brze i trajne integracije širokog razmaha. Da bi integraciona kretanja mo-

gla biti konstitutivni element porasta životnog standarda kroz porast efikasnosti rada, prvo moraju bilance u društvu biti istoznačne i transparentne. Jer ako su takve, onda se ažurno zna rezultat svake akcije i svačija ekonomska situacija. Zatim je potrebno da samoupravljači sami odlučuju o svom razvoju, povezujući u jedinstvo djelovanja nauku i praksu. Neophodno je, dalje, da se nesamoupravne strukture napajaju isključivo iz čistih izvora dohotka proizvođača, a da stalno ne remete sliku ekonomiziranja radom. Samo na taj način samoupravljači stječu čistu sliku o rezultatima udruživanja u radu. Ukratko, preduvjet za procvat neophodno nužne integracije u privredi je samo jedan: da samoupravno društvo imadne svoj vlastiti gospodarski sustav robne proizvodnje, koji će ga reproducirati u čistom obliku i koji će mu krčiti i širiti putove da svjesnom akcijom samoupravljača ubrza razvoj proizvodnih snaga i životnog standarda članova društva.

Mali i veliki sizereni nad dijelovima nacionalne imovine

Nema nikakve razlike ako sizerenska prava nad dijelovima društvene imovine izvršavaju mali ili veliki kolektivi, i odatle ne možemo očekivati realizaciju proklamiranog društvenoimovinskog prava nad sredstvima za proizvodnju. Da bismo razriješili tajnu sa sedam pečata kako se ostvaruje društveno vlasništvo nasuprot državnom ili privatnom, moramo onemogućiti svaki grupno-svojinski odnos, koji jednako izrasta iz odnosa malog ili velikoga kolektiva prema dijelu društvene imovine koji joj je prenijet na upravljanje. Društvena svojina može biti samo jedna i nedjeljiva i nitko, velik ili malen, ne može raspolagati dijelom kao da je »njegov«, jer čim se društvena svojina počne dijeliti, čim se pojavi zamjenica »moj« ili »tvoj«, ona prestaje biti društvena svojina. I upravo je smiješno promatrati nesposobnost da se to uoči kao *contradictio in adjecto* i da se ta proturječnost prevlada. Rješenje ovog problema je bar jednostavno: višak rada od potrebnog rada u društvu ne može nitko dijeliti po svom vlastitom nahođenju, nego su potrebni objektivni kriteriji raspodjele, osnovani na postignutoj efikasnosti privređivanja, kao funkcija ekonomiziranja radom, i na dinamičnom elementu životnog standarda. Zatim, na upravljanje data sredstva kao i »tekuću« akumulaciju treba praktično tretirati jednako kao općedruštvenu imovinu, treba je smatrati u raspodjelbenom smislu nedotakljivom; treba onemogućiti da bilo tko u društvu osobne dohotke stječe bez živog rada i bez razmjera s njim; treba ostvariti slobodnu cirkulaciju akumulacije kolotečinama planskih projekcija, kao izraza objedinjavanja samoupravne prakse visokoudruženog rada i nauke. To sve, a kako izgleda u detalju, za to marginalije nisu dovoljne: potrebno je to potražiti u drugom kontekstu.

Potkradanje radničke klase

Ukrasti znači uzeti što nisi proizveo sam i koliko nisi proizveo sam. Mislim da potkradanje radničke klase u tom smislu pojma »ukrasti« (uostalom veoma bliskog čovjeku uopće, jer taj se odiskona smatra nalaznikom svega onoga što mu nedostaje a što mu je dostupno, pogotovu ako u tu svrhu ne mora upotrijebiti brahijalnu silu) u nas nije baš tako sitna i ograničena pojava. Koncentracija financijskoga kapitala izvan proizvodnje, veći prosjek osobnih dohodaka za istu kvalitetu rada i isto trajanje izvan proizvodnje, anuiteti i kamate, čitava skala fiskalnih otuđenja razvlašćenje su radničke klase, da upotrijebimo malo rogobatan izraz. Kod toga ne govorimo o bogaćenju, u zbroju, stotine hiljada pojedinaca: obrtnika, prijevoznika, birtaša, dolarskih dnevničara, slobodnih zanimanja, jeftinih zabavljača, provizionera i podmitljivaca. Ako i za to treba primjer, evo ga: u isto vrijeme dok su osobni dohoci za stotine hiljada radnika dolazili u pitanje, u Beogradu je broj automobila porastao, koliko po brojevima na ulici vidim, u godinu dana za petnaest hiljada, u Zagrebu za pet hiljada, u Ljubljani ne znam za koliko. Petnaest hiljada vozila, to je trideset milijardi starih dinara, a pet — deset milijardi. Mogu se i prevariti za koju hiljadu ondje, a za koju milijardu ovdje. Mogu tome dodati i milijarde uloga na štednju, pa izdvojiti, bar u mislima, krupne kvote ulaganja koje ne dolaze iz ruku sitnih štediša, izlazi na isto: nisu to radnici materijalizirali ili vezali svoje osobne dohotke, nisu znanstveni radnici, nisu umjetnici-kreatori trajnih vrednota. A to ne priznati, znači biti šminker u predstavi za javnost koja se ne da šarmirati iluzijama. Samoupravni gospodarski sustav će i u taj guštik unijeti red: svakom prema radu, isključivo prema radu i u zavisnosti od društvene efikasnosti tog rada.

Un ballo in maschera

Ne znam zašto je potrebno igrati ples pod maskama? Zar nije bolje gledati pravo nezastrto lice stvari? Koga mi to zavaravamo? Svaki naš čovjek kao potrošač zna kako radi kao proizvođač. I svaki to ljubopitljivi stranac zna. Pa ako krivo tumači, ne želeći vidjeti blato u kojemu je sam i koje ga nezaustavljivo guta, njegova je stvar. Zašto moramo tako otvarati jednu značajnu izložbu govorom koji zvuči kao radosna i bezbrižna fanfara ili koji taj naš nedopečeni privredni kolač zamata u svjetloružičasti svileni papir? Pogotovu ako je prethodnih dana bilo mnogo nezatajivih mučnih impresija iz razgovora s privrednim organizacijama, iz štampe, iz referata sa skupova? Sve da bi to netko i želio uraditi, ne možemo sakriti dvoje: izvanredan materijalni razvoj na jednoj strani i znatne akutne ekonomske probleme — unatoč tome — na drugoj. To je očito suprotnost dviju pojava za koju moramo tražiti i naći rješenje. Dijagnoza je u osnovi veoma jednostavna: čovjek i sredstva, izvanredno razvijeni u kratkom vremenu snagom napredne društvene koncepcije, došli su u sukob sa »zastarjelom« organizacijom proizvodnje. Ili: samoupravni društveni odnos kao konstituens proizvodnih snaga, ne prati gospodarski sustav njegove adekvatne reprodukcije. Ali neka se pohvali ijedna ekonomija u svijetu da u njoj nema izvanredno krupnih, drastičnih i za cio svijet krajnje opasnih suprotnosti kao popratnih pojava, društveno još usto daleko od samoupravnog odnosa kao anticipacije izglednije budućnosti. I rješenje je u nas jednostavno, samo što ga ne vide oni koji bi trebalo da ga vide: treba tražiti i naći ekonomski sustav robne proizvodnje samoupravnog društva i prestati s improvizacijama i prakticizmom u ekonomiji, s parcijalnim rješavanjem i trpanjem rogova u vreću s nadom da će se složiti u sustav. Sistem može biti samo plod strpljiva i sabrana rada u vatri stvaranja vrijednosti u privredi, a ne u kabinetima, ne na javnim zborovima i ne na konferencijama. Ukoliko to već nije negdje riješeno, bar u jezgri, u nečijoj glavi, u glavama timova istraživača, u praksi koja javno još nije poznata ili nije stekla publicitet!?

Krešimir Brant

ILI PRAZNOSLOVNE SKLADBE — ILI IZRAVAN STIL

NEHOTIČNE BESJEDE

I

Jarka svjetlost malog ekrana posta zamaman prostor i privlačan okvir u koji mnogi hoće upasti: da budu, reklo bi se, obasjani tom jarkošću; kao da time svojoj osobi namiču jednu višu javnosnu svrhu, neporecivu važnost, svomu ugledu dodaju moćan odskok. Žele se vidjeti na ekranu. Pravije je reći: biti u ritualu viđenog. Viđen na ekranu — danas znači u predodžbi suvremenika: biti viđen, procijenjen; kao da ekran neoborivo diže cijenu na sveopćoj javnoj smotri.

Motrite namještanja pred snimateljima: i nehotice otkrijete kako im poziraju, kao da su opčinjeni, pred zujanjem kamere; smiješnih je scena i detalja koji odaju pripravljanje. Biti na ekranu danas znači: biti javni svjedok nekoj zgodi, sudionikom stanovita događaja. Dok motrite izvješća reportera, učini vam se da se svi pripravljaju da se nađu u osvijetljenom prostoru da bi uskočili na traku i da ne bi ispali iz trenutka koji se snima. Reklo bi se: ritual ukočenja. U ovih desetak godina oblikovalo se u nas jedno svojevrsno oponašanje. Možemo reći: društvena gluma, ulazak u igru.

II

Sve su to izvanjski znaci novih društvenih pravila, smiješna ukočenost, oponašanje u svrhu — ekraničnosti! Glasovita je uzrečica — kao neka drvena pučka izreka —: *Vidio sam te na televiziji, dobro je ispalo!* Onomu što je viđen to znači: da je prekoračio prag ubitačne anonimnosti, da je serviran javnosti, iščupan iz svagdanjeg zaborava, pomaknut u imaginarnu produženost.

Jarko svjetlo ekrana: kao vijenac javne slave, priznanja, ovjenčanja oko nečije osobe.

Promotrite kakav prizor: koliko truda da se ubace! Događaj, prenesen, izgubi svoju zbiljsku autentičnost; kao da smo nazočni amaterskoj glumi a neki diletantski neoznačen redatelj sve to pripravlja. I nehotice: bude komika.

Stanovite osobe, lica njihova, već su istrošene putujući godinama iz emisije

u emisiju, snimane na zborovima, za govornicama, u svetkovinama, nabrajane i pribrajane u raznim zgodama. Televizija troši nečiji obraz. Još malo i bit će ih koji su sasvim istrošeni; koje raspoznajemo i vidimo kako ih reporteri troše, stavljajući ih u svakoj zgodi u razarajuću svjetlost malog ekrana. — Nije li to i nehotično, ali sustavno, nasilje nad nečijom osobnošću? — Valjalo bi prebrojiti i reportere i izvještače, one koji su već odavno istrošeni.

Pred svjetlom reflektora ljudi se vladaju nenaravno: kao da im je dodijeljena uloga da glume; i oni uistinu glume, zatečeni.

III

Nestaje autentičnosti u govoru, izravan stil potisnut je posvema. Kad govori o stanovitoj prigodi — i onaj što iz zbilje zbori — ne govori, nego mudroslovi. A i reporter često izvlači iz usta subesjednikovih baš takvu riječ: što nije živa, nego se javlja jekom praznoslavna i patvorena govora što svojim utezima i protezama smjera stanovitoj trenutnoj dopadljivoj političkoj svrsi, sveopćem suglasju koje želi unaprijed ubrati. Govor tako postaje opetovanje opetovanoga; kao neko suvremeno televizijsko preživakavanje. U takvim zgodama nedostaje: otvoren, zbiljski govor iz zbilje; britak jezik koji bi bio utemeljen sasvim osobnim značajkama osobe koja govori. Zbiva se: opetovanje opetovanog opetovanja! Zar nema prostora za živ jezik; koji bi smjerao u srž i iz zbilje zborio?

Slušajte one patetične komentatore koji govore a ništa ne kažu. Upinje li se slabašan reporter da bude pošto-poto slikovit, pokuša li svomu govoru dati osobnu notu, raspoznatljiv ton — ne bude slikovit, nego nepodnošljivo banalan.

IV

Minulo je poštovanje prema onomu koji sve to sluša. Uzneseni, zaneseni, opsjenjeni svojom slučajnom zalutalošću pred mikrofon, — koliko ih je što su pretvorili mikrofon i ekran u tipičnu predikaonicu i neumorno serviraju svoje televizijsko fraziranje, to nepoštedno, tipično friziranje činjenica. Prazan govor prijeti: posvemašnji teror. Iz govornica i prostora u kojima se kuje neznačajno političko fraziranje, reporteri i izvještači pokupili su i pobrali — kao s rodna stabla — umiljate, makar i slavne ipak praznoslovne fraze — što mogu biti slušane, čak i cijenjene, dok ih razborito ne promotri i ne rastvori pribran duh; i okreću te skladbe, skladajući to u nešto što bi htjelo biti suvremen stil, kiteći se njima kao ornamentima suvremenosti. Naprotiv, bude ono što jeste: beskrajna neplodnost, pustoš koja se iz sebe hoće obnoviti; bude: kvarionica jezika; stratište na kojemu pada žrtvom živa zbilja; izdajući se da smjera u bit stvari, danomice sve više promašuje zbilju. Umjesto da se širi obzorje duha i govor bude zbiljska ljudska sloboda, sveopće oponašanje prijeti da se govor pretvori u potpuno konvencionalnu paradu fraze što u svoj mučni ubijajući zagrljaj steže sve čega se dotakne.

V

Može se oprostiti slučajna greška, ali kako podnijeti nečiji govor o nekom događaju, ili o nečemu, kad je cijeli — od početka do kraja, onim što hoće reći i kako to izriče — sustavno razaranje smisla. Nasmijat ćemo se, dobrohotno, reporteru koji se obraća *glodaocima:* ali kako podnijeti nekoga (pa makar bio provincijski novinar) tko soli pamet gledaocima govoreći o nečemu i uporno sriče u više mahova nešto o *fizonomiji:* u njegovim ustima to nije lapsus, slučajna omaška u govoru, nego pravilo koje zorno predočava doseg, domašaj, razinu i vidokrug.

VI

Izravnost u govoru, ili kako se još voli reći: neposrednost, ne polučuje se tek oslovljavanjem gledalaca koji da su im dragi, nego govorom koji će biti izravan, što će reći i — istinit; govorom koji nosi znak svoje ljudske svrhe, koji je smisao; a ne onim koji paradira s ekrana kao da je ekran privatno paradiralište, neki dosadan provincijalan trg, dotično: sviralište na kojemu i pripravljači informacija vrte uvijek, i nanovo, jednu te istu, istrošenu i trošnu ploču fraza koje ništa ne znače niti dohvaćaju suvremenost i smisao, nego ih razaraju; pripravljači: pretvarajući se u patetične propovjednike s predikaonica; gruvajući neprestance iz razjarena prostora ekrana.

Mladen Kljenak

SADRŽAJ

KRITIKA

knjiga II, brojevi 4-9, godina 1969.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.
KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 5 ND za tuzemstvo i 1 $ za inozemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 30.— za tuzemstvo odnosno 5 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:
za zapadne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32002-10-149
za istočne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32000-30-149

USKORO IZLAZI IZ TISKA

STRUKTURALIZAM

Rasprave i eseji, s malim rječnikom strukturalističkog nazivlja

U posljednje vrijeme sve se više na svim stranama govori o strukturalizmu i njegovoj plodonosnoj prisutnosti u različitim sferama života i nauke.

Posebno su dragocjena otkrića u vezi s jezičnim problemima i proširenjem mogućnosti interpretacije književnih djela. Nastojeći da svoje čitaoce što svestranije uputi u osnovne misli strukturalizma kako ih iznose njegovi najznačajniji predstavnici, uredništvo »Kritike« je sabralo na jednom mjestu niz studija, rasprava i eseja bez kojih je nemoguće shvatiti pravu bit i domašaj strukturalizma.

Uz prevedene radove objavljuju se i tekstovi naših autora u kojima oni daju sažete poglede i osvrte na neka specifična područja, a osim toga, Zvonimir Mrkonjić je sastavio priručni rječnik strukturalističkog nazivlja, koji se pojavljuje prvi put kod nas.

Kao dodatak knjizi tiskana je opširna bibliografija najvažnijih radova strukturalista ili autora koji o strukturalizmu pišu informativno i kritički na različitim jezicima.

Autori: Jean Viet, Zvonimir Junković, Jean Pouillon, Michel Foucault, Zvonimir Mrkonjić, Gérard Genette, Branimir Donat, Claude Lévi-Strauss, Radoslav Katičić, Louis Althuser, Roland Barthes, Karl Eimermacher, Lubomir Doležal i Jurij Lotman.

Cijena ND 40.—

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097. Naručioci mogu poslati uplatnicom 40 ND, s napomenom da je to za »posebno izdanje *Kritike* o strukturalizmu« ili pismom zatražiti da im se navedeno djelo pošalje pouzećem na određenu adresu čim izađe iz tiska potkraj ove ili početkom 1970. godine.

„KRITIKA" U 1970. GODINI

POZIV NA PRETPLATU

Ovo je posljednji broj koji izlazi u 1969. i s njim uredništvo »Kritike« završava ostvarivanje svojih obaveza prema čitaocima i pretplatnicima u protekloj godini.

Iako još ne raspolažemo svim elementima na temelju kojih bismo mogli s potpunom sigurnošću preuzeti nove obaveze za 1970. (dotacija? cijena koštanja časopisa?), ipak se obraćamo čitaocima s molbom da se odmah pretplate.

Do daljnjega visina pretplate ostaje ista kao i lani:
30 ND za tuzemstvo (odnosno 5 $ za inozemstvo) za šest redovitih brojeva koji će izaći u 1970. godini (brojevi 10—15)!

Budući da je dosad bio broj prodanih primjeraka neprestano višestruko veći od broja pretplatnika, pretpostavljamo da bi iduće godine mnogi od stalnih čitalaca imali razloga da uplate pretplatu, jer bi time sebe oslobodili brige neće li im slučajno promaći izlazak ponekog broja »Kritike«, a uredništvu bi pomogli da s većom sigurnošću određuje nakladu, kako ne bi dolazilo do nesporazuma s onim čitaocima, koji naknadno traže pojedine primjerke »Kritike«, ali uzalud, jer su gotovo svi dosad izašli brojevi (osim 5. i 6.) potpuno rasprodani, usprkos višetisućnoj nakladi.

Prijatelji i čitaoci koji žele da »Kritika« i dalje izlazi najviše će nam, dakle, pomoći time, što više neće biti samo prigodni kupci, već stalni pretplatnici.

Pretplata za 1970. godinu uplaćuje se na adresu Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske broj 2, za tuzemstvo žiro-račun broj: 301-1-7097

za inozemstvo:

za zapadne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32002-10-149

za istočne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32000-30-149

Unaprijed zahvaljujemo na podršci!

Teme iz plana za 1970. godinu:

Poslijeratni hrvatski roman

Poslijeratna hrvatska umjetnička kritika

Demistificirana Biblija

Umjetnost i pravo na herezu

kritika

Teme 9. broja: JEZIK I TABU pišu: Taras Kermauner, Tomislav Ladan, Nora Galli de' Paratesi i I. A. Černov • SPORNI PAUL CLAUDEL pišu: Petar Selem, Tomislav Kurelec, Boris Hudoletnjak, Georges Cattaui, Robert Abirached, Dominique Houdart, Alain Cuny, Pierre Claudel, Jacques Petit, E. M. Landau, Morikki Watanabe, Jean-Noel Segrestaa, Marc Netter, André Barsacq • Grgo Gamulin: Mir u zavičaju • Andro-Vid Mihičić: Nad grobom Joze Kljakovića • Ivan Meštrović: Punina oblika i točnost crteža u djelima Joze Kljakovića • Jozo Kljaković: Oproštaj od Ivana Meštrovića • Jure Kaštelan: Svjetla za daljine • Ljerka Mifka: Posvemašnji dan Zvonimira Mrkonjića • Mirko Božić o svome stvaranju • Josip Tabak: I četvrti put rog za svijeću • R. Radojević: »Lingvistika« Mirka Čanadanovića

Poštarina plaćena u gotovu *Cijena: 5 ND*